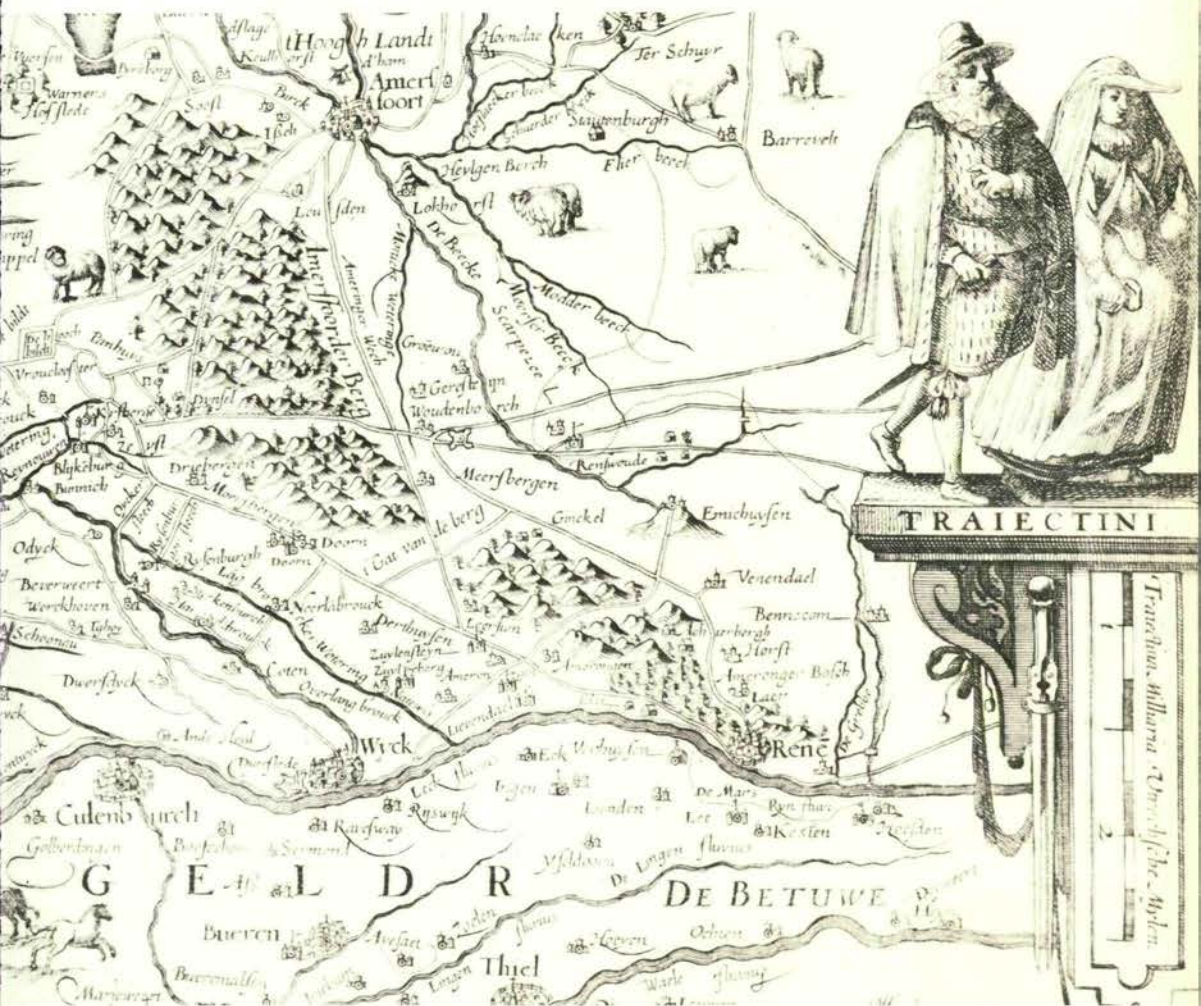
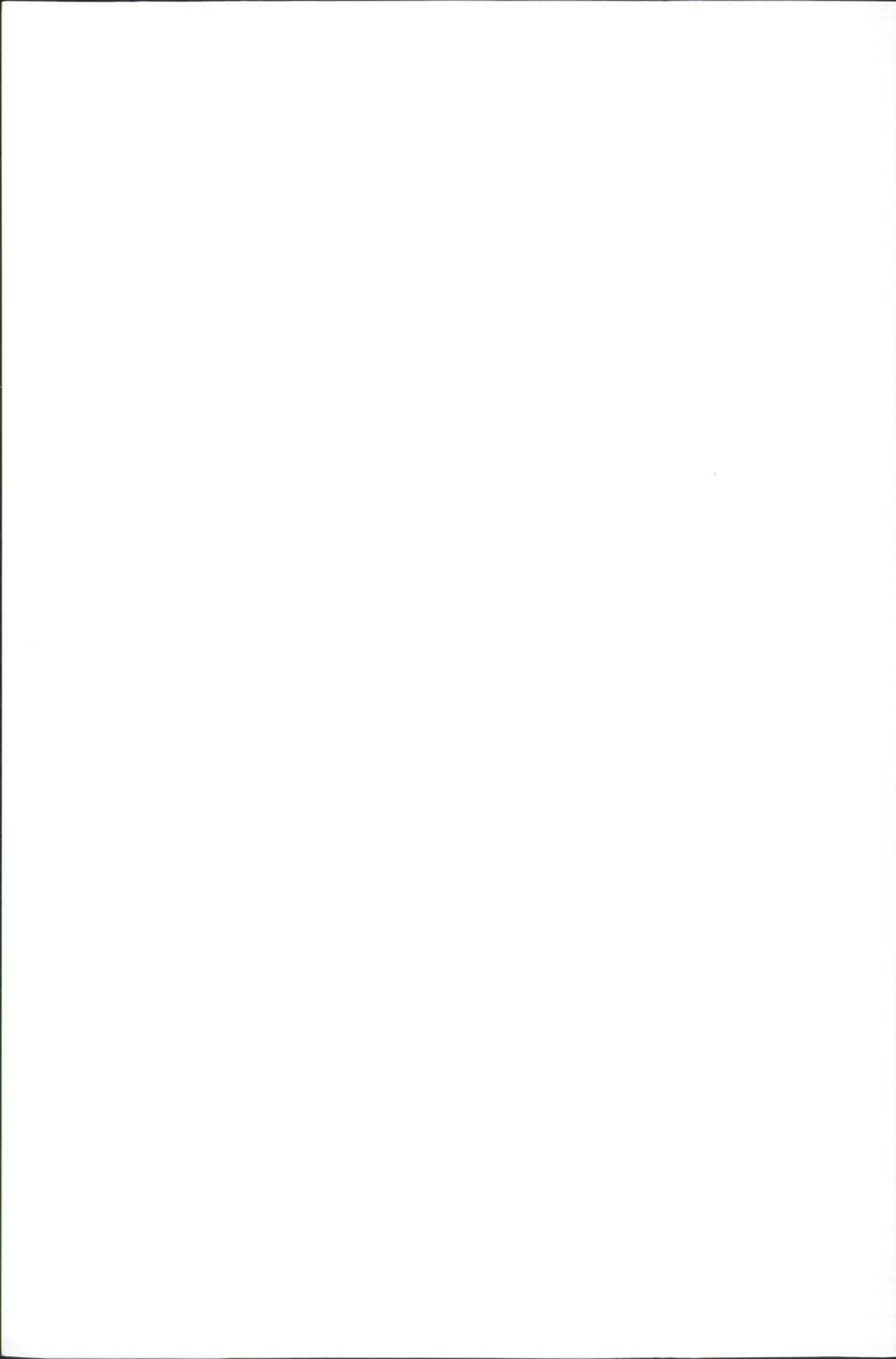

Jaarboek Oud-Utrecht 1978

JAARBOEK OUD-UTRECHT

Jaarboek Oud-Utrecht 1978

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

De Vereniging Oud-Utrecht

Inhoud

	Voorwoord	6
	Unie van Utrecht, 23 januari 1579	8
	Unie van Utrecht, in modern Nederlands .	9
<i>A. van Hulzen,</i>	Achtergronden van de Unie van Utrecht .	24
<i>A. B. R. du Croo de Vries,</i>	De stad Utrecht en de Unie 1578-1579 . .	56
<i>M. G. L. den Boer,</i>	De Unie van Utrecht, Duifhuis en de Utrechtse religievrede	71
<i>C. C. S. Wilmer,</i>	De veranderingen in het Utrechtse stads- beeld van ca. 1570 tot ca. 1620	89
<i>J. A. L. de Meyere,</i>	Utrechtse schilderkunst in de tweede helft van de 16de eeuw	106
<i>D. P. Snoep,</i>	De vieringen van de Unie van Utrecht, 1579-1929	192
	Kroniek over het jaar 1977	214
	Jaarverslag Oud-Utrecht 1977	223
	Vereniging Oud-Utrecht	227
	Leden	228

Voorwoord

In Utrecht werd op 23 januari 1579 in de nu nog bestaande grote kapittelzaal bij de Dom door de afgevaardigden van een aantal gewesten van de noordelijke Nederlanden een verdrag ondertekend; de Unie van Utrecht. In deze Unie van Utrecht was een defensief bondgenootschap geregeld en vastgelegd, dat gericht was tegen Spanje met wie de gewesten geruime tijd in strijd waren gewikkeld.

In Utrecht werd de gebeurtenis nauwelijks gevierd; het verdrag werd later vanaf het Utrechtse stadhuis officieel afgekondigd; de klokken van de Dom beierden voor de gelegenheid.

Vierhonderd jaar later, anno 1979, wordt de Unie van Utrecht voorgesteld als „de grondslag van de Nederlandse Staat”. Of in ieder geval beschouwd als een achteraf gezien belangrijke historische gebeurtenis. Haar totstandkoming wordt herdacht met een veelheid van manifestaties. De stad Utrecht is het toneel waarop het feestvertoon zal plaatsvinden.

Daarom heeft de redactie van het Jaarboek Oud-Utrecht besloten het Jaarboek 1978 geheel te wijden aan de stad Utrecht als *toneel* van het Unie-gebeuren, als plaats van de Uniesluiting en van latere herdenkingen. Daarbij werd gekozen voor een tamelijk vrije opzet.

Alvorens die opzet te verduidelijken, lijkt het zinvol even stil te staan bij de vraag welke *rol* de stad Utrecht bij de totstandkoming van de Unie van Utrecht speelde. Deze vraag, die in dit Jaarboek niet zo direct aan de orde wordt gesteld, is te interessant om geheel te laten rusten, op het gevaar af dat de beantwoording een hypothetisch karakter draagt en weer eens misplaatst lokaal-patriottisme gaat oproepen.

In een resolutie van de Staten van Holland van 5 december 1578 wordt Utrecht aangewezen als *voor desen tijt die bequaemste plaetse* voor overleg tussen de (aanstaande) bondgenoten. Zij bestendigde een reeds bestaande situatie: reeds begin oktober van hetzelfde jaar verbleven de overlegpartners in de Domstad.

Het besluit wordt niet nader gemotiveerd, maar is gezien de historische situatie te begrijpen. Vanwege de felle religieuze tegenstelling tussen de calvinisten en katholieken, die de totstandkoming van een verbond reeds had bemoeilijkt, hadden het door de calvinisten beheerste Holland en Zeeland geen ge-

schikte plaats voor onderhandeling. Evenmin het overwegend katholieke, verdeelde Gelderland, dat haar belangen niet veilig achtte in de handen van haar fel calvinistische stadhouder, graaf Jan van Nassau.

Na deze aftreksom was Utrecht een serieuze kandidaat. De oude bisschopsstad was historisch gezien het middelpunt van de noordelijke Nederlanden en was geografisch centraal gelegen, dus voor alle bondgenoten snel te bereiken als er overleg gepleegd moest worden. Het Utrechtse stadsbestuur was sterk geporteerd voor de Unie - hoewel een aantal van de kapittels tegen was - en had onder andere door Floris Thin, pensionaris, dus vertrouwensman van de stad, reeds een aandeel gehad in de voorbereiding van het bondgenootschap. Deze Floris Thin leverde namelijk een ontwerp voor de tekst van het verdrag dat, hoewel op wezenlijke punten gewijzigd, in het traktaat herkenbaar is.

De redactie is er van uit gegaan dat het zinvol was eerst de tekst van het Unie-traktaat af te drukken met daarnaast een vertaling in modern Nederlands. In de drie daaropvolgende bijdragen worden de historische gebeurtenissen in Utrecht ten tijde van de Unie-sluiting uiteengezet. A. van Hulzen geeft in een artikel een beeld van de gebeurtenissen binnen de stad Utrecht gedurende de beginjaren van de opstand tegen Spanje.

A. B. R. du Croo de Vries verhaalt, zich baserend op de Utrechtse Vroedschapsresoluties en de rekeningen van de 2de Kameraar te Utrecht, de gebeurtenissen in Utrecht direct rond de Unie-sluiting. Ds. Den Boer stelt een historische figuur aan de orde die ten tijde van de Unie-sluiting binnen Utrecht een belangrijke rol speelde: Hubert Duifhuis. Gezien de samenhang van de onderwerpen waren incidentele overlappingsen natuurlijk onvermijdelijk. De twee daaropvolgende artikelen hebben minder direct verband met de Unie van Utrecht. Mevrouw C. C. S. Wilmer behandelt de stadsvernieuwingen in Utrecht, die vooral door de protestantisering van de stad na de Unie-sluiting hun gestalte kregen. J. A. L. de Meyere geeft een overzicht van de Utrechtse schilderkunst in de 2e helft van de 16e eeuw. De laatste bijdrage, van D. P. Snoep, geeft een overzicht van voorgaande Unieherdenkingen die in Utrecht plaatsvonden. Het Jaarboek eindigt zoals gebruikelijk met de kroniek, wederom verzorgd door de heer J. C. Janssen, hoofd Informatie Centrum van de gemeente Utrecht, en met het jaarverslag en de ledenlijst.

De redactie betreurt het, dat J. E. A. L. Struick om gezondheidsredenen heeft moeten afzien van de door hem toegezegde bijdrage voor dit Jaarboek over verschuivingen in het Utrechtse patriciaat, 1566-1581. Helaas heeft hij om dezelfde redenen zich moeten terugtrekken uit de redactie, waarvan hij vele jaren het secretariaat vervulde. De redactie is hem voor al zijn werk veel dank verschuldigd. Gelukkig vonden wij de heer G. J. Röhner bereid de productie van dit Jaarboek op zich te nemen.

De redactie werd uitgebreid met A. R. M. Smit, historicus.

De redactie

Unie van Utrecht, 23 januari 1579

Alsoemen bevdynt dat zedert die Pacificatie tot Ghendt gemaect, by dwelcke genouch alle die Provincien van desen Nederlanden hem verbonden hebben, malcanderen met lijff ende goet by te staen, om die Spaengaerden ende anderen uytheemsche natien met haeren aenhang uyt desen Landen te verdrijven, dzelve Spaengaerden met Don Johan d'Austrice, ende anderen haerluyden hoeffden ende capiteynen, alle middelen gesocht hebben, ende noch daegelicx soucken, om die voorsz. Provincien soe int geheel als int deel te brengen onder haer subjectie, tirannische regeringhe, ende slavernye, ende die zelve Provincien soe met wapenen als practycque van den anderen te scheyden, dismembreren, ende die Unie by de voorsz. Pacificatie gemaect, te nyette te doen ende subverteren, tot uterlicke ruine ende bederffenisse van den voorsz. Landen ende Provincien, gelijk men metter daet bevdynt dat siluyden, in tvoorsz. voornemen volhardende, noch onlanx enyge steden ende quartieren met brieven gesolliciteert, enyge, namentlick van den landen van Gelre, met wapenen aengegrepen ende overvallen hebben, soo ist dat die van den furstendomme van Gelre ende graeffschappe Zutphen, die van de graeffschappen ende landen van Hollandt, Zeelant, Utrecht, ende die Vriesche Ommelanden tusschen die Eems ende Lauwerts, geraetsaem gevonden hebben sich naerder ende particulierlicker metten anderen te verbynden, ende vereenyghen, nyet omme hem van de voorsz. generael Unie bij de Pacificatie tot Ghendt gemaect te scheyden, maer om dzelve noch meer te stercken, ende hem selven te versien jegens alle inconvenienten, daerinne si soudon moegen vallen door enyge practycque, aenslaegen, ofte gewelt van haeren vianden, om te weten hoe ende in wat manieren die voorsz. Provincien hem in sulcke gevalle sullen hebben te draeghen, ende jegens tgewelt van hun vianden connen beschermen, ende om vorder separatie van den voorsz. Provincien ende particulier leden van dyen te schouwen, blijvende anders die voorsz. generael Unie ende Pacificatie van Ghendt in weerden. Sijn dien volgende by de Gedeputeerden van voorsz. Provincien, volcomelick by den haeren respective hier toe geauthoriseert, gearresteert ende gesloeten die poincten ende articulen hier nae volgende, sonder in allen gevalle hem by desen te willen ontrecken van oft uyt den heylighe Roomsche Rijcque.

I. Ende eerst, dat die voorsz. Provincien sich met den anderen verbynden, confedereren, ende vereenyghen sullen, gelijk si hem verbynden, confedere-

Unie van Utrecht, in modern Nederlands*

Het is duidelijk dat sinds het sluiten van de Pacificatie van Gent, volgens welke bijna alle provincies van deze Nederlanden zich verbonden hebben elkaar met lijf en goed bij te staan om de Spanjaarden en andere vreemde naties en hun aanhang uit deze landen te verdrijven, deze Spanjaarden met Don Juan van Oostenrijk en andere hunner leiders en kapiteins, alle middelen gezocht hebben en nog dagelijks zoeken, om deze provincies geheel of ten dele te onderwerpen aan hun tirannieke regering en slavernij. Door wapengeweld zowel als list trachten zij hen van elkaar te scheiden, en de bij de Pacificatie gemaakte Unie te vernietigen en omver te werpen, ten einde deze landen en provincies uiteindelijk tot ondergang en vernietiging te brengen.

Inderdaad is het bekend dat zij, volhardend in voornoemd voornemen, nog onlangs enige steden en kwartieren met brieven getracht hebben over te halen en andere, met name in Gelre, aangevallen en verrast hebben.

Zo hebben het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen, en de graafschappen en landen van Holland, Zeeland, Utrecht en de Friese Ommelanden tussen Eems en Lauwers het raadzaam gevonden zich nauwer en meer in het bijzonder met elkaar te verbinden, niet met de bedoeling zich af te scheiden van de bij de Pacificatie van Gent gesloten algemene Unie, maar juist om deze te versterken en zich te beschermen tegen alle moeilijkheden waarin zij zouden kunnen geraken, ten gevolge van de listen, aanslagen of het geweld van hun vijanden, om te weten hoe zij zich in dergelijke gevallen zullen hebben te gedragen en zich tegen het geweld van hun vijanden kunnen beschermen, en om verdere scheiding van de provincies en haar afzonderlijke delen te voorkomen, waarbij overigens de algemene Unie en Pacificatie van Gent van kracht blijven.

Om deze redenen hebben de gedeputeerden van voornoemde provincies, hiertoe volkomen gevolmachtigd door hun lastgevers, de volgende punten en artikelen goedgekeurd en besloten, zonder zich in elk geval uit het Heilige Roomse Rijk te willen terugtrekken.

1. De voornoemde provincies zullen zich met elkaar verbinden, confedereren en verenigen - zoals ze bij deze doen - om ten eeuwigden dage bijeen te blij-

ren ende vereenyghen mits desen, ten ewygen daeghen by den anderen te blijven in alle forme ende maniere als off siluyden maer een Provincie waeren, sonder dat deselve hem tenyger tijde van den anderen sullen scheyden, laeten scheyden, ofte separeren by testamente, codicille, donatie, cessie, wisselinghe, vercopinghe, tractaeten van peys, van huwelick noch om geen anderen oorzaecken, hoe dat het gebeuren soude moegen, onvermindert nochtans een ygelick Provincien ende die particulier steden, leden ende ingesetenen van dyen haerluysden spetiaele ende particuliere privilegien, vrijheyden, exemp-tien, rechten, statuten, loffelicke ende welheergebrochte costumen, usantien, ende allen anderen haerluysden gerechticheyden, waerinne siluyden den anderen nyet alleen geen prejudicie, hynder ofte letsel doen sullen, maer sullen den anderen daerinne met alle behoorlicke ende moegelicke middelen, ja met lijff en goet (ist noot) helpen handthouden, stijven, ende stercken, ende oick beschudden ende beschermen tegens allen ende een ygelick wie ende hoedanich die soudn moegen wezen, die hem daerinne enich datelicke imbreecke soude willen doen, welverstaende dat die questie, die enyge van den voorsz. Provincien, leden ofte steden van dese Unie wesende, met den anderen hebben ofte naemaels soudn moegen krijgen, nopende haerluysden particulier ende spetiael privilegien, vrijheyden, exemp-tien, rechten, statuten, loffelicke ende welheergebrachte costumen, usantien ende anderen haerluysden gerechticheyden, dat dselve by ordinaris justicie, arbiters, oft minlick accord beslicht sullen worden, sonder dat dandere Landen ofte Provincien, steden ofte leden van dyen (soe lange sich beyde partijen het recht submitteren) hem des sullen hebben te moyen, ten waere hem gelieffden te intercederen tot accordt.

II. Item dat die voorsz. Provincien in conformiteyt ende tot voltreckking van de voorsz. enicheydt ende verbant gehouden sullen wesen malcanderen met lijff, goet ende bloet by te staen jegens alle fortsen ende gewelden die hem yemant soudn moegen aendoen uyt ende onder dexel van den naem van de Co. Ma. ofte van sinentwegen, het waere ter cause van(t) tractaet van peys tot Ghendt gemaect, van dat si die wapenen jegens Don Johan d'Austrice aengenoemen, den Eertshertoge Matthias tot Gouverneur ontfangen hebben, met alle tghene datter aen cleeft, van dependeert, ofte uyt gevolcht es ofte uyt volgen sal moegen, al waert oick onder couleur alleene van de catholique Roomsche Religie met wapenen te willen restablisseren, restaureren ofte invoeren, ofte oick van eenyge nyuwicheyden ofte alteration, die binnen enyge van de voorsz. Provincien, steden ofte leden van dien sedert den jaere 1558 gebeurt sijn, ofte oick ter cause van dese jegenwoirdige Unie ende confederatie, ofte andere diergelycke oorsaecke, ende dit soe wel in gevalle men di voorsz. fortsen ende gewelden soudn willen gebruycken op een van de voorsz. Provincien, Staten, steden, ofte leden van dien alleen, als op alle int generael.

III. Dat die voorsz. Provincien oick gehouden sullen wesen in gelycke maniere malcanderen te assisteren ende helpen defenderen jegens alle uytheemsche ende inheemsche Heeren, Vorsten ofte Princen, Landen, Provincien, steden ofte leden van dien, die hem int generael ofte particulier enyge fortsen,

ven in alle vormen en op alle manieren alsof zij slechts één provincie waren, en zij zullen zich niet te eniger tijd scheiden of laten scheiden door testament, codicil, schenking, afstand, ruil, verkoop, verdragen van vrede en huwelijk, of om enige andere oorzaak, wat er ook zou mogen gebeuren. Dit wordt evenwel overeengekomen onverminderd de speciale en afzonderlijke privileges, vrijheden, uitzonderingsrechten, rechten, statuten, loffelijke en traditionele gewoonten, gebruiken en alle andere rechten van iedere provincie en van haar afzonderlijke steden, leden en haar inwoners. Zij zullen elkaar in de uitoefening van deze rechten niet alleen geen afbreuk, hinder of schade doen, maar elkaar daarin met alle geëigende en mogelijke middelen, indien nodig met lijf en goed, helpen handhaven en sterken, als ook behoeden en beschermen tegen allen en ieder - wie en in welke hoedanigheid hij ook zou mogen zijn - die daadwerkelijk inbreuk daarop zou willen maken. Wel te verstaan is echter, dat de geschillen die nu bestaan of in de toekomst zouden mogen rijzen tussen enige provincies, leden of steden van deze Unie, betreffende haar afzonderlijke en speciale privileges, vrijheden, uitzonderingsrechten, rechten, statuten, loffelijke en traditionele gewoonten, gebruiken en andere rechten beslecht zullen worden door gewone gerechtshoven, arbiters of door minnelijke schikking. De andere landen of provincies en haar steden en leden hebben zich daarmee niet te bemoeien, zolang beide partijen zich aan de rechtsgang onderwerpen, tenzij de andere provincies tussenbeide zouden willen komen om een accoord tot stand te brengen.

2. In overeenstemming met en ter verwezenlijking van dit verbond van eenheid zullen de provincies gehouden zijn elkaar met lijf, goed en bloed bij te staan tegen alle geweldplegingen die iemand hen zou mogen aandoen uit naam of onder dekmantel van de naam van Zijne Majesteit de Koning, of namens hem. Dit is van toepassing wanneer tot dit geweld overgegaan zou worden, hetzij uit oorzaak van het vredesverdrag van Gent, omdat de provincies toen de wapens hebben opgenomen tegen Don Juan van Oostenrijk en aarts-hertog Matthias als hun landvoogd hebben aanvaard, met alle tegenwoordige en toekomstige gevolgen, hetzij slechts onder het voorwendsel de Rooms-Katholieke godsdienst met wapengeweld weer te willen invoeren en herstellen, hetzij uit oorzaak van enige vernieuwingen of veranderingen, die sinds 1558 in sommige der provincies, haar steden of leden hebben plaatsgevonden, hetzij uit oorzaak van deze tegenwoordige Unie en confederatie of uit dergelijke oorzaken. In al deze gevallen zijn de provincies, staten en haar steden en leden gehouden om elkaar bij te staan, zowel wanneer geweld tegen één van haar als tegen allen gebruikt zou worden.

3. De provincies zullen gehouden zijn elkaar gelijkelijk te ondersteunen en te helpen verdedigen tegen alle vreemde en inheemse heren, vorsten of prin-sen, landen, provincies, en haar leden of steden, die gewelddaden tegen allen of enige afzonderlijk zouden willen plegen, haar tekort zouden willen doen of

gewelden, ofte ongelijck soudén willen aendoen ofte oorloge maecken, behel-
telick dat die assistentie bij de generaliteyt van dese Unie gedecerneert sal
worden met kennisse ende naer gelegentheyt van der saecke.

IV. Item ende omme die voorsz. Provincien, steden ende leden van dien bat
jegens alle macht te moegen verseeckeren, dat die frontiersteden, ende oick
andere daer men des van noode vynden sal, tsi van wat Provincien die sijn, by
advys ende ter ordonnantie van deze geunieerde Provincien sullen vast ge-
maect ende gesterckt worden tot costen van de steden ende Provincien daer-
inne die gelegen sijn, mits hebbende daertoe assistentie van de generaliteyt
voor deen helft; beheltelick dat soe verre by de voorsz. Provincien raedtsaem
bevonden wordt eenyge nyuwe forten ofte sterckten in enyge van de voorsz.
Provincien te leggen, ofte die nu leggen te veranderen oft aff te werpen, dat
die costen daertoe van node by alle die voorsz. Provincien int generaal ge-
draegen sullen worden.

V. Ende omme te versien tot die costen, die men van noode hebben sal in
gevalle als boeven tot defentie van de voorsz. Provincien, es overkommen dat
in alle voorsz. geunieerde Provincien eenpaerlick ende op eenen voet tot ge-
meen defentie der selver Provincien opgesteld, gehewen, ende openbaerlick
den meest daer voor biedende van drie maenden tot drie maenden ofte eeny-
ge andere bequaeme tijden verpacht oft gecollecteert sullen worden allomme
binnen die voorsz. geunieerde Provincien, steden ende leden van dien, seec-
kere Imposten op alderhande wijnen, binnen ende buyten gebrouwen bieren,
op het gemael van coorn ende greynen, opt sout, goude, sylveren, sijde ende
wolle lakenen, op de horenbeesten, ende besayde landen, op de beesten die
geslacht worden, paerden, ossen die vercoft ofte verpangelt worden, of de
goeden ter waege commende, ende sulcke andere als men naemaels by ge-
meen advys ende consent ghoet vinden sal, ende dat achtervolgende dordon-
nantie die men daerop concipieren ende maeken sal; - dat men oick hiertoe
employeren sal den incoemen van de domeynen van de Co. Ma., die lasten
daer op staende afgetoegen.

VI. Welcke middelen by gemeen advyse verhoecht ende verleecht sullen
worden, naedat de noot ende gelegentheyt van der saecke vereyschen sal,
ende alleenlick verstreckt tot die gemeene defentie, ende tot het ghene die
generaliteyt gehauden sal wesen te draegen, zonder dat die selve middelen tot
enyge andere saecken sullen mogen worden bekeert.

VII. Dat die voorsz. frontiersteden ende oick andere als den noot verey-
schen sal tallen tijden gehauden sullen wesen te ontfangen alsulcke garnisoen-
en, als die selve geunieerde Provincien goet vynden, ende hemluyden by ad-
vys van den Gouverneur van de Provincie daer het garnisoen geleyt sal wor-
den, ordonneren sullen, sonder dat sie des sullen mogen weygeren; welver-
staende dat die voorsz. garnisoenen by de voorsz. geunieerde Provincien be-
taelt sullen worden van haerluyden soldie, ende dat die cappiteynen ende sol-

haar zouden willen beoorlogden. De beslissing tot hulpverlening zal door de generaliteit van deze Unie met kennis en naar gelang van zaken genomen worden.

4. Ten einde de provincies en haar steden en leden beter tegen alle geweld te verzekeren zullen de grenssteden en andere steden waar dit nodig geacht zal worden - tot welke provincie zij ook mogen behoren - gefortificeerd en versterkt worden op advies en bevel van deze verenigde provincies. De steden zelf en de provincies waarin zij gelegen zijn zullen aansprakelijk zijn voor de kosten, met dien verstande dat de generaliteit de helft voor haar rekening neemt. Wanneer de provincies het echter raadzaam achten nieuwe vestingen of versterkingen te bouwen in enige provincie, of de bestaande te veranderen of te verlaten, zullen de noodzakelijke kosten door alle provincies gezamenlijk gedragen worden.

5. Ten einde te voorzien in de noodzakelijke uitgaven voor de verdediging der provincies in gevallen als bovengenoemd, is overeengekomen dat in alle verenigde provincies zullen worden geheven, openbaar verpacht aan de meest biedende voor een periode van drie maanden of enige andere geschikte periode, of geïnd, overal in de verenigde provincies, haar steden en leden, uniform en op dezelfde voet, tot gezamenlijke verdediging van deze provincies, zekere accijnzen op allerhande soorten wijn, uitheemse en inheemse soorten bier, het malen van koren en graan, op zout, goud, zilver, zijden en wollen stoffen, op hoornvee, zaailand, slachtvee, paarden of ossen die verkocht of geruild worden, en op goederen die naar de waag worden gebracht, en zulke andere belastingen als waar men naderhand nog met eenparigheid van stemmen in zal toestemmen, in overeenstemming met de daarop van betrekking zijnde verordening, die opgesteld zal worden. Het inkomen van de domeinen van Zijne Majesteit de Koning zal, na aftrek van lasten, eveneens hiertoe worden gebruikt.

6. Deze middelen zullen verhoogd of verlaagd worden met eenparige stemmen, naar de eisen der omstandigheden, en zij zullen slechts dienen tot de gemeenschappelijke verdediging en de financiële verplichtingen van de generaliteit, zonder dat ze voor enig ander doel zullen worden aangewend.

7. De grenssteden - en andere indien nodig - zijn te allen tijde verplicht al zulke garnizoenen te ontvangen als de verenigde provincies goeddunken, en - op het advies van de gouverneur van de provincie waar het garnizoen gelegd zal worden - zullen gebieden, zonder dat de provincies dit zullen mogen weigeren. De soldij der garnizoenen zal echter wel door de verenigde provincies betaald worden, en de kapiteins en soldaten zullen niet alleen trouw zweren aan de verenigde provincies als geheel, maar bovendien aan de afzonderlijke daeten boeven den generalen eedt particulierlick die stadt ofte steden ende

Provincie daerinne die geleyt sullen worden eedt doen sullen, ende dat tselve te dien eynde in haerluyden artyckelbrieff gestelt sal worden. Dat men oick alsulcke ordre stellen ende discipline onder den soldaeten hauden sal dat die borgers ende inwoenders van de steden ende platte landen soe wel gheestelick als weerlick daerby boeven die redenen nyet bezwaert worden, noch enyge overlast lijden sullen. Ende en sullen die voorsz. garnisoenen van gheene excys ofte imposten meerder exempt wezen als die borgers ende inwoenders van de plaetse, daer die geleyt sullen worden, mits dat oick den selven borgers ende inwoenders by de generaliteyt logysgelt verstreckt sal worden, gelijk tot noch toe in Hollandt gebruyckt es.

VIII. Ende ten eynde men tallen tijden sal moegen geassisteert wezen van de inwoenders van de Landen, sullen dingesetenen van elcke van dese geunieerden Provincien, steden ende platte landen binnen den tijt van een maendt naer date van desen ten langsten gemonstert ende opgescreven worden, te weten die gheene die sijn tusschen achthien ende t zestich jaeren, om die hoeffden ende tgetal van dien geweten sijnde, daernaer ter eerster tsamencompste van dese bontgenoten vorder geordonneert te worden als tot die meeste bescherminge ende verseeckerheydt van dese geunieerde landen bevonden sal worden te dienen.

IX. Item en zal men geen accoordt van bestant oft peys maecken, noch oorloge aenveerden, noch enyge imposten ofte contributie instellen die generaliteit van desen verbande aengaende, dan met gemeen advys ende consent van de voorsz. Provincien, maer in andere saecken tbeleet van deze confederatie, ende tghene daer van dependeert ende uyt volgen sal, aengaende, sal men hem regulieren naer tghene geadviseert ende gesloten sal worden bij de meeste stemmen van de Provincien in desen verbonde begrepen, die gecoligeert sullen worden sulx als men tot noch toe in de generaliteyt van de Staten heeft gebruyckt, ende dit by provisie, tot dat anders sal worden geordonneert by gemeen advys van dese bontgenoten, beheltelick dat oft gebeurden, dat die Provincien in saecken van bestant, peys, oorloge, ofte contributie met den anderen nyet accorderen en condon, sal het geschil gerefereert ende gesubmitteert worden by provisie aen de heeren Stadtholders van de voorsz. geunieerde Provincien nu ter tijt wesende, die het voorsz. geschil tusschen parthyen sullen vergelijken ofte daer van uytspreecken, sulx als siluyden bevinden sullen in de billicheyte behoeren, welverstaende indien die selve heeren Stadtholders daerinne nyet en soudon connen verdraegen, sullen tot hemluyden nemen ende verkiesen alsulcke onpartidige assessseurs ende adjointen als hemluyden goet duncken sal, ende sullen parthyen gehouden wezen naer te commen tghene by de voorsz. heeren Stadtholders in manieren als boeven uytgesproecken sal wezen.

X. Dat geen van dese voorsz. Provincien, Steden ofte leden van dyen enyge confederatie ofte verbonden met enyge naerbuerheeren ofte landen sullen moegen macken sonder consent van dese geunieerde Provincien ende bontgenoten.

stad of steden en provincie, waarin ze gelegd zullen worden, hetgeen daartoe in hun aanstellingsbrief verklaard zal worden. Orde en tucht zullen onder de soldaten gehandhaafd dienen te worden, zodat de burgers en inwoners van stad en platteland - geestelijke zowel als wereldlijke - niet onredelijk belast zullen worden of enige overlast te lijden hebben.

Bovendien zullen de garnizoenen niet meer vrijgesteld zijn van enige accijns of belasting dan de burgers en inwoners van de plaats waarin ze gelegd zullen worden, met dien verstande dat deze burgers en inwoners logiesgeld van de generaliteit zullen ontvangen, zoals dat tot nog toe in Holland gebruikelijk is.

8. Ten einde te allen tijde verzekerd te zijn van hun steun, dienen de inwoners van elk dezer verenigde provincies, steden en plattelandstreken uiterlijk binnen een maand na dato gemonsterd en geregistreerd te worden, te weten allen tussen achttien en zestig jaar. Wanneer hun aantal bekend is zullen de bondgenoten op de eerstvolgende vergadering verder beslissen wat tot de bescherming en veiligheid dezer verenigde provincies het meest dienstig bevonden zal worden.

9. Voorts zal men geen wapenstilstand of vrede sluiten, noch een oorlog beginnen, noch enige belasting of contributie instellen de generaliteit van deze Unie betreffende, dat met eenparigheid van stemmen dezer provincies. Maar in andere zaken betreffende het beleid van deze confederatie, wat daar van afhangt en uit volgen zal, zal besloten worden in overeenstemming met het advies en de besluiten van de meerderheid der provincies van dit verbond. De stemmen zullen voorlopig opgenomen worden zoals tot nu toe te doen gebruikelijk is geweest in de algemene vergadering der Staten, tot dat anders beschikt zal worden op gezamenlijk advies der bondgenoten. Maar mochten de provincies geen overeenstemming met elkaar kunnen bereiken ter zake van wapenstilstand, vrede, oorlog of contributie, dan zal het geschil voorlopig verwezen worden naar en onderworpen worden aan de regerende huidige heren stadhouders der provincies, die het geschil tussen de partijen zullen bijleggen of daar uitspraak over zullen doen naar eigen inzicht en billijk oordeel. Wanneer echter de heren stadhouders het niet met elkaar eens kunnen worden, zullen zij onpartijdige assessors en assistenten naar eigen inzicht kiezen, en de partijen zullen gehouden zijn de beslissingen der stadhouders te aanvaarden op bovengenoemde wijze.

10. Geen dezer provincies of haar steden en leden zullen enige confederatie of verbond met enige naburige heren of landen mogen sluiten zonder toestemming van deze verenigde provincies en bondgenoten.

XI. Des es overcommen dat soe verre enyge naerbuerfursten, heeren, landen, ofte steden sich met dese voorsz. Provincien begeerden te unieren, ende hun in dese confederatie te begeven, dat si daer toe by gemeen advyse ende consent van dese Provincien ontfangen sullen moegen worden.

XII. Ende dat die voorsz. Provincien gehauden sullen sijn met den anderen te conformeren int stuck van der munte, te weten in de cours van den gelden, naer uytwisen sulcker ordonnantien als men daer op metten yersten maecken sal, dwelcke deen sonder dander nyet en sal moegen veranderen.

XIII. Ende soe veel tpoinct van der Religie aengaet sullen hem die van Hollant ende Zelant draegen naer haerluyden goetduncken, ende dandre Provincien van dese Unie sullen hem moegen reguleren naer inhoudt van de Religionsvrede by den Eertshertoge Mathias, Gouverneur ende Cappiteyn Generael van dese landen, met die van sinen Rayde by advis van de Generael Staten alrede geconcipieert, ofte daerinne generalick oft particulierlick alsulcke ordre stellen als si tot rust ende welvaert van de Provincien, Steden, ende particulier leden van dyen, ende conservatie van een ygelick, gheestelick ende weerlick, sijn goet ende gerechticheyt doennelick vynden sullen, sonder dat hem hierinne bij enyge andere Provincien enich hynder ofte belet gedaen sal moegen worden; mits dat een yder particulier in sijn Religie vrij sal moegen blijven, ende dat men nyemant ter cause van de Religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken, volgende die voorsz. Pacificatie tot Ghendt gemaect.

XIV. Item sal men allen conventualen ende die van de gheestelicheyt volgende die Pacificatie laeten volgen hun goeden die si in enyge van dese geunieerde Provincien reciproquelyc leggende hebben, mits dat indien enyge geestelicke personen uyt die Provincien, die geduerende doorloge tusschen die landen van Hollandt ende Zelandt jegens die Spaengaerden stonden onder tgebiet van den selven Spaengaerden, hem begeeven hadden uyt enyge cloosteren ofte collegien onder tgebiet van die van Hollandt ofte Zelandt, dat men die by hun conventen ofte collegien sal doen versien van behoorlijcke alimentatie ende onderhoudt hun leven geduerende, als oic gedaen sal worden den ghenen die uyt Hollant ende Zeelandt in enyge van de andere Provincien van dese Unie vertoegen, ende hem onthoudende sijn.

XV. Dat mede den ghenen die in enyge cloosteren ofte gheestelicke collegien van dese geunieerde landen sijn ofte geweest hebben ende die zelve uyt zaecke van die Religie ofte andere redelicke oorsaecke begeren te verlaeten ofte verlaeten hebben, uyten incompst van haeren conventen ofte collegien haer leven lange geduerende behoorlicke alimentatie sal worden verstreckt naer gelegentheyt van de goeden, welverstaende dat die naer date van desen hem in enyge cloosteren sullen begeven, ende dselve wederomme verlaeten, egeen alimentatie verstreckt sal worden, maer sullen tot haeren behouwe naer hem moegen nemen tgheene si daerinne gebrocht hebben; dat oick die ghene

11. Daarom wordt overeengekomen dat, wanneer enige naburige vorsten, heren, landen of steden zich met deze provincies zouden willen verenigen en zouden willen deelnemen aan deze confederatie, zij toegelaten mogen worden met de eenparige stemmen van deze provincies.

12. De provincies zullen gehouden zijn met elkaar overeenstemming te bereiken over het muntstelsel, te weten ter zake van de muntkoers, volgende de verordeningen die bij eerste gelegenheid gemaakt zullen worden. Geen der provincies zal deze verordeningen mogen veranderen zonder toestemming van de andere.

13. Wat het punt van de religie betreft: Holland en Zeeland zullen handelen naar eigen goeddunken. De andere provincies van deze Unie zullen zich mogen houden aan de Religie-vrede, zoals die reeds door aartshertog Matthias - gouverneur en kapitein-generaal van deze landen - in samenwerking met zijn Raad op advies der Generale Staten is ontworpen.

Een andere mogelijkheid is, dat zij gezamenlijk of ieder afzonderlijk - zonder hierin gehinderd of weerhouden te worden door enige andere provincie - zodanige regels mogen stellen als zij, tot rust en welvaart der provincies, haar steden en afzonderlijke leden, en tot behoud van ieder persoonlijk - hetzij geestelijk of wereldlijk - zijn bezit en rechten, passend zullen vinden, mits ieder voor zich in overeenstemming met de Pacificatie van Gent vrij in zijn religie zal mogen blijven en dat niemand vervolgd of ondervraagd zal worden ter zake van zijn religie.

14. Alle kloosterlingen en geestelijken zullen in overeenstemming met de Pacificatie de opbrengst behouden van hun goederen die zij in enige van deze verenigde provincies op basis van wederkerigheid bezitten. Dat wil zeggen dat, indien enige geestelijken uit die provincies die gedurende de oorlog van Holland en Zeeland tegen de Spanjaarden onder Spaans gezag stonden, enig klooster of college verlaten en zich gevestigd zouden hebben in het gebied onder gezag van Holland of Zeeland, zij door hun eigen klooster of college gedurende hun leven van behoorlijk onderhoud voorzien zullen worden. Zo zal ook gehandeld worden ten aanzien van diegenen die uit Holland en Zeeland naar enige van de andere provincies van deze Unie zijn vertrokken en daar nu verblijf houden.

15. Zij die in enig klooster of college in deze verenigde provincies verblijven of verbleven hebben en die deze om de religie of andere aanvaardbare redenen wensen te verlaten of verlaten hebben, zullen bovendien hun leven lang behoorlijke ondersteuning krijgen, naar gelang de middelen van hun klooster of college zulks toelaten.

Hen die zich echter na deze datum in enig klooster begeven en het weer verlaten, zal geen ondersteuning verstrekt worden, maar zij mogen wel voor eigen gebruik terugnemen hetgeen zij ingebracht hebben. Bovendien zullen zij die nu in kloosters of colleges verblijven of daar naderhand zullen binnenkomen,

die tegenwoirdelick in de conventen ofte collegien sijn ofte naemaels commen sullen, hebben sullen vrijheyt ende liberteyt van Religie, ende oick van clederen ende habyt, beheltelick dat siluyden den overste van den convente in allen anderen saeken onderdanich sullen sijn.

XVI. Ende oft gebeurden (dat God verhoeden moet) dat tusschen die voorsz. Provincien enich onverstant, twist, ofte tweedracht gevele, daerinne siluyden den anderen nyet en condon verstaen, dat tselve soe verre het enyge van de Provincien int particulier aengaet ter neder geleyt ende beslicht sal worden by den anderen Provincien off den ghenen die si daertoe deputeren sullen, ende soe verre die saecke alle die Provincien int generael aengaet by de heeren Stadtholders van de Provincien in manieren boeven in tnegende articul verhaelt, dewelcke gehouden sullen sijn perthyen recht te doen ofte vergelijken binnen een maent ofte corter, soe verre die noot van der saecke sulx uyteyscht, naer interpellatie ofte versouck by deen ofte dandere parthye daertoe gedaen; ende wes by die voorsz. anderen Provincien ofte haerluynen Gedeputeerden ofte dvoorsz. heeren Stadtholders alsoe uytgesproecken wordt, sal aengegaen ende achtervolcht worden sonder dat daer van wijder beroup ofte andere provisie van rechten tsi van appel, relieff, revisie, nulliteyt ofte enyge andere querelle, hoedanich die soudon moegen wezen, versocht sal moegen worden.

XVII. Dat die voorsz. Provincien, steden ende leden van dien hem wachten sullen van uytheemsche fursten, heeren, landen ofte steden enyge occasie te geven van oorloge, ende sulcx om alle alsulcke occasien te vermijden sullen die voorsz. Provincien, steden, ende leden van dyen gehouden wezen soe wel den uytheemschen als ingesetenen van den voorsz. Provincien te administren goet recht ende justicie; ende soe verre yemant van hem daarvan in gebreecke blijft, sullen die andere bontgenoten die hant holden, by alle behoerlicke wegen ende middelen, dat sulcx gedaen sal worden ende dat alle abusen, daerdoor sulcx belet, ende die justicie deur verachttert soude moegen worden, gecorrigeert ende gereformeert sullen worden als naer rechten en vermoegens een yder sijn privilegien, loffelicke en welheergebrachte costumen.

XVIII. Item en zal deene van de Geunieerde Provincien, steden ofte leden van dyen tot laste en prejudicie van dandere, ende sonder gemeen consent, geen imposten, convoygelden, noch andere diergelijcke lasten moegen opstellen, noch enyge van deze bontgenoten hoeger mogen bezwaeren, dan hun eygen ingesetenen.

XIX. Item omme jegens alle opcoemende saecken ende zwaricheyden te versien, sullen die bontgenoten gehouden wezen op de beschrijvinge van den ghenen die daertoe geauthoriseert sullen sijn binnen Utrecht te compareren tot sulken daege als hem aengescreven sal wesen omme op de voorsz. saecke ende zwaricheyden, die men in de brieven van beschrijvinge sal exprimeren, soe verre des moegelick es ende die zaecke nyet secreet en dient gehouden te wesen, by gemeen advys ende consent ofte by de meeste stemmen in manieren

vrijheid van religie alsook van habijt genieten, behoudens dat zij de overste van het klooster in alle andere zaken zullen gehoorzamen.

16. Mocht er tussen deze provincies - wat God verhoede - enige onenigheid, twist of tweedracht voorvallen waarover zij het niet met elkaar eens kunnen worden, dan dient de zaak, voorzover ze enige provincies afzonderlijk betreft, voorgelegd aan en beslecht te worden door de andere provincies of hun gedeputeerden die zij daartoe zullen afvaardigen. Gaat de zaak alle provincies in het algemeen aan, dan dient zij aan de heren stadhouders voorgelegd - naar de wijze van art. 9 - welke de partijen recht moeten verschaffen of met elkaar verzoenen binnen een maand of eerder indien de nood van de situatie dat vereist. Eén der partijen moet hierom verzoeken.

De uitspraak van die andere provincies of haar gedeputeerden of van de heren stadhouders zal aanvaard en opgevolgd worden zonder zich daartegen te bedienen van enig hoger beroep of andere voorziening in rechte, zoals appèl, opschorting, revisie, nietigheid of enig ander beklag.

17. De provincies en haar steden en leden zullen er zich voor hoeden buitenlandse vorsten, heren, landen of steden enige aanleiding tot oorlog te geven, en ten einde dergelijke aanleidingen te vermijden, zullen de provincies en haar steden en leden gehouden zijn zowel buitenlanders als ingezetenen der provincies goed recht en gerechtigheid te verschaffen.

En indien enige van hen in gebreke blijft, zullen de andere bondgenoten er op alle behoorlijke manieren de hand aan houden dat zulks zal geschieden. Alle misbruiken die dat zouden verhinderen en het recht zouden belemmeren, zullen gecorrigeerd en hervormd worden in overeenstemming met de rechten en krachtens ieders privileges, loffelijke en traditionele gebruiken.

18. Geen der verenigde provincies, haar steden of leden zullen ten laste of ten nadele der andere en zonder algemene toestemming accijnzen, konvoogelden of andere soortgelijke lasten mogen invoeren, noch enige dezer bondgenoten hoger mogen belasten dan hun eigen ingezetenen.

19. Ten einde het hoofd te bieden aan alle kwesties en moeilijkheden die mochten rijzen, zullen de bondgenoten gehouden zijn - indien daartoe aangeschreven door degenen die daartoe gemachtigd zijn - te Utrecht te verschijnen op de vastgestelde datum.

Over genoemde kwesties en moeilijkheden, die in de beschrijvingsbrieven uiteengezet zullen worden voor zover dat mogelijk is en de zaak niet geheim gehouden dient te worden, zal beraadslaagd en besloten worden met eenparig-

voorsz. gedelibereert ende geresolveert te worden, al waert oick enyge nyet en compareerden, in welcken gevalle sullen dandere die verschijnen sullen evenwel moegen procederen tot sluytinge van tghene si bevynden sullen tot het gemeen beste van dese geunieerde Landen ende Provincien te dienen. Ende sal tghene alsoe gesloten es onderhouden worden oick bij de ghenen die nyet gecompareert sullen wezen, ten ware die saecken seer wichtich waeren, ende enich vertreck mochten lijden, in welcken gevalle men den ghenen die nyet gecompareert en sullen sijn, andermael bescriven sal omme te compareren op seeckere anderen daege opt vebeuren van haerluyden stemme voor die reyse, ende wes alsdan by de ghenen die present sijn gesloten wordt, sal bundich sijn, ende van weerden gehouden worden nyet jegenstaende d'absentie van enyge van dandere Provincien, beheltelick dat die nyet gelegen en sal sijn te compareren, haerluyden opinie scriftelick over sullen moegen seynden omme daerop int collecteren van der stemmen sulcke regardt genoemen te worden alst behoort.

XX. Item ten eynde voorsz. sullen allen ende een yder van de voorsz. bontgenoten gehouden sijn alle saecken die hem opcoemen, ende voorvallen sullen, ende daer aen si hem sullen laeten duncken tgemeen wel ofte qualick vaeren van dese geunieerde landen ende bontgenoten gelegen te sijn, den ghenen die tot die bescrivinge geautoriseert sullen sijn over te scrijven omme by deselve daerop dandere Provincien bescreven te worden in manieren voorsz.

XXI. Ende soe verre enyge donckerheyt oft twijfelachticheyt in desen bevonden worden daeruyt enyge questie ofte dispute mochten verrijsen, sal dinterpretatie van dien staen in tseggen van dese bontgenoten, die daerop by gemeen advys ende consent ordonneren sullen sulcx si bevynden sullen te behoeren, ende soe verre siluyden daerinne nyet en conden accorderen, sullen haer recours nemen tot de heeren Stadtholders van de Provincien in de forme boeven verhaelt.

XXII. Insgelijcx soe verre bevonden worden van noode te sijn darticulen van dese Unie, confederatie ofte verbont in enyge poincten ofte articulen te vermeerderen ofte veranderen, sal tselve oick gedaen worden by gemeen advys ende consent van de voorsz. bontgenoten, ende anders nyet.

XXIII. Alle welcke poincten ende articulen ende een yder van dyen byzonder die voorsz. geunieerde Provincien belooft hebben ende beloeven mits desen naer te gaen ende te achtervolgen, doen naergaen ende achtervolgen, sonder daer jegens te doen, doen doen, noch gedoegeen gedaen te worden directelick oft indirectelick in enyger wijs ofte manieren. Ende zoe vere yetwes by yemande ter contrarie gedaen ofte geattenteert worde, tzelve verclaren siluyden van nu alsdan nul, egeen, ende van onweerden, daer onder si verbynden haerluyden ende alle dingesetenen van haerluyden provincien, steden, ende leden van dien, persoonen ende goeden, omme deselve, ingevalle van contraventie, voor tonderhoudt van desen met tghene daer van dependeert, gearres-

heid of bij meerderheid van stemmen, op de bovenbeschreven wijze. Wanneer enige verbondenen niet ter vergadering verschenen zouden zijn, hebben de aanwezigen echter het recht zodanige besluiten te nemen als zij tot het algemeen welzijn van deze verenigde landen en provincies dienstig achten.

Deze besluiten zullen ook bindend zijn voor degenen die niet aanwezig zijn, tenzij het zeer belangrijke zaken betreft, die enig uitstel kunnen lijden. In dit geval zal men degenen die niet ter vergadering verschenen zijn nogmaals aanschrijven om op een latere datum te verschijnen op straffe van verlies van hun stem voor deze gelegenheid.

De beslissingen der aanwezigen op die vergadering zullen bindend zijn en als geldig beschouwd worden, niettegenstaande de afwezigheid van sommige provincies.

Echter, zij die niet in de gelegenheid zijn te verschijnen, zullen hun opinie schriftelijk mogen inzenden, welke opinie bij het tellen van de stemmen in de beschouwing betrokken behoort te worden.

20. In verband met het voorgaande zullen de bondgenoten gezamenlijk en ieder afzonderlijk verplicht zijn, degenen die tot het bijeenroepen der vergadering gemachtigd zijn schriftelijk op de hoogte te stellen van alle opkomende en voorvallende zaken die zij als belangrijk voor het algemeen welzijn van of als schadelijk voor deze verenigde provincies bondgenoten beschouwen. De andere provincies zullen daarna bijeengeroepen worden op de bovenvermelde wijze.

21. Indien er iets in deze artikelen onduidelijk of twijfelachtig bevonden wordt, waarover enig probleem of geschil zou kunnen rijzen, zal de interpretatie daarvan liggen in de uitspraak dezer bondgenoten, die met eenparigheid van stemmen zullen verordenen wat zij passend vinden. En wanneer zij het daarover niet eens worden, zullen zij hun toevlucht zoeken tot de heren stadhouders der provincies op de bovenbeschreven wijze.

22. Wanneer het nodig gevonden wordt aan enige punten of artikelen van deze Unie, confederatie of verbond iets toe te voegen of te veranderen, zal dit eveneens met eenparigheid van stemmen der bondgenoten gebeuren, en op geen andere wijze.

23. De verenigde provincies hebben beloofd en beloven hierbij na te leven en na te komen, en te doen naleven en nakomen, al deze punten en artikelen en elk afzonderlijk, zonder iets te doen, te laten doen of toe te staan dat iets gedaan zou worden dat er mee in strijd zou zijn, hetzij direct of indirect, op welke manier dan ook.

En zij verklaren, wanneer iemand iets doet of onderneemt dat hiermee strijdig is, zulks van nu aan van nul en gener waarde te zijn. Daartoe stellen zij hun lijf en goed en dat van alle ingezetenen van haar provincies, steden en leden als onderpand. In geval van inbreuk hierop mogen zij gearresteerd, vastgehouden en hun goederen in beslag genomen worden, overal en door alle heren, rech-

teert, gehouden, ende becommert te moegen worden tallen plaetsen, ende by allen heeren, rechteren ende gerechten, daer men die sal connen ofte moegen becommen; ende generalick van allen anderen beneficien van rechten, die hemluyden enichsins ter contrarie van desen soudén moegen dienen, ende bysonder (van) den rechten, seggende generael renuntiatie geen plaets te hebben, daer (en) si eerst spetiael voorgegaen.

XXIV. Ende tot meerder vasticheyt, sullen die heeren Stadtholders van de voorsz. Provincien die nu sijn ofte naemaels commen sullen, mitsgaders alle die Magistraten ende hooftofficiers van ygelick Provincie, stadt, ofte leden van dyen dese Unie ende confederatie ende een yder articul van dyen int bysonder by eede moeten beloeven naer te zullen gaen ende onderhouden, doen naeghaen ende onderhouden.

XXV. Insgelijckx sullen dselve by eede moeten beloeven te onderhouden alle schutteryen, broederschappen ende collegien, die in enyge steden ofte vleecken van dese Unie sijn.

XXVI. Ende sullen hiervan gemaect worden briëven in behoirlicke forme, die by de heeren Stadtholders ende die voornaempste leden ende steden van de Provincien, daertoe spetialick by den anderen gerequireert ende versocht sijnde, besegelt, ende by haerluyden respective secretarissen onderteyckent sullen worden.

ters en hoven die daartoe bij machte of gerechtigd zijn, ter nakoming van deze Unie en alles wat daar van afhangt.

Voor dit doel doen de verenigde provincies afstand van alle uitzonderingsrechten, gunsten en ontheffingen, in het algemeen van alle andere genot van rechten die haar op enigerlei wijze tegen de bepalingen van deze Unie in dienstig zouden kunnen zijn, in het bijzonder van rechten die stellen dat geen algemene afstand van rechten mag plaatsvinden zonder voorafgaande bijzondere rechtsafstand.

24. Tot meerdere versteviging zullen de huidige of toekomstige heren stadhouders van deze provincies, zowel als alle magistraten en hoofdofficieren van iedere provincie en haar steden en leden bij ede moeten beloven deze Unie en confederatie en elk van haar afzonderlijke artikelen na te komen en onderhouden en te doen nakomen en onderhouden.

25. Evenzo zullen alle schutterijen, gilden en colleges die in enige stad of vlek van deze Unie te vinden zijn, bij ede moeten beloven deze artikelen te onderhouden.

26. Er zullen brieven, bevattende deze artikelen, in de gepaste vorm opgesteld worden, die door de stadhouders en de voornaamste leden en steden der provincies, daartoe speciaal door de anderen gevorderd en verzocht zijnde, gezegeld en door hun respectieve secretarissen ondertekend zullen worden.

★ Bij de vertaling werd uitgegaan van de tekst van het Unie tractaat, zoals deze afgedrukt staat in R. Fruin en H. T. Colenbrander, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val van den Republiek*, 2de druk 's-Gravenhage 1922.

De vertaling is gemaakt door de heer P. Jobse, doctoraal-student geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

Achtergronden van de Unie van Utrecht

A. van Hulzen

Het wonderjaar 1566

Voor de stad Utrecht was het jaar 1566 geen rustig jaar geweest. Op 24 augustus en volgende dagen was er in de parochiekerken en in de kloosters van de Minrebroeders en Predikheren gebroken en vernield. Om erger te voorkomen besloot de Raad van Utrecht, die op 27 augustus in spoedzitting bijeenkwam met enkele leden van het Hof, de geestelijkheid en de ridderschap, om een voorlopig accoord met de calvinisten te sluiten ¹⁾; Men hoopte door de Jacobikerk aan de calvinisten af te staan de rust en orde in de stad te herstellen.

Weldra trad het stadsbestuur echter weer krachtig op; toen de landvoogdes Margaretha van Parma meedeelde het accoord van 27 augustus niet te erkennen, gaf de Raad van Utrecht de calvinisten het bevel de Jacobikerk te ontruimen. Katholieke burgers namen nu weer bezit van deze kerk, waarna zij *met groter blijscappe, nae voorgaende luydinge van de grote clocke, gezongen hebben Te deum laudamus*. De aangerichte schade werd zo goed mogelijk hersteld en de calvinisten hielden voortaan weer hun godsdienstoefeningen buiten de stad *nu hier, nu daer in 't velt*.

Daarna trachtte Hendrik van Brederode, heer van Vianen, invloed in Utrecht uit te oefenen en de calvinisten te steunen. De prins van Oranje drong er als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht tevergeefs op aan, om Brederode als zijn plaatsvervanger in Utrecht erkend te krijgen ²⁾.

Van 19 oktober tot 15 december 1566 was de prins van Oranje in Utrecht. Het stadsbestuur en de Staten zagen vol argwaan de goede verstandhouding van de prins met Brederode. De prins wilde de orde en rust in de stad herstellen en ontwierp een accoord, waarbij aan de calvinisten een plaats buiten de stad werd aangewezen, om hun godsdienstoefeningen te houden. De Staten weigerden echter dit accoord goed te keuren. Vooral de geestelijken wilden niet dat de calvinisten, al was het dan buiten de stad, openlijk hun godsdienst zouden uitoefenen. Jacob Cuyntorff, kanunnik van Oud-Munster, deelde mee, dat de prins, ontstemd over deze houding van de geestelijkheid, opmerkte, *dat zoe verre die van de geestelijckheit nyet en wilde accorderen in 't geconci-*

1) A. van Hulzen, *Utrecht in 1566 en 1567*, 1932, 43 e.v.

2) A. van Hulzen, *Utrecht*, 51 e.v.

pierden accordt, zij wel oerzaecke zoude wezen van de destructie van de geheele geestelickheyt van deze landen 3).

Ook de Raad weigerde het ontwerp-accoord van Oranje af te kondigen en toen bleef als enige uitweg over, dat de prins op eigen gezag op 28 november een ordonnantie van het stadhuis liet aflezen. Deze ordonnantie was ingesteld op wederzijdse verdraagzaamheid: Een van de artikelen luidde, *dat d'eene noch d'andere partije niet en sal moghen ter saecken van der Religien eenigh overlant malkanderen aendoen, injuriën ofte invecturen aenseggen 4).* Aan de calvinisten werd toegestaan buiten de stad te preken waartoe op 12 december een plaats even buiten de Wittevrouwenpoort werd toegewezen. Deze plaats werd met zand opgehoogd en stond weldra als de Zandkerk bekend 5).

Op 15 december vertrok de prins uit de stad, maar het bleef daar onrustig. Uit allerlei Nederlandse gewesten, zowel uit Holland en Friesland als uit Artesië en Henegouwen kwamen afgevaardigden naar Vianen, om met Brederode te onderhandelen 6). Deze trad steeds meer op als leider van het gewapende verzet. De prins was Brederode goed gezind en liet oogluikend toe, dat edelen in naam van Brederode in zijn provincies troepen wierven.

De Staten van Utrecht werden ongerust en zonden nu op 22 februari 1567 Wouter van Coudenoort, kanunnik van St. Pieter, naar de landvoogdes om toestemming te vragen voor het werven van twee vendels en tevens om *een hoofd ende capitain* naar Utrecht te zenden, die daar de leiding in handen kon nemen 7). Margaretha, die de houding van de prins hoogst verdacht vond, willigde aanstonds dit verzoek in en gaf op 23 februari de edelman Megen bevel met zijn troepen Utrecht te bezetten. Aan de Raad van Utrecht deelde de landvoogdes mee, dat Megen naar Utrecht kwam *gemerckt dat onse neve, de prince van Oranien, absent is vandaer ende oyck dat hy soe gheen luyden aen de hant en heeft om te versiene ter bewarnisse der stad van Utrecht 8).*

Op 27 februari nam Megen zijn intrek in het Catharijneconvent te Utrecht en de volgende dag trokken tien vendels de stad binnen. Het sprak van zelf, dat de calvinisten er niet meer aan konden denken hun godsdienstoefeningen buiten de Wittevrouwenpoort te houden 9).

De door Brederode aangeworven troepen werden verslagen en verlieten. De prins vertrok in april naar de Dillenburg en ook Brederode week diezelfde maand uit naar het Duitse rijk. De rust scheen in Utrecht hersteld en een schoolmeester van de St. Hieronymusschool konstateerde: *Alsus en hebben wij, god danck, noyt beter niet gehad, dan nu 10).*

3) Kronijk van het Historisch Genootschap, XIV, 261.

4) P. Bor, *De Nederlandsche Historiën*, Amsterdam 1679, boek II, 106, art. 6. Invecturen of invectiven: scheldwoorden.

5) De Utrechtsche Kroniek, Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap XXV, 47-48.

6) J. W. te Water, *Historie van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche edelen*, IV, 1796, 326-328.

7) Utrechtsche Kroniek, 52-53.

8) Kron. Hist. Gen. XVI, 102; de datering van de brief 23 febr. 1566 is daar overgenomen (101); het is echter Brabantse stijl en dus wordt er 23 febr. 1567 mee bedoeld.

9) A. van Hulzen, *Utrecht*, 106 noot 5.

10) G. van Hasselt, *Stukken voor de Vaderl. Hist.* I, 158; hier is afgedrukt een brief van Meester Direk van der Gouda, schoolmeester van de St. Hieronymusschool te Utrecht.

A. Mor, Portret Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alba, 1549, Hispanic Society, New York (detail)

Conflikt met Alva

De schoolmeester van de Hieronymusschool was ook maar een profeet, die brood at. In plaats van een periode van voorspoed en rust brak nu juist een tijd van rampspoed en onrust voor het Sticht aan. Alva, die in 1567 met zijn leger de Nederlanden binnentrok, wilde dat de Spaanse koning niet langer financieel afhankelijk zou zijn van de toestemming van de Staten-Generaal voor de gevraagde beden. Hij stelde daarom de heffing van vaste belastingen voor, namelijk van een 10e penning bij de verkoop van roerende en van een 20e penning bij de verkoop van onroerende goederen. Nadat Utrecht bleef weigeren zijn toestemming voor deze belastingen te geven, werden op 14 juli 1570 stad en provincie van al hun voorrechten beroofd.

De Utrechtse burgers kregen geducht te lijden van de Spaanse troepen, die voor straf bij hen ingekwartierd werden en die zich gedroegen *als off hen de stadt tot een rooff gegeven ware geweest*. Nog net op tijd werd begin april 1572 voorkomen, dat muitende Spaanse soldaten de stad gingen plunderen. Hoewel de meeste burgers de geuzen, die op 1 april 1572 bij verrassing Den Briel bezet hadden, niet goed gezind waren, treurden zij hierover niet. De inname

van Den Briel door de geuzen had immers tot gevolg, dat de meeste Spaanse troepen uit Utrecht wegtrokken, om de geuzen uit Den Briel te verdrijven 11). Tegen de verwachting in hielden de geuzen in Den Briel stand en zij kregen de volgende maanden ook de meeste steden in Holland en Zeeland in hun macht, terwijl de opstand zich zelfs al over andere Nederlandse gewesten ging uitbreiden. Slechts enkele steden in Holland en Zeeland, zoals Amsterdam, Middelburg en Goes, bleven trouw aan koning en landvoogd en weigerden de prins van Oranje, die na de dood van Brederode in 1568 openlijk als leider van het gewapende verzet optrad, weer als hun stadhouder te erkennen. Alva wist echter de opstand buiten Holland en Zeeland neer te slaan. Het Spaanse leger trok nu Holland binnen en sloeg het beleg om Haarlem. Utrecht kreeg als grensgewest alle ellende van de oorlog te verduren. Toen Haarlem zich eindelijk in juli 1573 aan de Spanjaarden overgaf, werd er in Utrecht feest gevierd 12). Men hoopte dat de geuzenopstand in Holland en Zeeland spoedig zou worden neergeslagen en er eindelijk weer rust en vrede zouden komen. De Utrechtse magistraat bleef trouw aan koning en landvoogd en toen de tijding kwam, dat de geuzenvloot op 3 oktober 1574 Leiden ontzet had, deelde zij mee er vast op te vertrouwen, dat Zijne Majesteit de koning met Gods hulp op den duur toch de rebellen zou overwinnen 13).

Maar al bleef de Utrechtse regering ook nog zo loyaal, de muitende Spaanse troepen maakten geen onderscheid tussen loyale en opstandige Nederlanders. In 1574 dreigden opnieuw Spaanse muiters zich schadeloos te stellen voor hun achterstallige soldij door in Utrecht te plunderen. Een aanval van deze muiters op de stad werd echter afgeslagen 14). Maar in 1576 brak opnieuw een muiterij uit onder de Spaanse troepen. Requesens, die in 1573 Alva als landvoogd was opgevolgd, had zelf al geen muiterijen kunnen voorkomen en het gevaar werd des te groter toen hij in 1576 kwam te overlijden en er voorlopig geen opvolger in de Nederlanden was, om de muiters weer tot gehoorzaamheid te brengen.

De Pacificatie van Gent

De muitende Spaanse benden trokken plunderend en rovend door Brabant en Vlaanderen; ook de gewesten, die trouw wilden blijven aan koning en katholieke kerk, wilden zich niet weerloos door de Spaanse benden laten leegroven en de afgevaardigden uit de meeste van die 15 gewesten kwamen bijeen in een te Brussel samengeroepen Staten-Generaal, om zich gezamenlijk te weer te stellen. De Staten van Utrecht zonden als hun afgevaardigden Engelbert van Bruhesen namens de geestelijkheid, Henrick van Abcoude van Meerten, Heer van Essesteijn namens de ridderschap en burgemeester van Utrecht Jan Taets van Amerongen namens de Utrechtse steden naar Brussel 15), maar

11) A. Le Cosquino de Bussy, *Het ontstaan der satisfactie van Utrecht*, 1910, 15.

12) J. J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, 1839, II, 124-125.

13) G. A. U. *Der stat daghelix boec*, 1572-1575, Archief I-13, 86.

14) *Vredenburg gekraakt*, Gemeentel. Archiefdienst Utrecht 1977, 25 en 27.

15) P. Bondam, *Verzameling van onuitgegeven stukken*, I, 1779, 78 noot.

droegen hen op niets te ondernemen, dat zou kunnen aantasten *doude Catholycque Roomsche religie noch de hoocheyt der selver Majesteyt ofte yet te veranderen in dezelfde Catholycque Roomsche religie en in de onderdanicheyt, die men sijne Majesteyt schuldich is*. Utrecht was, althans voorlopig, het enige gewest ten noorden van de grote rivieren dat aan de beraadslagingen te Brussel deelnam.

Het doel van de katholieke gewesten was, om eindelijk met Holland en Zeeland te komen tot *eene vaste ende onverbrekelicke vrintscap ende vrede* en om dan gezamenlijk *uuyte landen te verdryven ende daerenbuyten te houden die Spaense soldaten ende andere uuytheemsche ende vrempde*.

Toen steeds meer Spaanse troepen met de muiters gemene zaak maakten, kon men geen onderscheid meer maken tussen muiters en andere Spaanse troepen. Op 28 oktober kwamen de afgevaardigden van de katholieke gewesten met die van Holland en Zeeland in Gent tot overeenstemming, om gezamenlijk door het uitdrijven van de Spaanse troepen de Nederlanden te pacificeren, tot vrede te brengen. Deze Pacificatie van Gent was dus feitelijk reeds tot stand gekomen, toen de Spaanse troepen op 4 november door het plunderen en moorden in Antwerpen, de zogenaamde Spaanse furie, de haat tegen hem te feller deden oplaaien 16). Op 8 november werd de Pacificatie in Gent plechtig ondertekend. Deze Pacificatie was geen bond tussen de noordelijke en zuidelijke Nederlanden, maar tussen Holland en Zeeland aan de ene kant en de meeste van de overige gewesten aan de andere kant. De oplossing van de netelige godsdienstkwestie werd naar de toekomst verschoven. Voorlopig zou men deze zaak laten zoals ze nu eenmaal geworden was, dat wil zeggen in Holland en Zeeland, waar de openlijke uitoefening van de katholieke godsdienst tijdens de opstand verboden was, zouden alleen de calvinisten, in de andere gewesten alleen de katholieken hun godsdienst openlijk mogen uitoefenen. In de katholieke gewesten zouden echter alle plakaten tegen de ketters geschorst worden, Holland en Zeeland zouden van hun kant niets doen, om in de andere gewesten de uitoefening van de katholieke godsdienst te bemoeilijken. De steden in Holland en Zeeland, die nog niet of niet meer de prins van Oranje als hun stadhouder erkenden, konden volgens artikel 7 van de Pacificatie een satisfactieverdrag met de prins sluiten. Zij konden hem dan weer als hun stadhouder erkennen, als deze hen op zekere punten satisfactie of voldoening zou geven *'t sy ten opsiene van de exercitie van de Religie ofte anderssins, opdat de Provintien niet gedemembreert en worden ende om alle twist ende tweedragt te schouwen* 17).

Holland wil een verbond met Utrecht

In Utrecht waren veel katholieken die, evenals in de andere katholieke gewesten, steeds meer anti-Spaans geworden waren. Zij wensten niets liever, dan dat de Spaanse troepen zo spoedig mogelijk uit de Nederlanden zouden vertrekken. Zij stonden echter wantrouwend tegenover Oranje en de opstandige gewesten.

16) *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen*, 1976, 25.

17) *Opstand en Pacificatie*, 79 e.v.

Op 25 april 1576 had Holland te Delft reeds een nadere unie met Zeeland gesloten, om nauwer samen te werken in de gemeenschappelijke strijd tegen de Spaanse troepen. De Utrechtse katholieken wilden echter niet al te nauw met Holland en Zeeland samenwerken. De Staten van Holland wensten evenwel juist uit hun isolement verlost te worden en zich nauwer met Utrecht en andere naburige gewesten te verbinden.

In 1573 had de waarnemend stadhouder Noircarmes de stad Utrecht in acht wijken verdeeld. In iedere wijk moest een burgervendel voor de orde en rust zorg dragen. De hoplieden, de hoofdmannen van de burgervendels, traden dikwijls op als vertegenwoordigers van de burgerij. De Staten van Holland zochten vooral steun bij de burgers. Zij schreven op 3 augustus 1576 aan de hoplieden en burgerij van Utrecht, om een onverbrekkelijk verbond te sluiten tot uitdrijving van de Spaanse troepen en tot handhaving van 's lands vrijheden 18).

Deze brief werd heimelijk in de stad gebracht door een Utrechtse burger Dirck van Sypestein. Men was echter bevreesd, dat de Spaanse commandant van het kasteel Vredenburg een nauwe samenwerking met Holland kwalijk zou nemen. Daarom bleef deze brief van de Hollandse Staten dan ook onbeantwoord. Op 3 oktober van hetzelfde jaar richtten de Staten van Holland zich opnieuw tot de burgerhoplieden, om een nauwe bond te sluiten. Deze brief werd door een trommelslager bij de Tolsteegpoort afgegeven. De burgerhoplieden durfden echter nog niet zelfstandig op te treden en gaven de brief ongeopend door aan de magistraat. Deze liet de trommelslager, zonder hem een antwoord waardig te keuren, onder bedreiging wegsturen. Maar nu deelde Van Sypestein aan de burgers mee, dat de Staten van Holland in deze brief hun hulp hadden aangeboden tegen het Spaanse garnizoen van Vredenburg. Vele burgers gaven thans als hun mening te kennen dat men deze steun niet moest afslaan, omdat men zo spoedig mogelijk van het Spaanse garnizoen van Vredenburg verlost wilde worden 19).

Men bleef in Holland streven naar een nauwere vereniging met de naburige gewesten. Zo werd door de Hollandse Staten op 4 oktober 1576 een aantal afgevaardigden benoemd om naar Gouda te gaan en *aldaar met die van Amsterdam en Utrecht, mitsgaders met die van Gelderland en andere Steden ofte Plaatzten in communicatie te treden, en met dezelve te handelen en negotieeren, en voorts alle goede devoir en naarstigheid te doen, en de bekwaamste middelen te gebruiken, dat dezelve Staten en Landen met ons vereenigd mogen worden* 20).

Eind november hadden er weer besprekingen plaats tussen enkele afgevaardigden van de Staten van Holland en Gelderland in Zaltbommel over een nadere unie. De Staten van Utrecht wilden wel eens nader geïnformeerd worden over al die onderhandelingen en begin december kwamen afgevaardigden van de Utrechtse Staten met een verzegelde geloofsbrief van 4 december in Gelderland, om te vragen hoe het stond met al die besprekingen, die plaats hadden gevonden tussen Gelderland, Overijssel, Groningen, Friesland en

18) De Bussy, 22.

19) De Bussy, 23-24.

20) Bondam, I, noot bij blz. 55-56.

Holland. Aan de Utrechtse afgevaardigden werd echter geantwoord, dat de Staten van Gelderland geen andere band hadden dan die met de Staten-Generaal 21). Ondanks alle besprekingen voelden de Gelderse Staten nog niets voor een nadere unie met Holland. Hoewel een dergelijke unie niet bedoeld was als een ondermijning van de Pacificatie, zagen de Gelderse Staten er toch een gevaar in voor de Generale Unie.

Het kasteel Vredenburg

Intussen was de spanning in Utrecht toegenomen. D'Avila, de commandant van Vredenburg, had een dreigende houding aangenomen tegen de stad. Opnieuw boden de Staten van Holland, thans op 24 november, hun hulp aan tegen het Spaanse garnizoen. De Utrechtse magistraat begreep dat men in deze kritieke dagen Holland niet tegen het hoofd moest stoten en hij bedankte nu de Hollandse Staten voor hun vriendelijke gezindheid, maar deelde mee, dat Utrecht zich bij de Staten-Generaal had aangesloten en van hen hulp tegen het kasteel verwachtte 22).

Toen de toestand steeds meer gespannen werd, richtten de Staten van Utrecht zich vervolgens met een verzoek tot de Staten van Holland om toezending van geschut en munitie. De Hollandse Staten zagen nu een kans hun invloed in het Sticht uit te breiden en zij deelden mee, dat het geschut en munitie alleen onder geleide van Hollandse troepen naar het Sticht konden worden gezonden. Hiervoor schrokken de Staten van Utrecht nu toch weer terug 23). Zelfs de Pacificatie van Gent was in Utrecht nog niet eens officieel bekend gemaakt om de commandant van Vredenburg niet al te zeer tegen zich in het harnas te jagen. Maar deze was intussen toch al tot de strijd besloten en op 21 december 1576 begon het Spaanse garnizoen van Vredenburg de strijd tegen de Utrechtse burgerij 24). De afkeer van de Spaanse troepen nam nu natuurlijk nog weer sterk toe. Op 24 december werd de Pacificatie van Gent openlijk in de stad bekend gemaakt tot grote vreugde van de burgerij.

Bossu

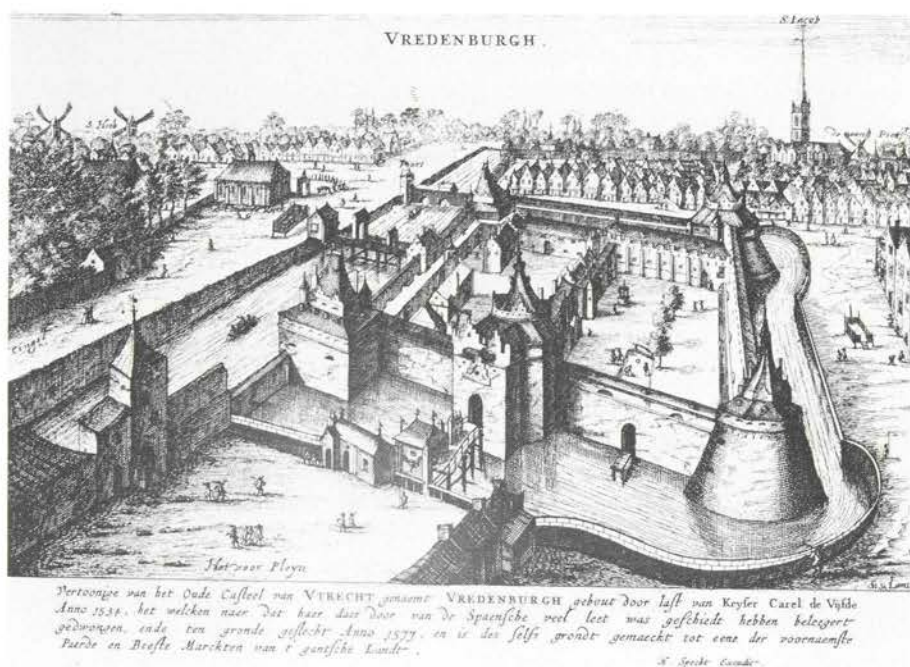
Na het vertrek van de prins van Oranje in 1567 naar het Duitse rijk was de Zuidnederlandse edelman Bossu namens Filips II aangesteld tot stadhouder over Holland, Zeeland en Utrecht. Toen deze op 12 oktober 1573 door de Geuzen in de slag op de Zuiderzee gevangen was genomen, werd Noircarmes tot waarnemend stadhouder benoemd en na zijn dood in 1574 Gillis van Barlaimont, Heer van Hierges. Deze laatste was echter dikwijls afwezig. Omdat Utrecht in de strijd tegen het Spaanse garnizoen van Vredenburg een krachtige leider nodig had, zonden de Staten-Generaal Bossu naar Utrecht. Deze was na de Pacificatie van Gent weer in vrijheid gesteld en nam nu aan de kant van de Staten-Generaal deel aan de strijd tegen de Spaanse troepen. Vele

21) P. Bondam, I, 271.

22) De Bussy, 26-27.

23) De Bussy, 29-30.

24) *Vredenburg gekraakt*, 30 e.v.

Gezicht op kasteel Vredenburg, c. 1540. Kopergravure van S. van Lamsweerde m.a.v. H. Specht, c. 1690. G.A.U., Top. Atlas De 19

Utrechters zagen in hem weer hun rechtmatige stadhouder. Hierdoor gerug-gesteund droegen de Staten van Utrecht in hun schrijven van 4 december 1576 dan ook aan hun afgevaardigden te Brussel op om Bossu allereerst geluk te wensen met zijn invrijheidstelling en verder om te informeren *off zyne Genade, onzen Gouverneur zal blijven, ofte deselve cortelick hier zal commen, ende wat troost ende bystant ons luyden van zyne Genade staet te verwachten*. Omdat zij verwachtten dat Hierges wel niet meer terug zou komen, moesten de afgevaardigden, als Bossu het stadhouderschap over Utrecht niet meer zou waarnemen, er op aandringen, *dat wy alhier mitten eersten van een ander gouverneur ofte Stadthouder versien mogen worden* 25).

Natuurlijk werd Utrecht in de strijd tegen het Spaane garnizoen van Vredenburg meer afhankelijk van de militaire steun van de prins en zijn geuzen in Holland en Zeeland. Zo werden op 26 december *thien Stucken groff geschut met scharp* van Holland naar Utrecht gezonden 26). De Staten van Utrecht zonden dan ook twee afgevaardigden naar de prins, om hem *zeer hoochlyc (te) bedancken van de groote faveur ende assistentie, die zijne Excellentie den Staten van Utrecht bewezen heeft in 't toeschicken van geschut, poeder ende scharp, dienende tot het innemen van den Castele van Vredenborch* 27).

Intussen kwam Bossu in Utrecht om de leiding van het beleg van het kasteel Vredenburg op zich te nemen en op 11 februari 1577 trok het Spaanse garni-

25) Bondam I, 223-224.

26) P. Bondam, I, 290.

27) P. Bondam, I, 327.

zoen uit het kasteel Vredenburg weg. De Staten van Utrecht hadden nu Bossu het liefst weer terug als hun stadhouder en zonden dan ook een brief naar hun afgevaardigde Floris Thin in Brussel, om te bewerken, dat de Raad van State, die zolang de nieuwe landvoogd Don Juan nog niet was ingehuldigd, de landvoogdij over de Nederlanden waarnam, aan Bossu zou vragen het stadhouderschap over Utrecht weer op zich te nemen. Op 24 februari drongen de Staten van Utrecht er opnieuw bij hun afgevaardigden Floris Thin en Floris Heermale op aan de Raad van State te verzoeken Bossu over te halen het stadhouderschap over Utrecht waar te nemen (28). Maar al was deze brief namens de Staten van Utrecht verzonden, er was geen volledige Statenvergadering geweest, die tot het sturen van deze brief besloten had. De laatste februari zond het stadsbestuur van Utrecht dan ook een brief aan de Utrechtse afgevaardigden in Brussel waarin het klaagde, dat men in Utrecht niet meer wist wie er nu eigenlijk stadhouder was (29). Hierges zou wel niet meer terugkeren en Bossu scheen te weigeren weer als stadhouder op te treden *waer door wy tot eenen rooff ende prijs schijnen gegeven te wesen*. Het stadsbestuur droeg de Utrechtse afgevaardigden op aan de Raad van State en aan de Staten-Generaal te vragen *wien wy alhier voor onzen Stadthouder sullen kennen ende houden*, terwijl het tevens meedeelde, dat de afgevaardigden geen acht moesten slaan op een brief, zogenaamd door de Staten van Utrecht verzonden, waarin gevraagd werd Bossu weer als stadhouder terug te krijgen, want het stadsbestuur was bij het opstellen van deze brief niet gekend geweest. Liever zag het Willem van Oranje als stadhouder aangesteld, ook al sprak het zich niet openlijk in die zin uit. De gebeurtenissen van de laatste tijd hadden de invloed van de prins in de stad doen toenemen. Een van zijn felste tegenstanders, de Domdeken en voorzitter van de Utrechtse Staten Johannes van Bruhesen, achtte zich niet langer veilig in de stad Utrecht en week op 2 maart 1577 uit naar Amersfoort tot teleurstelling van Bossu en van vele Utrechtse katholieken (30). In zijn plaats nam nu sinds 4 maart de vice-deken van het Domkapittel, Ausonius van Galama, het voorzitterschap van de Utrechtse Staten waar.

Het Eeuwig Edikt

Don Juan, de opvolger van Requesens, was op 3 november 1576 in Luxemburg aangekomen. Na langdurige onderhandelingen met de Staten-Generaal stemde hij erin toe dat de Spaanse troepen de Nederlanden zouden verlaten. De katholieke gewesten stemden er van hun kant mee in, dat de katholieke godsdienst *en toutes choses et partout* zou worden uitgeoefend (31). Het Eeuwig Edikt was de katholieke uitleg van de Pacificatie van Gent. Op 12 februari 1577 werd dit Edikt door Don Juan getekend en op zondag 17 februari te Brussel in tegenwoordigheid van de Raad van State en de Staten-Generaal plechtig afgekondigd. De Staten-Generaal beloofden Don Juan als landvoogd te erkennen en in te huldigen als de Spaanse troepen uit de Nederlanden ver-

28) P. Bondam, II, 155-159.

29) P. Bondam, II, 160-170.

30) De Bussy, 122 e.v.

31) H. F. M. Huybers, *Don Juan van Oostenrijk*, II, 1914, 272.

trokken waren. Natuurlijk tekenden de prins en Holland en Zeeland het niet en de beide zeegewesten riepen hun afgevaardigden uit de Staten-Generaal terug. Intussen vertrokken in april de Spaanse troepen uit de Nederlandse gewesten. Don Juan deed nu op 12 mei als de nieuwe landvoogd zijn intocht in Brussel. De Staten-Generaal erkenden hem thans als landvoogd al was hun besluit tot zijn erkenning slechts met een kleine meerderheid genomen 32).

Oranje en Utrecht

Het was te verwachten dat de nieuwe landvoogd Holland en Zeeland door overreding en zo nodig met geweld zou trachten over te halen hun verzet te staken *waerom de prince van Orangien, Staten van Holland en Zeeland voor hen namen* (zich voornamen) *met alle manieren daer na te arbeiden, by aldien daer krijg viel, deselve op eens anders bodem te mogen houden, ook mede om vrunden in Vriesland, Overijssel, Gelderland en elders te maken, en eenig verbond tot hun versekertheid, waert doenlyc, te besluiten en de Provincie van Utrecht als begrepen in de commissie van den Prince, onder zijn gouvernement te brengen* 33).

De prins had intussen al afgevaardigden naar Groningen en Friesland gezonden om over een nadere unie te beraadslagen en op 26 maart 1577 spraken de Staten van de Groninger Ommelanden zich reeds uit voor een nadere unie met naburige gewesten zoals Friesland, Drenthe, Overijssel en Gelderland. Men zou ook informeren wanneer de Gelderse landdag bijeenkwam, om daar een afgevaardigde heen te sturen. De prins richtte zich vooral tot de noordelijke gewesten, omdat deze achter de grote rivieren strategisch een eenheid vormden. Op 16 januari 1577 was al een memorie opgesteld voor een samenkost van de vier Gelderse kwartieren, om daar o.a. te beraadslagen *of niet raetsam (was) met de Naebuerlanden und andere, goede correspondentie te holden, und de een den anderen te helpen, in de aenliggende nooden, een ieder nae syne gelegenheit, hulp ende bystant te bewysen tot welvaert van den Lande, voorbeholtlyc altyt syne Majesteits hoocheit ende gerechticheit* 34).

Van zijn kant wilde de prins vooral een nauwe samenwerking met Gelderland. Dit gewest was immers een propugnaculum, een voorburcht, voor Holland. De prins zond begin februari de ontvanger-generaal van Holland, Jacob Muys van Holy, naar de Gelderse Staten 35). In zijn instructie drukte de prins de vrees uit, dat enkele gewesten *onder tdecsel ende schijn van behoortlycke gehoorsaemhey van den coninck als van de catholysche roomsche religie* het verbond met de andere gewesten zouden verbreken. Daarom moest Muys aan de Staten van Gelderland voorstellen *boeven het verbondt metten generalen staeten aengegaen, een goede vaste alliantie ende verbontenis int particulier te maecken, ende met die van Hollant ende Zeelant; daertoe syne furstlijcke genade vermeenens sijn, dat sich die van Utrecht, Vriesland ende Groningen nyet weygerich (sullen) laeten vinden by te voegen.*

32) Over het Eeuwig Edikt zie H. F. M. Huybers, II, 246-282.

33) P. Bor, boek X, 775-776.

34) P. Bondam II, 71-72.

35) J. A. G. Trosée, *Hist. Stud.*, 1924, 247.

P. Bor, boek XIII, 17.

Op 2 maart drong de prins er bij de Staten van Holland op aan Gelderland alle mogelijke hulp en bijstand te verlenen *aenmerkende dat van de conservatie des voorsz. Landts Gelre de welvaart van Hollandt genoeg is dependerende* 36).

De prins zond de landsadvokaat van Holland Paulus Buys naar Utrecht, waar hij op 12 maart de Statenvergadering toesprak 37). Hij deed het voorkomen, alsof artikel 7 van de Pacificatie van Gent niet alleen sloeg op de steden van Holland en Zeeland, die de prins nog niet of niet meer als stadhouder erkenden, maar ook op het gewest Utrecht, waarover de prins immers tot 1567 stadhouder geweest was. Ook dit gewest kon nu, aldus Buys, satisfactie aan de prins vragen. Niemand behoefde hiertegen om godsdienstige redenen bezwaar te maken, want de prins was niet van plan de uitoefening van de katholieke godsdienst tegen te gaan. Wel had het kapittel van Oud-Munster enkele dagen tevoren zijn voorkeur te kennen gegeven voor Bossu als stadhouder en bleef het kapittel van St. Marie huiverig voor een te grote invloed van de prins van Oranje, maar het kapittel van St. Jan sprak zich op 11 maart onder leiding van de prinsgezinde deken Adriaan van Zuylen uit voor een satisfactieverdrag met de prins 38). Na de toespraak van Buys spraken zich eveneens de kapitels van de Dom en van St. Pieter hierover uit. Op 15 en 16 maart droegen de Staten van Utrecht dan ook aan een commissie op met Buys een satisfactieverdrag te ontwerpen 39).

Deze commissie zette er vaart achter; enkele dagen later was het ontwerp gereed en door de Staten goedgekeurd. De voorstanders van de prins betuigden, dat men nu nog een voordelig satisfactieverdrag kon sluiten. Als men weigerde zou Utrecht later in een ongunstiger verdrag moeten berusten. Maar de Staten van Utrecht wilden toch niet handelen buiten de Raad van State om; zolang de nieuwe landvoogd nog niet was ingehuldigd, had de Raad van State officieel nog de regering over de Nederlanden in handen. Daarom deelden de Staten op 3 mei mee, dat zij *wel tevreden zyn zynder Excellentie te ontfangen voir haerluyder Gouverneur, mits hebbende satisfactie*, maar op voorwaarde, dat de Raad van State en de Staten-Generaal dit zouden goedkeuren 40). Omdat de Raad van State ontkende dat de prins nog aanspraak op het stadhouderschap over Utrecht kon doen gelden, kwam het besluit van de Utrechtse Staten tenslotte toch neer op een weigering de prins als stadhouder te erkennen.

Toenadering van de prins tot Utrecht

Intussen was Don Juan op 12 mei 1577 door alle katholieke gewesten als landvoogd erkend. Thans stond hij voor zijn moeilijkste taak, namelijk de prins met Holland en Zeeland over te halen hun verzet te staken. In Geertruidenberg zouden de onderhandelingen van de afgevaardigden van de landvoogd met die van de prins en zijn beide zeegewesten plaats vinden. De prins greep de gelegenheid aan, om Utrecht nog meer aan hem te verplichten. Op 10 mei

36) P. Bondam, II, 183-184.

37) P. Bondam, II, 186-187.

38) P. Bondam, II, 185.

39) De Bussy, 126-129.

40) P. Bondam, II, 294-295.

schreef hij aan de Staten over de komende onderhandelingen te Geertruidenberg; hij verzekerde de Utrechtse Staten ten allen tijde de hulp, die zij zouden wensen, te verlenen. In Utrecht had men de laatste tijd de meeste hulp van de prins en zijn bondgenoten ontvangen en men begreep deze ook in de naaste toekomst nodig te hebben. De Staten van Utrecht zonden dan ook de kanunnik Jacob Cuynretorff, de edelman Frederik Uyten Eng en de burgemeester Hendrick de Voocht naar de prins, om hem de verlangens van de Staten mee te delen, zodat de prins bij de onderhandelingen deze naar voren zou kunnen brengen. Al kon de prins bij de onderhandelingen nog niet als stadhouder van Utrecht optreden, toch kon hij hier al verschijnen als de persoon aan wie de Utrechtse Staten de behartiging van hun belangen hadden toevertrouwd 41).

Op 25 mei hadden de afgevaardigden van de Utrechtse Staten een gesprek met de prins in Geertruidenberg over de besprekingen, die hij met de afgevaardigden van Don Juan gevoerd had 42). De prins vertelde hoe hij geklaagd had dat zijn oudste zoon Filips Willem, die indertijd door Alva in strijd met de privileges van de universiteit te Leuven was opgelicht en naar Spanje gevoerd, nog altijd niet in vrijheid was gesteld. Toen de afgevaardigden van Don Juan beweerden *'t selve geschiet te wesen vuyt vaderlicke liefde, die welke zyne Majesteit tot hem ende zyne Zoen draegende was, om hem te preserveren van alle inconvenienten* had hij hen geantwoord, *dat zulx nyet cost zyn, diewyle zyne Majesteit hem ter selver tyt balling maeckte van den Lande, hem benemende zyne eere ende goet*. En wat het stadhouderschap over Utrecht betrof, hadden de afgevaardigden van de landvoogd beweerd, dat de prins hier geen aanspraak meer op kon maken, waarop hij geantwoord had, dat hij dat volgens de Pacificatie wel kon doen, terwijl bovendien *die van Utrecht onder zyn Gouvernement well bekeerden te wesen*.

Het was natuurlijk bekend, dat de prins nauwe betrekkingen zocht met de naburige gewesten. De afgevaardigden van Don Juan hadden dan ook bij hem geklaagd, dat hij brieven hierover geschreven had aan Gelderland, Friesland en Utrecht *waer durch onrust zoude commen*. De prins had hen echter geantwoord, *dat hy nyet gescreven hadde dan dat hy well begeerden gestant te doen, ende alleen dienende van presentatie van goetwillige dienst tot prouffyt ende welvaren van de Landen, ende dat hy oeck sulcx te sryven nyet achterwegen laeten soude, seggende, dat, tot wes tyden eenige Landen off Steden, in hun privilegien vercort soudon worden, dat hy heml. daerinne assistentie soudon doen, om die Landen in hun oude fleur te brengen*. De onderhandelingen te Geertruidenberg leverden geen enkel resultaat op.

Het werd duidelijk dat koning en landvoogd geen gewetensvrijheid, laat staan godsdienstvrijheid, aan de protestanten wilden toestaan. Zo werd op 24 mei een eenvoudige kleermaker uit Mechelen Pieter Panis *een eerlijk burger, wel bemint onder de burgerij en bysonder onder zijne geburen* gevangen genomen en ter dood veroordeeld, omdat hij een protestantse preek buiten Mechelen had bijgewoond. Tevergeefs deed de prins van Oranje op 30 mei van uit Dordrecht een beroep op het stadsbestuur van Mechelen het leven van de kleermaker te

41) De Bussy, 160-161.

42) P. Bondam, II, 349-355.

sparen. Op advies van Don Juan, die in Mechelen was, werd Pieter Panis op 15 juni onthoofd *tot groot miscontentement van veel Borgeren en Inwoonderen en groote opspraak van Don Juan*. De calvinisten zeiden, *dat hier aen wel te sien was wat men van hem te verwachten hadde* 43).

De poging van Don Juan, om de prins en zijn beide gewesten op vredelieven- de wijze over te halen hun verzet te staken, was mislukt; thans wilde de land- voogd de katholieke gewesten overhalen met geweld de prins en zijn geuzen te dwingen hun verzet te staken. Maar de katholieke gewesten waren veel te blij, dat er eindelijk weer een zekere rust in de Nederlanden heerste en wilden in geen geval een hervatting van de strijd.

De prins had zijn aanhangers ook buiten Holland en Zeeland, met name onder de burgerij. Vooral in Brussel begonnen zij zich te roeren en de Spaanse bedienden van Don Juan op straat lastig te vallen. De landvoogd voelde zich niet veilig meer en wantrouwde nu ook de katholieke gewesten. Ten einde raad ging hij thans over tot een staatsgreep, om zijn positie te versterken en op 24 juli maakte hij zich onverwachts meester van de citadel van Namen, terwijl hij tevens trachtte enkele steden in de Zuidelijke Nederlanden in zijn macht te brengen.

De prins was juist op een tocht door het Noorden van Holland in Enkhuizen aangekomen, toen hij bericht kreeg van de staatsgreep van Don Juan; onmid- dellijk drong hij nu weer aan op nauwe samenwerking met de naburige gewes- ten. Op 29 juli zond hij Willem van Zuylen van Nyvelt en Leonard Casenbroot naar Gelderland, om hierover te onderhandelen 44). De Staten van Gelder- land antwoordden echter op 5 augustus, dat zij zich wilden houden aan de Pacificatie van Gent. De afgevaardigden van de prins waren hierover wel wat teleurgesteld en zeiden *verhoopt te hebben, dat het zelve absoluter zoude zyn geweest* 45). Behalve aan Gelderland had de prins ook weer bij *de andere naestliggende Landen en gebueren* op nauwere samenwerking aangedrongen. Op 18 september stelde hij opnieuw aan de Gelderse Staten voor, *dat zij mit hunne nabueren, als die van Utrecht, Overyssele ende Vrieslant goede correspon- dentie onderhouden, ende sich tsamen verenichden, om tallen tijden elkanderen te helpen, ende by te staen tegen alle invasien ende listige practiquen, die Don Juan ende andere vianden van de gemeene ruste, hen luyden soudén mogen opwer- pen* 46). De Staten van Gelderland gaven de 22e september aan de afgevaar- digden van de prins tot antwoord, dat ook zij wensten *mit zyn Excellencie ende den Staten van Hollant, wie oick den Landen van Overyssele, Utrecht ende Vrieslant guede correspondentie te holden, ten fine die vursz. Pacificatie in allen punten mach werden geëffectueert* 47).

Over een nadere unie lieten zij zich niet verder uit en toen de afgevaardigden van de prins nog een *naerder antwoirt* verzochten, deelden de Gelderse Staten mee, *dat zij ditmael geen naerder antwoirt solden kunnen geven* 48). Zij wilden

43) P. Bor, boek X, 820.

44) P. Bondam, III, 49-50.

45) P. Bondam, III, 103 noot b.

46) P. Bondam, III, 260-261.

47) P. Bondam, III, 271.

48) P. Bondam, III, 274.

zich houden aan de Pacificatie van Gent.

De burgerhoplieden in Utrecht gingen zich na de staatsgreep van Don Juan steeds meer beschouwen als de vertegenwoordigers van de burgerij. Op 30 juli leverden zij een rekest in bij de Staten van Utrecht, waarin zij erop aandroegen, dat er nu eindelijk eens ernst gemaakt zou worden met een satisfactie-verdrag met de prins 49). Anders waren zij en de burgerij besloten *die zaecke zelffs ter handt te nemen ende zoe te dirigeren, dat diensaengaende corteling een eynde gemaect zall wezen*. Ter geruststelling bij deze dreigende woorden voegden zij er aan toe, dat dit alles zou gebeuren *mit conservatie van Gods eeren, die Catholycque Apostolycque Roomsche Religie, en die behoorlycke onderdanicheyt van Zyne Majesteit*.

Uitdrukkelijk verklaarden zij nog eens aan het slot van hun rekest, niet te zullen gedogen, *dat die oude Catholycque religie int minste geledert (geschonden) ofte eenige nyeuwicheyt daer tegens gebruyct zal werden*.

Johan van Renesse en Johan de Castro, kanunniken van St. Jan, vertrouwden de zaak al niet meer en waren bang dat de Staten van Utrecht op den duur te veel zouden toegeven aan de prins en zijn geuzen. Op 1 augustus lieten zij *in de Librarie van de Janskerk* al vast hun schriftelijk protest vast leggen *soe verre als daer yetwes geconcludeert soude mogen worden in den Capittels oft Staten, twelck enichsins soude mogen tenderen tot prejudicie van ons heylige Catholycque gelove ende Religie, oft behoorlycke onderdanicheit van Syne Majesteit* 50).

De Staten van Utrecht stelden intussen een instructie op voor hun afgevaardigden te Brussel, gedateerd op 2 augustus. Zij moesten de Staten-Generaal vragen of Utrecht een satisfactieverdrag met de prins moest sluiten of niet. Op de 17de gaf de Raad van State, onder de druk der omstandigheden, nu eindelijk zijn toestemming en twee dagen later stemden ook de Staten-Generaal hiermee in 51). Door de staatsgreep van Don Juan beschouwden velen hem thans als een verrader, terwijl zij de prins gingen zien als een redder in de nood.

Hoezeer de sympathie voor de prins in Utrecht was toegenomen bleek, toen hij na een tocht door het Noorden van Holland in Woerden was aangekomen. De Staten van Utrecht besloten toen op 17 augustus enkele afgevaardigden naar Woerden te zenden, om de prins voor een bezoek aan Utrecht uit te nodigen 52). Wel werd hem verzocht zijn lijfwacht buiten de stad te laten. Men zou hem daarvoor in de plaats een vendel burgers ter beschikking stellen. Sommigen raadden de prins aan zich toch niet zonder zijn eigen lijfwacht binnen Utrecht te wagen, maar de prins, *hoewel hij wist, dat hij aldaer vele ongunstige binnen hadde, die hem geen goed herte toe en droegen*, verliet zich toch *op de goedwilligheid der borgeren*. Op 18 augustus hield hij met zijn gemalin Charlotte de Bourbon zijn intocht. Hij nam zijn intrek bij Adriaan van Zuylen, de deken van St. Jan, op het Janskerkhof. Bij een feestmaal gaf een rederijkerskamer duidelijk te kennen, dat men de prins weer als stadhouder wenste:

49) P. Bondam, III, 51-56.

50) P. Bondam, III, 62-67.

51) De Bussy, 184; P. Bondam, III, 152-154.

52) P. Bondam, III, 145-146.

*Den almachtigen God, wiens ooghen het all' deurstralen,
Weet dat wy lang hierna hebben gesouhaiteert,
Om u vorstelicke genade weder in te halen,
En te bidden u excellentie hem daer toe verneert,
(zich daartoe te vernederen)*

Dat hij over ons, als hij plach, voortaan regeert 53).

De volgende dag wandelde de prins met enkele magistraatsleden door de stad. De geschiedschrijver en tijdgenoot Pieter Bor schreef hierover wat ironisch: *elk toonde hem vlijtig en vriendlijk gunste, en niemand en hadde van den Prince ooit quaed geseid 54).*

De satisfactie van Utrecht

Toen de prins op 20 augustus vertrok, stond het vast dat hij binnenkort weer als stadhouder over Utrecht erkend zou worden. Op 28 september besloten de Staten van Utrecht Floris Thin, Floris Heermale, Frederik Uyten Eng en de burgerhopman Jan Jacobsz. van Leemput naar de prins af te vaardigen 55). De Staten hadden moeten toegeven aan de aandrang van de burgerij ook een van de burgerhoplieden als vertegenwoordiger van de burgers aan te wijzen. Deze afgevaardigden tekenden met de prins op 9 oktober 1577 het satisfactie-verdrag, waarbij de prins weer als stadhouder van Utrecht erkend werd. Op aanwijzing van de prins waren er intussen in het ontwerp nog enkele wijzigingen aangebracht. Zo had artikel 1 oorspronkelijk geluid:

In den eersten dat zyn Excellentie de Stadt, steden en landen van Utrecht zal beloven te houden, conserveren en mainteneren in de oude catholyque apostolycque roemsche religie als die boven menschen memorie tot noch toe aldaer geobserveert ende onderhouden es geweest zonder inne te brengen ofte laeten inbrengen eenige andere religie, nyeuwicheyden ofte veranderinge.

Dit artikel kon natuurlijk bij de prins en zijn calvinistische aanhangers geen genade vinden en het werd als volgt gewijzigd:

In den eersten, dat syn Excellentie in de Stadt, Steden en de Landen van Utrecht niet en sal behinderen nogte beletten, laten behinderen nog beletten die Roomsche Religie als die boven menschen memorie tot nog toe aldaar geobserveert ende onderhouden is geweest 56).

Alle rechten van de katholieken waren gewaarborgd. Aan de niet-katholieken werd gewetensvrijheid, maar ook niet meer, toegestaan.

Op 28 oktober namen de Staten van Utrecht het satisfactieverdrag, zoals het op 9 oktober getekend was, aan.

De Utrechtse magistraat had de zijde van de prins van Oranje gekozen en wilde nu alle militairen, die haar bij haar huidige politiek misschien niet voldoen-

53) De Bussy, 193.

54) P. Bor, boek X, 831.

55) De Bussy, 202.

Jan Jacobsz. van Leemput was in 1573 door de waarnemend stadhouder Noircarmes tot hopman van een van de burgervendels benoemd; op 9 november 1577 werd hij lid van het stadsbestuur en hij bleef in de raad tot zijn dood in 1590. Zie hierover J. G. Riphaagen, *Een standbeeld voor Trijn van Leemput*, *Jaarboek Oud-Utrecht* 1977, 98 e.v.

56) De Bussy, 227.

Willem van Oranje, c.
1570. Kopergravure van
C. Valck naar A. van der
Werff, uit: De Larrey,
Histoire d'Angleterre.
G.A.U., Icon. Atlas.

de zouden steunen, uit de stad laten vertrekken; daarom werd op 20 november besloten, dat men alle vreemde Knechten, die onder den Grave van Megen ende Here van Hyerges in dienste gelegen hebben, ende binnen dese Stadt zijn, by trommelslach gebieden sall vuytter Stadt te gaan 57).

Toenemende invloed van de prins

Intussen hadden de afgevaardigden van Holland en Zeeland, die sinds februari 1577 uit de Staten-Generaal waren weggebleven, sinds 18 augustus van

57) P. Bondam, IV, 108.

dat jaar hun plaatsen in die vergadering weer ingenomen. Op 13 september deed de prins zelfs zijn triomfantelijke intocht in Brussel. Verschillende Zuid-nederlandse edelen, die Don Juan niet meer als landvoogd wilden erkennen, nodigden nu aartshertog Matthias, broer van de Duitse keizer en neef van de Spaanse koning, uit om over te komen en namens de koning het bewind over de Nederlanden te aanvaarden. Men hoopte, dat de koning erin zou berusten als Matthias zo lang de landvoogdij zou bekleden.

Op 8 december 1577 werd Matthias door de Staten-Generaal als gouverneur-generaal erkend. In Brussel waren intussen 26 personen benoemd, die belast werden met de verdediging van de stad; 18 van hen waren door de burgerij gekozen, twee uit elk gilde. Deze achttien mannen traden nu op als vertegenwoordigers van de burgerij en lieten zich gelden bij het stadsbestuur, bij de Staten van Brabant en zelfs bij de Staten-Generaal. Ook in Gent, Antwerpen, Atrecht 58) en andere steden werden dergelijke komitees van achttien- of vijftienmannen gekozen, die krachtig partij kozen voor de prins van Oranje. Zij gingen een dergelijke rol spelen als de burgerhoplieden van Utrecht. Onder krachtige druk van de achttienmannen te Brussel stelden de Staten-Generaal de prins van Oranje zelfs aan tot luitenant-generaal van Matthias. Deze laatste voelde zich geheel afhankelijk van de prins en werd spottend 's prinsen griffier genoemd.

Satisfactieverdragen in Holland en Zeeland

In Holland en Zeeland nam de macht van de prins nog toe, omdat alle steden die hem nog niet of niet meer als stadhouder erkenden, zich bij een satisfactieverdrag weer onder zijn gezag plaatsten. De laatste stad, die zo'n verdrag sloot was Amsterdam; toen de onderhandelingen tussen de Staten van Holland en Amsterdam stokten, zonden de Staten van Utrecht Floris Thin met enkele anderen om te bemiddelen en dank zij hun bemiddeling werd het satisfactieverdrag op 8 februari 1578 getekend. Hierbij werd bepaald, dat alleen de katholieke godsdienst openlijk uitgeoefend mocht worden, de plakkaaten tegen de protestanten werden echter buiten werking gesteld en niemand mocht om zijn geloof vervolgd worden.

Voor al onder de uitgeweken Amsterdammers, die nu weer naar hun stad konden terugkeren, was de vreugde groot. De Amsterdamse ballingen in Den Haag riepen de Utrechtse bemiddelaars, met een tekst uit de Bergrede, toe: *Salig zijn de vredemakers*. De Staten van Holland waren niet minder erkentelijk en nodigden de Utrechters uit op een heerlijke maaltijd in 't Hofken op te merkt, waar die avond goede ciere gemaakt werd; zij vergoedden bovendien alle onkosten, die de Utrechtse onderhandelaars in hun herberg gemaakt hadden. En de Hollandse Staten hadden alle reden om dankbaar te zijn. Eindelijk maakte Amsterdam weer deel uit van Holland en namen de afgevaardigden van Amsterdam zitting in de Staten van Holland 59).

58) Over de gebeurtenissen in Artesië en Henegouwen zie C. H. Th. Bussemaker, *De afscheiding der Waalsche gewesten van de Generale Unie*, 2 delen, 1895 en 1896.

59) P. Bor, boek XII, 922-926.

A. Mor, Portret Alexander Farnese, 1557, Galleria Nazionale, Parma. (detail).

De hertog van Parma

De Staten-Generaal hadden in december 1577 Don Juan tot vijand verklaard. Deze had intussen een dringende oproep gericht tot de Spaanse koning met het verzoek de Spaanse en Italiaanse troepen, die in april 1577 de Nederlanden hadden verlaten, te laten terugkeren. In december trokken deze troepen Luxemburg binnen. In diezelfde maand kwam de hertog van Parma, de zoon van de vroegere landvoogdes Margaretha van Parma, in de Nederlanden, om als luitenant-generaal Don Juan bij te staan. Parma bleek een uitstekend veldheer en staatsman. Onder zijn leiding trokken de troepen vanuit Namen het gewest Brabant binnen en op 31 januari 1578 werd het Staatse leger bij Gemblours volkomen verslagen. Trots voerde Don Juan in zijn banier een kruis

met in het Latijn de woorden: In dit teken heb ik de Turken overwonnen, in dit teken zal ik de ketters overwinnen 60).

Hij achtte zich echter nog te zwak om een aanval op Brussel te wagen. De inwoners van Leuven kozen wel reeds zijn zijde en dreven het Schotse garnizoen hun stad uit. Ook andere plaatsen in Brabant en Henegouwen kozen de partij van de landvoogd. De Staten-Generaal, de prins van Oranje en Matthias achtten zich in Brussel niet veilig meer en verlegden hun residentie naar Antwerpen.

De ontevredenheid tegen de legeraanvoerders, veelal Waalse edelen, nam door al deze gebeurtenissen toe en velen beschuldigden hen zelfs van verraad. Op hun beurt waren veel edelen en geestelijken in Artesië en Henegouwen verontwaardigd, omdat de calvinisten zich niet meer hielden aan de Pacificatie van Gent. In Vlaanderen, en met name in Gent, namen de calvinisten de leiding in handen. Zij preekten zelfs in de kerk van de Dominicanen en de uitoefening van de katholieke godsdienst werd daar meer en meer belemmerd.

Trouwens ook in Holland en Zeeland werden de satisfactieverdragen niet langer geëerbiedigd en in de steden, waarmee deze verdragen gesloten waren, werd de openlijke uitoefening van de katholieke godsdienst verboden. In Amsterdam had deze alteratie, deze verandering, plaats op 26 mei 1578. Verscheidene katholieke magistraatsleden en geestelijken werden opgepakt en naar de Waag op de Dam gebracht. Vooral de Minrebroeders waren gehaat en sommigen uit het volk schreeuwden: *voert se na de galg, daer zy der menige aen geholpen hebben* 61). Toen ze dan ook uit de Waag naar de gereed liggende schuiten gevoerd werden, dachten zij dat hun laatste uur geslagen was. De oud-burgemeester Hendrik Dirkszoon dacht er net zo over en toen zijn trouwe dienstbode nog kwam toesnellen met twee hemden, pakte hij zijn schone goed niet meer aan, maar antwoordde somber: *Ik zal ze niet nodig hebben* 62). Wel werden sommige Minrebroeders *holbollich* of holderdebolder in de schuit geduwd, maar het liep toch nog beter af dan ze gevreesd hadden. Na een uur varen werden zij bij de Sint Anthonisdijk in de meest letterlijke zin aan de dijk gezet. De alteratie te Amsterdam was een onbloedige revolutie van één dag geweest. In Haarlem had drie dagen later een dergelijke omwenteling plaats.

Door deze alteraties en door het optreden van de calvinisten in Gent en andere Vlaamse plaatsen nam de ontevredenheid in de Waalse gewesten toe. De Staten van Artesië weigerden nog langer gelden op te brengen voor de strijd tegen de landvoogd. In hun naam schreef Jean Sarazin, de prior van St. Vaast te Atrecht, aan de Staten van Henegouwen, om gezamenlijk te streven naar het beëindigen van de strijd. In Atrecht, de hoofdstad van Artesië, wilden de vijftienmannen echter met de prins van Oranje blijven samenwerken en zij deelden dan ook mee, dat de oproep van de Staten van hun gewest aan Henegouwen door hen niet erkend werd.

Het was te begrijpen dat door de toenemende verdeeldheid in de Nederlanden en de dreigende afval van de Waalse gewesten de prins van Oranje en

60) P. Bor, boek XII, 934.

61) P. Bor, boek XII, 953.

62) *Ons Amsterdam*, jaargang 30 (1978), 123.

Kopergravure van Jan
van Nassau, c. 1600. Uit:
Orlers, Nassauschen
Laurencrans. G.A.U.,
Icon. Atlas.

Iohan Grave van Nassau, Catzenelbogen, Dietz,
Vianden, Dillenburg, &c.

Johan De Oude, Grave van Nassoue Catzenelbogen,
Vianden, Dietz.

Siet den doof Grave Jan
Die was in al sijn werken
Een wijs verstandich man
Die meest oock hielp verstercken
De Enicheyt ghesicht
Tot Wrecht met de Staten
Als dit was uyghericht
Heeft hem de ziel verlaeren.

Holland weer gingen ijveren voor een nadere unie van Holland met de naburige gewesten:

Daerom bevreesende, dat eenighe pijlen uyt den koker getrocken zijnde, de andere oock flodderen mochten, benaerstigen sy een naeder verbondt tusschen Gelderlandt, Hollant, Zeelant, Utrecht ende Vrieslandt (63).

Nadat de prins van Oranje begreep, dat zijn aanwezigheid in de Zuidelijke Nederlanden vereist bleef, drong hij er op aan, dat zijn enig overgebleven broer Jan van Nassau aangesteld zou worden als zijn plaatsvervanger in Hol-

63) Everhard van Reyd, *Historie der Nederlantscher oorlogen*, 1650, 23.

land, Zeeland en Utrecht. Maar de Staten van deze gewesten gingen op zijn voorstel niet in. Intussen werd op de Gelderse landdag van maart 1578 in Arnhem het stadhouderschap over Gelderland aan Jan van Nassau aangeboden en deze legde nu op 2 juni de eed af als stadhouder van dat gewest 64).

Jan van Nassau was lutheraan geweest, maar had de laatste jaren steeds meer sympathie voor het calvinisme gekregen en tenslotte was hij fel calvinist en fel anti-katholiek geworden; vermoedelijk was de prins van Oranje zich nog niet bewust, dat zijn broer zo hartstochtelijk partij had gekozen voor het calvinisme 65).

Een nadere Unie 66)

Reeds vóór zijn officiële aanstelling had Jan van Nassau invloed in Gelderland uitgeoefend. Zo had hij in februari 1578 zijn secretaris Andreas Kersten naar de Staten van Holland gezonden, om over een unie van Gelderland met Holland en Zeeland te spreken 67). Bij deze unie zouden zich ook andere naburige gewesten kunnen aansluiten, maar een bond met Gelderland was natuurlijk voor Holland van het allergrootste belang, *want de vyand, meester van Gelderland sijnde, was ook meester van de vier Hoofdstromen van 't ganse Nederland, als den Rhijn, de Maas, d'Ysel en de Wael, en konde oversulx die van Holland groot afbreuk doen, gelijk uit de voorleden oorloge genoeg was gebleken* 68). Bovendien zouden, als de vijand Gelderland in zijn macht kreeg, Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel van Holland afgescheiden zijn.

De religievrede

Het werd duidelijk, dat de Pacificatie van Gent niet langer te handhaven was; men kon buiten Holland en Zeeland de calvinisten niet langer verbieden hun godsdienst openlijk uit te oefenen. Daarom stelde de prins in de zomer van 1578 voor een religievrede in te voeren. Waar 100 gezinnen de uitoefening van de katholieke of calvinistische godsdienst wensten, daar zou men dit moeten toestaan. De prins hoopte de katholieken hiertoe over te halen door hen er op te wijzen, dat men zo gebeurtenissen als te Amsterdam, Haarlem en Gent hadden plaats gevonden, kon voorkomen. En als de religievrede ook in Holland en Zeeland zou worden ingevoerd, dan zouden daar de katholieken immers weer openlijk hun godsdienst kunnen uitoefenen.

Tegen 18 juni werden de Staten van Gelderland bijeengeroepen naar Arnhem

64) Is. An. Nijhoff, *Aanstelling van Jan van Nassau als stadhouder des Vorstendoms Gelre en Graafschap Zutphen, Bijdragen en Mededelingen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, II (1840), 49 e.v.

65) *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen*, 1976, 96.

66) Lektuur over de Unie van Utrecht zie o.a. Z. W. Sneller, *Unie van Utrecht en Plakkaat van Verlatinge*, 1929, 83-84.

Zie bovendien Leo Delfos, *Die Anfänge der Utrechter Union*, 1941.

67) L. P. van de Spiegel, *Bundel van onuitgegeven stukken*, I (1780), 33-37. Uit de hier afgedrukte stukken blijkt op blz. 33, dat Kersten al in februari van dat jaar met de Hollandse Staten over een nadere unie gesproken had.

68) P. Bor, II, 1679, boek XIII, 17.

en ook de naburige gewesten Overijssel en Utrecht werden verzocht afgevaardigden naar deze landdag te zenden 69). Hier werd nog eens uitdrukkelijk betoogd dat, nu de Waalse gewesten zich van de generale unie schenen af te scheiden, het dringend gewenst was dat Holland, Zeeland, Friesland, Overijssel, Gelderland en Utrecht zich nauwer gingen aaneensluiten. Er werd tenslotte op de landdag besloten, dat hierover in de Staten van de afzonderlijke gewesten verder beraadslaagd zou worden, om op een volgende landdag nadere beslissingen te nemen.

Jan van Nassau bleef de naburige gewesten bewerken. Op 15 juli kwam zijn secretaris Andreas Kersten in Utrecht. Hij verzocht het stadsbestuur nu een besluit te nemen over de nadere unie. De Raad van de stad voelde hier wel voor, maar de andere leden van de Utrechtse Staten waren hier voorlopig nog afkerig van.

De volgende dag was Kersten in de Staten van Holland. Daar zette hij uiteen, dat Luxemburg, Namen en Limburg al in de macht van de vijand waren en dat de afval van Artesië en Henegouwen te verwachten was. Daarom drong hij er opnieuw op aan, dat Holland en Zeeland met Gelderland een nadere unie zouden sluiten. Ook andere gewesten zouden dan in zo'n unie opgenomen kunnen worden. De Staten van Holland en Zeeland waren het hier natuurlijk mee eens en op de 24ste besloten zij dan ook *zyn Genade Graaf Jan van Nassau wel hooglyken (te) willen bedanken van den goeden yver en devotie, die deselve dagelyks bewyzende is, omme deeze Landen samentlyk in vaste eenigheyt ende verbont te brengen . . .* 70).

Eerste ontwerp

De Utrechtse Staten zonden nog diezelfde maand hun advokaat Floris Thin naar de prins in Antwerpen. Thin werd een vurig aanhanger van de prins, die door een tolerante politiek alle Nederlanden wilde verenigen in een gemeenschappelijke strijd voor meer vrijheid 71). Hij stelde een eerste ontwerp op voor een nadere unie en in deze *Memorie van sekere punten ende articulen, daerop de provinciën van den landen van Ghelre, Hollandt, Zeelant, Utrecht, Overijssel ende andre sich te samen zouden moeghen vereenighen ende verbinden* waren de ideeën van de prins nader uitgewerkt. Zo zouden alle aangesloten gewesten een religievrede moeten aannemen.

Begin augustus zond Jan van Nassau twee afgevaardigden, Jacob Muys en Wilhelm Pijll naar de Staten van Utrecht en van Holland en Zeeland. Deze afgevaardigden kregen inzage van het ontwerp van Floris Thin en zonden een afschrift op 18 augustus naar Jan van Nassau.

Hoewel de stad Utrecht een gunstig advies uitbracht over een nadere unie, namen de Staten van Utrecht hierover nog geen beslissing. Amersfoort, waarheen veel geestelijken uit de stad Utrecht gevlucht waren, was tegen zo'n

69) L. E. Lenting, „Gelderland in betrekking tot de Unie van Utrecht”, *Bijdr. en Meded. voor Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*, Nieuwe Serie, 4 (1866), 259 e.v.

70) L. P. van de Spiegel, I, 36 noct I.

71) J. den Tex, *Oldenbarnevelt*, I, 1960, 128 e.v.

unie. De Staten van Utrecht wilden eerst met de andere gewesten nader overleg plegen.

In de Staten van Holland werd met meerderheid van stemmen besloten een nadere unie te sluiten nadat op 1 september Jan van Nassau zelf in de Staten van Holland was geweest om nog eens de aandacht op de nadere unie te vestigen. De Hollandse Staten besloten ook afgevaardigden naar de Gelderse landdag te zenden. In hun instructie stond:

ende alsoo mijnheere de stadhouder van Gelderlandt en Zutphen, de graav van Nassau, den Staten van Hollandt ernstelijck heeft geproponeert, omme tusschen die van Gelderlandt, Overijssel, Vrieslandt, Uytrecht, Groningen ende Groningerlandt een naeder Unie en confoederatie te maecken, sullen de voorsz. gedeputeerden verclaren tevreden te wezen daer op te treden in communicatie, ende eenige articulen te ramen op 't goet gelieven en rapport van de Staten van Hollant.

Tot de Hollandse afgevaardigden, die aan de besprekingen zouden deelnemen, behoorde de jonge pensionaris van Rotterdam, Johan van Oldenbarnevelt. Intussen waren Holland en Zeeland het niet geheel eens met het ontwerp van Floris Thin. Een religievrede in de 15 katholieke gewesten, best, dan zouden daar de calvinisten openlijk hun godsdienst mogen belijden. Maar voor een religievrede in Holland en Zeeland voelden zij niets, want aan de katholieken wilden zij in hun gewesten geen godsdienstvrijheid toestaan.

De landdag te Arnhem 72)

Jan van Nassau had tegen 3 september een landdag te Arnhem bijeengeroepen, waarvoor hij behalve de Staten van Holland en Zeeland ook die van Utrecht en Overijssel had uitgenodigd. Hij wilde hier zijn plannen voor een nadere unie verder bespreken. Op 1 september gingen de Hollandse afgevaardigden op reis naar Utrecht. Daar voegden zich de Utrechtse afgevaardigden bij hen en gezamenlijk vertrokken zij naar Arnhem.

Op 4 september kwam Johan Filips vrijheer van Hohen-Saxen met een afdeling soldaten te Arnhem, maar de afgevaardigden van de vier hoofdsteden van de Gelderse kwartieren, die op 3 september al besloten hadden zich aan de Pacificatie van Gent te houden en geen veranderingen in de religie toe te laten, deelden de vrijheer mee, dat de landdag niet onder het gedruis van wapenen kon vergaderen.

Op 7 september vernamen de leden van de landdag, dat enkele soldaten en burgers het Minrebroederklooster binnengedrongen waren en daar de beelden gebroken hadden. De afgevaardigden vreesden meer ongeregelde heden en zij dienden hun beklag in bij Jan van Nassau, die op 5 september uit Holland in Arnhem was aangekomen. De stadhouder antwoordde, dat het gebeurde hem *hertelyc leet* deed en hij had dan ook gewild, *dat de sake bij ordening had mogen gaen*, maar hij zag geen middel *'t gene nu geschiet al weder te veranderen*. De volgende dag verklaarde hij zelfs, dat hij *met vrijer conscientien niemant de predication conde verwygeren, wesende hij van de zelve religie, dair in hij metten*

72) Over deze landdag: Is. An. Nijhoff, Eerste Handelingen van Jan van Nassau als stadhouder van Gelre en Zutphen *Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudheidk.* III, 3 (1886), 327 e.v.

zelve hoopte salich te worden. Waarschuwend gaf hij nog te kennen: wanneer in Duijtschland geen religions vrede ware gemaect, ten ware aldaer niet één Papist gebleven.

Toen op 8 september de afgevaardigden van Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel op de landdag verschenen waren, wees de stadhouder de Gelderse afgevaardigden er nog eens op, wat een gevaren Gelderland bedreigden, o.a. van het garnizoen van Deventer. Juist daarom had hij de afgevaardigden van andere gewesten uitgenodigd, *om deser Lantschap assistentie te willen leisten.*

Tevergeefs trachtte hij de Gelderse afgevaardigden te winnen voor een nadere unie. Toen de afgevaardigden van het Zutphense kwartier opnieuw te kennen gaven bij de Pacificatie van Gent te willen blijven en van geen nieuwigheden gediend te zijn, liep de gal bij de toch al kort aangeboden stadhouder over en hij snauwde hen toe: *Salft ende smeert u met de Pacificatie van Gent, ick sie wel watter omgaet. Laet mij noch 3 dagen betijden, ick sal dan sien, wat ick te doen hebbe, ick wil op de vleysbanck nyet gebracht zijn, waarna hij woedend wegliep.*

Tevergeefs trachtte de stadhouder de afgevaardigden van de Gelderse steden tot andere gedachten te brengen. Hij had *met grooten arbeit* de afgevaardigden van Holland en andere gewesten hier gekregen en hij schaamde zich nu hen af te schepen met de mededeling, dat de Gelderse steden niets voor een nadere unie voelden.

Intussen werd in Arnhem het oorspronkelijke ontwerp van een nadere unie, zoals het door Floris Thin was opgesteld, door de Hollandse afgevaardigden gewijzigd. Zo werd nu aan Holland en Zeeland overgelaten de religie te regelen *naar haerluyden goetduncken*, terwijl aan de overige gewesten de religievrede werd aanbevolen. Op deze wijze zou die alleen ten goede komen aan de calvinisten, maar niet aan de katholieken in Holland en Zeeland. Er werd tenslotte besloten dit Arnhemse ontwerp, waarover opgemerkt werd, dat enkele punten hiervan *by den (van) Hollant ingestelt schenen te wesen* in de afzonderlijke Statenvergaderingen te bespreken. Daarna zou men te Utrecht in oktober de besprekingen voortzetten.

Bijeenkomst te Utrecht oktober 1578

Midden oktober 1578 verschenen alleen de afgevaardigden van Holland, Overijssel en de Groninger Ommelanden in Utrecht om met de Utrechtse Staten over een nadere unie te beraadslagen. De afgevaardigden van Overijssel waren alleen als waarnemers aanwezig. Vertegenwoordigers van de Staten van Zeeland ontbraken. De prins van Oranje hoopte nog de afscheiding van de Waalse gewesten te voorkomen en daarom remde hij waarschijnlijk nu de beraadslagingen. Een nadere unie zou immers de Waalse gewesten een aanleiding te meer kunnen zijn zich van de overige gewesten af te scheiden. De besprekingen werden tenslotte opgeschort tot de vergadering van de Staten van Holland te Gorcum, waarna men weer in Utrecht bijeen zou komen.

Intussen werden de aanhangers van de prins van Oranje in de Waalse gewesten uitgeschakeld. Op 22 oktober werden de vijftienmannen in Atrecht afgezet, de voornaamsten van hen gevangen genomen en in de nacht van 22 op 23

oktober werden enkelen van hen zelfs terechtgesteld. De Staten van Artesië streefden naar een verzoening met de koning en de Staten van Henegouwen gingen nu met hen mee. De afval van de Waalse gewesten was niet langer tegen te houden.

Op 13 november verscheen namens de prins van Oranje de algemene ontvanger van Cassel, Jacques Taffin, in de vergadering van de Hollandse en Zeeuwse Staten, om hen uit te nodigen zo spoedig mogelijk naar Gorcum te komen, *omme aldaer zekere zaecken te aenhooren, die zijn Excellentie van meyninge was den heeren Staten te proponeren door den Welgeboren Grave van Nassau, zynder Excellentie broeder* 73).

Half november kwamen de Staten van Holland te Gorcum bijeen, terwijl ook afgevaardigden van Zeeland aanwezig waren. Er werd weer over de nadere unie gesproken en na afloop van de besprekingen gingen verschillende van de aanwezige Hollanders en Zeeuwen naar Utrecht.

Het ontwerp van 6 december

In begin december waren de afgevaardigden van de Staten van Holland weer in Utrecht. In plaats van Johan van Oldenbarnevelt was nu de advocaat van de Hollandse Staten, Paulus Buys, met hen meegekomen. De Staten van Overijssel hadden in een brief meegedeeld wegens het beleg van Deventer geen afgevaardigden te kunnen sturen 74). Een van de Zeeuwse afgevaardigden vond dit excuus maar *een uytvlucht oft retardement*, om de nadere unie op de lange baan te schuiven 75). De Groninger Ommelanden hadden al op 18 november gevraagd, wanneer de bijeenkomst te Utrecht plaats zou vinden. Zij wilden hun afgevaardigden liever *gheen vergeefsche reyse met onnutte kosten en moeyte* laten maken 76).

Zij hadden nu geen afgevaardigden gezonden, maar zij bleven bereid tot een nadere unie toe te treden. De stad Groningen voelde echter niets voor een nadere unie en liet weten bij schrijven van 20 november, dat zij zich alleen wenste te houden aan de Pacificatie van Gent, *welck, onses eerachtens, genouch synde tot conservatie van onser aller gemeene welvaart* 77).

Hoewel er eigenlijk maar vier gewesten, Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland vertegenwoordigd waren, wilde men nu toch de beraadslagingen gaan afronden. Ondanks het verzet van de Utrechtse geestelijkheid werden zij het op 6 december 1578 eens over het ontwerp. In januari zou men opnieuw vergaderen en dan de nadere unie sluiten. Er werd besloten dan weer in Utrecht bijeen te komen als *die bequaemste plaetse tot die voorszegde vergaderinge te wesen*.

73) Instructie voor Taffin in L. P. van de Spiegel, I, 47 e.v.

74) L. P. van de Spiegel, I, 67-68.

75) L. P. van de Spiegel, I, 97.

76) L. P. van de Spiegel, I, 88-89.

77) L. P. van de Spiegel, I, 90-92.

Verschillende Utrechtse geestelijken zagen met angst de toenemende invloed van de calvinisten. Zij vreesden, dat de nadere unie de ondergang van de katholieke kerk in het Sticht tot gevolg zou hebben. Zij wilden nu nog zoveel mogelijk stemming maken tegen het ontwerp van 6 december; daarom stelden Jacob Cuynretorff, kanunnik van Oud-Munster, en Jan van Renesse, kanunnik van St. Jan, een stuk op getiteld *Redenen, middelen ende motiven, waerduer men wel behoort te supersederen int aennememen, insonderheyt voor de stadt en landen van Utrecht, van eenige Naerder Unie met eenige provincies te maken dan der gemaect is mitte Generale Staten*. Zij zetten in deze Contra-Unie, zoals het stuk genoemd werd uiteen, waarom de nadere unie volgens hun mening voor het Sticht nadelig zou zijn.

Allereerst werd de nadere unie in strijd met de Pacificatie van Gent geacht. Wanneer dan nog Gelderland, waar veel verzet tegen de nadere unie was, en Overijssel, waar ook al niet veel geestdrift voor zo'n unie bestond, buiten deze unie zouden blijven, dan zou Utrecht opnieuw grensgewest worden. Ieder wist uit het jongste verleden welk nadeel dat met zich mee bracht.

Men behoefde zich in het Sticht heus niet verplicht te gevoelen tegenover Holland, omdat dit geweest in de strijd tegen het Spaanse garnizoen van Vredenburg geschut en kruit naar Utrecht had gezonden. Holland had dit natuurlijk gedaan *tot haer selfs securitee ende verseeckertheijt*, want het had niet geholpen, om het Sticht te beschermen, maar om zelf door het Sticht beschermd te worden.

Bovendien, als men door de religievrede ook godsdienstvrijheid aan de calvinisten moest toestaan, dan was het met de eenheid van het christendom gedaan, terwijl maar al te duidelijk was hoe godsdienstige verdeeldheid de wortel en moeder is van alle twist, haat en nijd. Als Holland en Zeeland nu met alle geweld een religievrede wensen, laten zij die dan eerst zelf in toepassing brengen door aan de katholieken in hun gewesten godsdienstvrijheid toe te staan.

Hoe kan men Holland en Zeeland op hun woord geloven, als zij zelf de met hun eigen ingezetenen gesloten satisfactieverdragen niet eens nakomen? Hoe kan men aannemen, dat Holland dan woord zal houden tegenover de inwoners van het Sticht, *haren nabuyren, daer zij altijts querelen ende oorlogen tegens gehadt (hebben) ende (welk geweest zij) gesocht hebben onder haren juk te brengen*? Het ontwerp van de nadere unie, zoals het op 6 december was vastgesteld, werd besproken in de afzonderlijke kapitels, omdat men in januari tot een eindbeslissing moest komen. De kanunniken van de vijf kapittelkerken hadden nog onlangs aan de magistraat verzocht geen nieuwigheden in te voeren, maar reeds op 12 december 1578 besloot het Domkapittel toch met het stadsbestuur en de burgerij, dat wil zeggen met de burgerhoplieden, in overleg te

78) P. L. Muller, *Verspreide Geschriften* uitgegeven door P. J. Blok en S. Muller, 1906, 204-255, *De partijstrijd te Utrecht over de nadere unie*.

P. L. Muller, „Stukken over de tegenstand der Utrechtsche katholieken onder leiding van den scholaster van Oudmunster Jacob Cuynretorff”, *Bijdr. en Meded. van het Hist. Gen.*, IX (1886), 393 e.v. Zie ook de artikelen van M. G. L. den Boer en A. B. R. du Croo de Vries in dit Jaarboek.

treden. Het kapittel van St. Jan nam even later een dergelijk besluit, maar de drie andere kapittels bleven bij hun eerder genomen besluit niets toe te geven, waardoor de privileges van de geestelijkheid gevaar zouden lopen. Toen op 20 december de vijf kapittels vergaderden, werd dan ook besloten dat de aan-neming van de nadere unie af zou hangen van het toetreden van Gelderland en Overijssel en van de goedkeuring van Matthias, de prins van Oranje en de Staten-Generaal, waarmee de beslissing natuurlijk op de lange baan werd ge-schoven. De stadsregering, die de nadere unie wilde doorzetten, nam hiermee geen genoegen, waarna de tegenstanders van de nadere unie bevreesd wer-den, dat het stadsbestuur het voorbeeld van Jan van Nassau zou volgen en troepen binnen de stad zou brengen. Het gerucht verbreidde zich al, dat het stadsbestuur plannen beraamde troepen uit Holland binnen te laten. Er waren ook katholieken, die zich afvroegen of zij niet tijdig tegenmaatregelen moes-ten nemen. Zou het bijvoorbeeld niet wenselijk zijn enige tegenstand te orga-niseren onder leiding van de katholieke edelman Jan van Montfoort, die thans buiten alle staatszaken gehouden werd?

Op zondag 28 december 1578 had Cuynretorff de advokaat van het kapittel van Oud-Munster, Hendrick van Medemblick, kanunnik van St. Jan, Johan van Renesse, en notaris Splinter van Hamersfeld bij zich te eten gevraagd. Na de maaltijd kwamen ook nog notaris Johannes Wiel en vaandrig Jan Corne-lisz. van Helmont. Samen met de klerk van Van Medemblick maakten zij nu afschriften van de zogenaamde Contra-Unie, om die onder de burgerij te ver-spreiden. Terwijl zij nog bij elkaar waren, kwam de zoon van Cuynretorff 79) binnen met het bericht, dat de burgerhopman Ryck van Bochoven, zijn vaan-drig Johan Buth en de domheer Willem Cleeff, alle drie vurige voorstanders van de nadere unie, uit de stad vertrokken waren. Misschien waren deze drie personen wel naar Holland gegaan, om soldaten binnen de stad Utrecht te krijgen! Van Helmont trok op onderzoek uit en ging, het was intussen twee uur in de middag geworden, naar het huis van zijn neef Bochoven. Toen hij zijn nicht Aeltgen thuis trof, vroeg hij waar haar man was. Zij antwoordde, dat deze met vaandrig Buth en domheer Cleeff naar Soest waren. Nadat Van Hel-mont haar vertelde, dat het gerucht ging, dat deze drie heren naar Holland waren vertrokken, om troepen binnen de stad te brengen, antwoordde zij ver-ontwaardigd, *dat zulx onwarachtich was ende dat hij zulcx straffen soude, ende dat zij hoopte, dat hij, Jan Cornelisz., hoeren man zulcx nyet toe en betrouwde.* Van Helmont gaf onmiddellijk te kennen, dat hij aan die praatjes geen gehoor schonk, maar dat hij dergelijke geruchten gehoord had, toen hij op de Stad-huisbrug stond.

De magistraat kwam diezelfde dag al wat te horen over de bijeenkomst bij Cuynretorff, want zij berichtte nog die 28ste december in een brief aan de prins van Oranje over *de practycken, die men gebruyckt om die unie ende verbon-tenisse, die enyge provinciën geerne souden te weghe brengen, omme te stooten.*

79) P. L. Muller, *Verspreide Geschriften*, 1906, 217 tekent hierbij aan:

„'t Klinkt ons daarin des te vreemder, wanneer wij bij een zoo hooggeplaatst en invloedrijk geestelijke van eenen zoon hooren gewagen op eene wijze, die getuigt, dat men in diens aanwezigheid geene bijzondere ergernis vindt.”

Tegelijk zond het stadsbestuur hem een afschrift van het unie-ontwerp van 6 december, waarop zij het *advys ende meyninghe* van de prins verzocht.

Aeltgen van Bochoven deed op 29 december haar beklag bij het gerecht over de praatjes, die over haar man verteld werden. De magistraat vertrouwde de zaak niet en Hamersfeld, Wiel en Van Helmont werden ontboden en ondervraagd. Nu kwam pas goed aan de dag, wat er de vorige dag ten huize van Cuyntorff was voorgevallen. Bovendien verklaarde het kapittel van St. Jan dezelfde dag niet in de nadere unie toe te stemmen, dan met handhaving van de Pacificatie van Gent en van het satisfactieverdrag, wat met een weigering gelijk stond. Misschien was dit al een gevolg van het ijveren van Cuyntorff en de zijnen. De raad van de stad vreesde een samenzwering en nam nog diezelfde avond het besluit, om Van Helmont als vaandrig af te zetten.

Enkele regenten gingen met de wacht naar het huis van Cuyntorff en brachten hem mee naar het stadhuis, waar hij uitvoerig verhoord en tot diep in de nacht vastgehouden werd. Het bleef in de stad echter rustig en Cuyntorff werd tenslotte weer vrij gelaten.

Het stadsbestuur was echter nog niet gerust gesteld. Op 30 december ontbood het stadsbestuur Medemblick, die na een eerste verhoor werd vastgehouden; daarna werd opnieuw Cuyntorff gezegd naar het stadhuis te komen. Nu waren juist de vijf kapitels in vergadering bijeen toen Cuyntorff meedeelde, dat hij weer naar het stadhuis moest. De vice-deken van de Dom, Galama, besloot met hem mee te gaan. Ook Cuyntorff werd thans in het stadhuis vastgehouden, tevens moesten nog enkele andere personen daar blijven. Het stadsbestuur wilde op deze manier schrik aanjagen en alle verzet tegen een nadere unie in de kiem smoren. De vijf kapitels zonden op 31 december enkele afgevaardigden naar het stadhuis om de vrijlating van Cuyntorff te verzoeken. De raad wimpelde het verzoek af met de mededeling, dat hij nog bezig was met het onderzoek en op dat moment dus nog geen beslissing kon nemen. Een dergelijk verzoek op 1 januari had eenzelfde resultaat. Intussen had de Utrechtse ridderschap op 30 december bij meerderheid van stemmen in de nadere unie toegestemd.

Gelderland en de unie

Tevergeefs trachtte Jan van Nassau de Staten van Gelderland over te halen de nadere unie goed te keuren. Zo schreef hij tegen 9 december 1578 weer een landdag te Arnhem uit, waarbij hij verzocht aan de afgevaardigden onbepaalde volmacht te geven over alle zaken te beslissen zonder eerst met hun opdrachtgevers ruggespraak te houden. Natuurlijk waren de steden hier niet voor te vinden en het stadsbestuur van Zutphen deelde mee, dat onbepaalde volmacht geven aan afgevaardigden *altijts bij de Lantschap geacht is voor een beswaerlyc en ongewoonlic dinck*. In Gelderland bleven velen vrezen, dat zij in een nadere unie met Holland en Zeeland door deze beide zeggewesten overheerst zouden worden. Bovendien wensten velen in Gelderland nog een verzoening met de koning en deze zou door een nadere unie al heel bezwaarlijk worden. Enkele Gelderse edelen waren bevreesd, dat bij zo'n nadere unie,

evenals in Holland en Zeeland, de burgerij steeds meer de leiding in handen zou nemen.

De Unie van Utrecht

Intussen naderde de 10de januari 1579, waarop de afgevaardigden van de gewesten opnieuw in Utrecht bijeen zouden komen, om nu eindelijk de nadere unie te sluiten. De geestdrift was nog altijd niet groot. De stad Groningen 80) en Drenthe 81) wilden bij de Pacificatie van Gent blijven en bleven dus tegen een nadere unie. De Staten van Friesland beweerden o.a. wegens de strenge vorst geen afgevaardigden naar Utrecht te kunnen zenden 82). De Staten van Overijssel lieten niets van zich horen. Daarom schreef de prins van Oranje op 4 januari 1579 aan de magistraat van Utrecht, dat de afgevaardigden nog maar even moesten wachten met een beslissing, *te meer aengesien die van Vlaanderen van meyninge sijn insgelijcx heure gedeputeerde derwert aff te veerdighen*.

Op de 10de januari waren in Utrecht alleen bijeen de afgevaardigden van Holland 83), Zeeland 84), Utrecht en de Groninger Ommelanden 85), terwijl twee dagen later ook Jan van Nassau en afgevaardigden van de Gelderse ridder-schap verschenen. Hoewel dus maar weinig gewesten vertegenwoordigd waren, werd er nu toch haast achter gezet. De Spaane legers drongen onder leiding van Parma via Opper-Gelder op naar het noorden en bedreigden de rest van Gelderland. De Zeeuwse afgevaardigden deelden dan ook mee, dat zij hoopten, dat de unie zou strekken *tot volherdich wederstant des allengemeynen Vyant onses genouch desolaten Vaderlants, die welcke dagelickx meer ende meer poocht dezelve onse gemeyne Vaderlanden, oick in den quartiere van Gelderlandt te overvallen . . .* Ze waren vast besloten de unie *te eer ende zonder vertreck* te tekenen, *omme den Steden van Gelderlandt te beter te encourageren* 86).

Op 22 januari besloten de Staten van Utrecht met meerderheid van stemmen, *dat men mitte voorsz. Unie voortgaen en tot sluytinge van dien procederen sal*.

Op 23 januari 1579 had eindelijk de ondertekening plaats van de nadere unie, die als de Unie van Utrecht bekend zou blijven. Terwijl de afgevaardigden in het groot kapittelhuis van de Dom bijeen waren, heeft men *de clocke van den Dom alsoe veel tijds doen luyden, dat derghelycken in hondert jaeren niet gebeurt en is*.

Een van de Zeeuwse afgevaardigden schreef, dat er nu grote blijdschap was bij de burgers en de geestelijkheid, *hoe wel het selve niet sonder eenighe swaericheyt van de selve Geestelycken, al eer sy wilden teyckenen, is toegegaen* 87).

Of de blijdschap onder de geestelijken zo groot was, waag ik te betwijfelen. Dat er enige zwaarigheid was, voordat er namens de vijf kapittels getekend was, is juist.

80) L. P. van de Spiegel, I, 131-132.

81) L. P. van de Spiegel, I, 119-120.

82) L. P. van de Spiegel, I, 123-125.

83) L. P. van de Spiegel, I, 121-122.

84) L. P. van de Spiegel, I, 137-139.

85) L. P. van de Spiegel, I, 126-127.

86) L. P. van de Spiegel, I, 197.

87) L. P. van de Spiegel, I, 190.

De Unie werd op 23 januari trouwens alleen getekend door Jan van Nassau, de afgevaardigden van de Gelderse ridderschap 88) en de afgevaardigden van Holland, Zeeland, Utrecht en de Groninger Ommelanden, dus eigenlijk slechts door drie volledige gewesten. De Gelderse steden en de stad Groningen hielden zich nog afzijdig. Trouwens van de vijf kapittels weigerden er die dag nog minstens twee te tekenen.

Ausonius van Galama en Adriaan van Zuylen tekenden namens de kapittels van de Dom en St. Jan, maar de andere drie kapittels hadden hun bezwaren. Het kapittel van St. Marie was huiverig voor te grote invloed van de prins en had al geprotesteerd, toen de vijf kapittels op 1 februari 1578 besloten, dat Floris Thin, ijverig aanhanger van de prins, alle vergaderingen van de Staten van Utrecht zou bijwonen. Het kapittel van Oud-Munster waarvan de vice-deken Jacob Cuynretorff gevangen zat, was de unie ook niet goed gezind, evenmin als het kapittel van St. Pieter. Tenslotte zette Jacob Verhaar, die de scholaster van St. Pieter Johan Bogaert verving, zijn handtekening, misschien nog op de 23ste januari. De deken van St. Marie, Lambertus van der Burch, tekende pas op 26 januari, nadat hem door de secretaris van de Staten, Willem van Lamzweerde, een acte uitgereikt was, dat hij overstemd was en nu onder dreiging berustte in het besluit van de Staten van Utrecht.

Het kapittel van Oud-Munster was het meest halsstarrig van de vijf. Secretaris Lamzweerde kwam tenslotte deken Willem Taets van Amerongen waarschuwen dat men hen, die tot de ondertekening geroepen waren en bleven weigeren, uit de stad zou zetten. Taets van Amerongen onttrok zich aan zijn verantwoordelijkheid en vertrok uit de stad; tenslotte werd de oudste aanwezige kanunnik van Oud-Munster, Mr. Lodewijk Schore, aangewezen zijn handtekening te zetten 89).

Pas op de 29ste januari 1579 werd de Unie van Utrecht officieel afgekondigd; nu werd ook Jacob Cuynretorff, wiens gevangenschap geen zin meer had, op bepaalde voorwaarden in vrijheid gesteld.

Oranje en de Unie van Utrecht 90)

Het was duidelijk, dat de prins van Oranje niet al te geestdriftig zou zijn over deze Unie. Pas een maand nadat de Unie gesloten was vertrok de Utrechtse burgemeester Aernt Dirxsz van Leijden naar Antwerpen, om de prins over te halen zijn instemming te betuigen 91). Duidelijk liet de prins hem echter zijn ontstemming blijken. Hij liet hem eerst drie dagen wachten en toen pas ontving hij hem op 26 februari 's morgens om zes uur in het Antwerpse kasteel. Toen de burgemeester vroeg of er ook punten waren, waartegen hij bezwaren

88) Deze afgevaardigden van de Gelderse ridderschap waren alleen gemachtigd, om te onderhandelen, maar niet om namens de ridderschap de Unie met hun handtekening te bekrachtigen. Zie hierover de bundel *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbonds-acte*, die in januari 1979 bij de herdenking van de Unie van Utrecht verschijnen zal.

89) L. P. van de Spiegel, I, 178-179.

90) P. J. Blok, „Oranje en de Unie van Utrecht”, *Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*, Ve Reeks, VII (1920) I e.v.

91) P. J. Blok, „Brief van den Utrechtschen burgemeester Aernt Dirxsz. van Leyden over zijne zending naar den prins van Oranje”, *Bijdr. en Meded. van het Hist. Gen.*, 41 (1920), 232-246.

had, antwoordde de prins, dat zijn bezwaren zich niet richtten tegen dit of dat artikel, maar dat hij de gehele unie verwierp. Deze was volgens hem *een unie met geduyrich vrezen*. De prins oordeelde het nodig een goede unie te maken *maer dese en docht niet*. De prins heeft inderdaad getracht een algemene unie op te stellen, waarin meer rekening gehouden zou worden met zijn religievrede. Pas toen alle pogingen schipbreuk geleden hadden, betuigde hij op 3 mei in voorzichtige bewoordingen zijn instemming met de Unie van Utrecht. Hij kon de steun van de calvinisten, die met deze Unie ingenomen waren, nu eenmaal niet missen.

De Republiek der zeven verenigde Nederlanden

Op 23 januari 1579 waren slechts drie volledige gewesten, tot de nadere Unie toegetreden. Weldra werd geweld gebruikt, om tegenstrevende steden en gewesten tot toetreden te dwingen. Zo werd Amersfoort door een troepenmacht gedwongen zich bij het gebeurde neer te leggen. Jan van Nassau verwijderde zijn tegenstanders uit de Gelderse stadsbesturen. Omdat men tenslotte de militaire steun van Holland en Zeeland niet missen kon, traden geleidelijk en bij gedeelten de meeste noordelijke gewesten tot de Unie van Utrecht toe. Ook zuidnederlandse steden sloten zich bij de Unie aan. Reeds op 4 februari betuigde Gent zijn instemming. De felle calvinisten, die in deze stad de leiding hadden, waren met de Unie zeer ingenomen en Petrus Dathenus getuigde later, dat de artikelen van de Unie hem zeer behaagd hadden. In hetzelfde jaar sloten ook Ieper en Antwerpen en het volgende jaar Brugge en Lier zich bij de Unie aan.

Omdat de Zuidelijke Nederlanden door de veroveringen van Parma op den duur verloren gingen en de Noordelijke Nederlanden door de veroveringen van Maurits voor de opstand behouden bleven, werd de tekst van de Unie van Utrecht, al was zij niet als zodanig bedoeld, een soort grondwet voor de Republiek van de zeven verenigde Nederlanden.

In artikel 1 van de Unie besloten de aangesloten gewesten *ten ewychen daghe by den anderen te blyven in alle forme ende maniere als off zyluyden maer één provincie waeren*. De Republiek werd echter een republiek van zeven soevereine gewesten en geleele dikwijls meer op zeven republiekjes dan op één republiek. De bepalingen in de Unie, die op meer eenheid aanstuurden, zoals de vorming van een volksleger en het slaan van Uniegeld, zijn nooit in praktijk gebracht. Behalve de stadhouders, leden van stadsbesturen enz. zouden ook alle *schutteryen, broederschappen ende collegien die in enige steden ofte vlekken van dese unie zyn* de eed op de Unie moeten afleggen, zodat dus ook de schutterijen en gilden, als vertegenwoordigers van de burgers, bij de regering betrokken werden. Zij hadden immers bij de opstand meermalen een belangrijke rol gespeeld, zoals de burgerhoplieden te Utrecht. Maar al spoedig wilden de stadsbesturen van een bemoeiing van gewone burgers met de regering niets meer weten. Zo besloten de Staten van Holland op 23 maart 1581, *dat voortaan egeene steden de gemeene landes saecken in beraedslaginghe sullen mogen leggen met eenige schutteryen, gilden ofte andere* . . . De Republiek werd een aristocratisch geregeerde republiek, waar de burgerij geen invloed had op de regering.

Geen enkel regeringscollege vergaderde in het openbaar, zodat de burgerij dikwijls niet wist wat daar verhandeld werd.

Het uiteenvallen van de Nederlanden

Tenslotte werd in het gehele gebied, dat zich bij de Unie van Utrecht aangesloten had, de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst verboden; de gewetensvrijheid, die trouwens in de Unie van Utrecht gewaarborgd was, werd echter nooit aangetast. De katholieken genoten in de Republiek dan ook een grotere vrijheid dan de protestanten in de meeste katholieke landen.

Het bleef echter een tragische omstandigheid, dat door de grote tegenstellingen tussen katholieke en protestantse gewesten de 17 Nederlanden voor goed uiteenvielen, allereerst in de Republiek van de zeven verenigde Nederlanden en in de Zuidelijke Nederlanden, die voorlopig Spaans bleven.

Omdat Spanje op den duur niet bij machte was de Zuidelijke Nederlanden te verdedigen, zou in de 17de en 18de eeuw een belangrijk deel van deze Zuidelijke Nederlanden, namelijk de Westhoek met Duinkerke, Rijsels-Vlaanderen met Rijsel (Lille en Flandre) en Artesië met Atrecht (Arras) aan Frankrijk verloren gaan. De Franse regering heeft daarna al het mogelijke gedaan dit gebied, dat thans als Frans-Vlaanderen bekend staat, te verfransen.

De generale unie, waarvan alle 17 Nederlanden deel zouden uitmaken en waarin de religievrede in praktijk gebracht zou worden, het ideaal van de prins van Oranje, behoorde destijds niet tot de mogelijkheden.

De stad Utrecht en de Unie 1578-1579

A.B.R. du Croo de Vries

Het in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag berustende exemplaar van de Unie van Utrecht, gedateerd 23 januari 1579, werd namens de Staten van Utrecht ondertekend door:

Ausonius van Galema (vice-deken van de Dom)

Willem van Amerongen (deken van Oudmunster)

Jacobus Verhaer (vice-deken van St Pieter)

Adriaen van Zuylen (deken van St Jan)

Lambertus van der Burg (deken van St Marie)

Reinhart van Aesweine (vertegenwoordiger van de ridderschap)

Frederik Wteneng (vertegenwoordiger van de ridderschap)

Nicolaes van Zulen (schout van Utrecht)

Aernt Dirksz. van Leyden (burgemeester van Utrecht)

Lubbert van Cleeff (burgemeester van Utrecht)

Zoals uit de toegevoegde functies blijkt, bestonden de Staten van Utrecht, overeenkomstig door Karel V in 1528 gegeven regels, nog steeds uit drie leden: de geestelijkheid of wel de vijf kapittels, de ridderschap en als derde lid de stad (Utrecht) en de kleine steden (Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort).

De geestelijkheid tekende min of meer onder dwang te elfder ure, de ridderschap nam op 30 december 1578 ¹⁾ het besluit om te tekenen en de stad Utrecht besloot hiertoe reeds op 9 december 1578.

In de Staten van Utrecht namen de geestelijkheid en de stad Utrecht de belangrijkste posities in. De ondertekening van de Unie van Utrecht werd dan ook voorafgegaan door een machtsstrijd tussen deze beide partijen, een machtsstrijd die eigenlijk op 10 januari reeds in het voordeel van de stad Utrecht werd beslist. Maar daarover later.

In die - voor de stad Utrecht - kritieke maanden van december 1578 en januari 1579 waren drie belangrijke zaken aan de orde. Behalve de reeds genoemde Unie van Utrecht waren dat een Contra-Unie van de zijde der kapittels, met als nasleep de rechtsprocedure tegen Jacob Cuynretorff, en tenslotte de door

1) P. L. Muller, Partijstrijd te Utrecht over de nadere Unie, 1578-1579.
In: *Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk.* II, 3 (1886), 356.

Perpendit sapiens, loquitur, bene, multa priusquam, Quid dicat, cui, quò tempore, quòve loco.

*Ein weiser Mann nimbt scharpf in acht,
Was Er redt, Er vor wohl betracht.*

*Und wem Er sagt, mit hÿcheidenheit,
An welchem ohrt, zu welcher zeit.*

1. Gezicht op de stad Utrecht, c. 1575. Kopergravure door E. Kieser, 1624. De strekking van de spreuk in het Latijn en Duits is: overweeg goed wat je zegt en aan wie je het zegt, en doe het op het juiste ogenblik en op de meest geschikte plaats. Prentenverzameling Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht. Cat. nr. T.A. Ab 59.

de stad Utrecht opgestelde unie van de burgers, die ook wel als religievrede werd aangeduid.

In deze drie zaken stonden de stad Utrecht en de geestelijkheid als felle tegenstanders tegenover elkaar. Uit de gebeurtenissen die zich toen voordeden is af te leiden dat de stad Utrecht doortastend optrad en het gevecht met de geestelijkheid op alle fronten won.

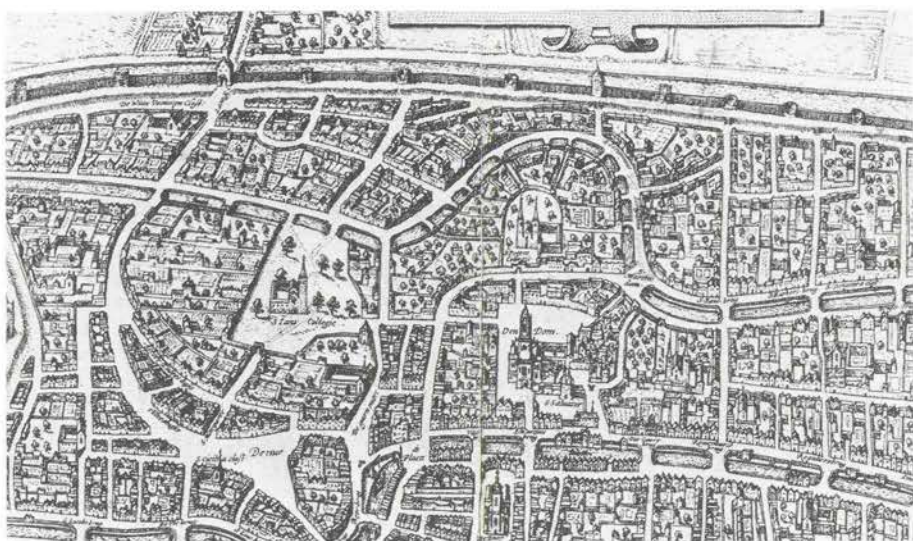
Voor de gebeurtenissen in die tijd is men aangewezen op de desbetreffende archiefstukken van het Rijksarchief in de provincie Utrecht (de resoluties van de kapittelarchieven) en van de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht (de vroedschapsresoluties en de processtukken van de zaak Cuyntorff), en op enkele publikaties.

Met hulp van een werkgroep 2) van de paleografische cursus van de Gemeentelijke Archiefdienst zijn de vroedschapsresoluties 3) en de rekeningen van de 2e Kameraar 4) over de periode oktober 1578 tot oktober 1579 getranscribeerd. Bij het transcriberen van de vrijwel onleesbare en vaak in Latijn ge-

2) De werkgroep Paleografie bestond uit de dames: B. Bekkering-Hoekstra, G. C. Boerrigter-Rijpstra, E. van Galen, G. Kinkhorst-Zwols, D. W. van der Lelie-Kloet, H. Oets-van de Werken en W. Terpstra-Jansen en de heren: W. van Wijngaarden, J. P. M. Bak, G. H. Bekkering, P. C. J. van der Lelie en J. R. Marquart. Aan hen hierbij mijn dank voor hun eindeloos geduld bij het transcriberen!

3) Gem. Arch. Utrecht, II, nr. 121 „Resolutiën van de raad (vroedschap)”, 1577-1582.

4) Gem. Arch. Utrecht, II, nr. 1259 „Rekeningen van de 2e Kameraar”, 1578-1579.

2. Detail van de plattegrond van de stad Utrecht, c. 1572. Kopergravure uit Braun en Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*. Centraal tussen Oudegracht en Nieuwegracht ligt de Domkerk met het groot kapittelhuis, waar de Unie van Utrecht werd ondertekend. Links van de Dom ligt bij de Ganzenmarkt het Minderbroederklooster, waar de vertegenwoordigers van de Staten-Generaal vanaf februari 1579 vergaderden.

Prentenverzameling Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht. Cat. nr. T.A. Ab 30 (detail).

schreven resoluties van de kapittels, stuitte men op heel wat moeilijkheden; dit is dan ook slechts fragmentarisch gebeurd.

Leest men de vroedschapsresoluties na over de bemoeienissen van de stad met de Unie van Utrecht, dan valt onmiddellijk op hoe summier en in telegramstijl erover wordt geschreven. De onderhandelingen over de Unie komen ter sprake op 16 augustus, 1 oktober, 1 december en 9 december 1578. Als de Unie eenmaal beklonken is, staan in de vroedschapsresoluties nog vermeldingen van vergaderingen van de Staten-Generaal op 3 februari, 27 maart en 31 juli 1579, 5)

De rekeningen van de gemeenteontvanger in die tijd - de rekeningen van de 2e Kameraar - spreken helemaal niet over de zo gewichtige Unie! Het tot stand komen van de Unie is dus van stadswege bepaald niet uitbundig gevierd. Wel zijn er posten in deze rekeningen ten einde het tappen van wijn op kosten van de stad voor belangrijke heren als bijvoorbeeld de stadhouder van Overijssel, Rennenberg, te verantwoorden. Of de volgende post 6), keurig ter verantwoording neergeschreven door de 2e Kameraar, iets met de Unie te maken heeft, laat ik aan uw fantasie over:

„Thomas van de Ketel, weert in „De Keyerscroon“, betaalt die somme van seven ende vijftich ponden ende twaelf scellingen uuyt saicke hij getapt heeft vier ende dertich stadtkannen wijns, daerof van stadswegen geschoncken zijn

5) Op de drie laatst genoemde data besloot de vroedschap het leegstaande kapittelhuis van de Minderbroeders ter beschikking te stellen van vertegenwoordigers van de Staten-Generaal en om de vergaderruimten in het kapittelhuis op kosten van de stad op te knappen.

6) Gem. Arch. Utrecht, II, nr. 1259, fol. 55.

in de yersten den XXIX (= 29) januarii 1579 den gecommitteerden van Amersfoort vier stadtkannen”.

Na Amersfoort volgen er meer gasten op andere data.

Unie van Utrecht

Ten aanzien van wat de vroedschap met betrekking tot de Unie van Utrecht heeft besloten 7), volsta ik met de mededelingen daaromtrent in de resoluties op 1 en 9 december 1578. Allereerst de mededeling op 1 december 8):

„De raet der stadt van Utrecht heeft gecommitteert ende committeert bij desen de schout ende beyde burgemeesters deser stadt omme mit de gedeputeerden van de omliggende provinciën, jegenwoirdich binnen deser stadt vergadert wesende, te treden in communicatie, concipiëren ende sluyten, op 't welbehagen van yder provincie, sekere articulen dairop d'selve provinciën sich mit malcanderen uniëren ende verbynden sullen, alles onvermindert de unie bij de Generale Staten deser Nederlanden mit malcanderen gemaickt (Pacificatie van Gent, 1576)”.

De mededeling op 9 december 9) luidt:

„Op huyden in den rade gelesen zijnde de unie geraempt bij de gedeputeerden van Hollant, Zelant, Vrieslant ende Utrecht, tusschen den landen van Gelre, Sutphen, Hollant, Zelant, Vrieslant, Utrecht, Overijssel, Groningen ende Ommelanden, Lingen ende Dwente (sic) etc., heeft de raet d'selve in allen horen pointen ende articulen geaprobeert ende belieft”.

De stad had er geen moeite mee de 26 artikelen van de Unie van Utrecht goed te keuren. Bezwaren tegen het 13de artikel (*Ende soeveel 't point van der religie aengaet*) van deze Unie bestonden er helemaal niet.

Curieus is het eveneens op 1 december door de vroedschap genomen besluit, dat in één adem met het besluit over de Unie van Utrecht wordt genoemd, maar er niets mee van doen heeft 10).

„Overcommen bij den rade, dat men Anna Rosiers de weet doen sal, overmits het quaet regiment dat zij houdende es, dat zij binnen 24 uren haer vertreckt uuyt de gebuyrte daer zij woent, varende op 't sant ofte gelijcke plaitsen, ende indien zij in gebreke blijft dat men alsdan haer mit dienres dairuuyt setten sall”.

7) Op 16 augustus 1578 besluit de stad Utrecht om met „andere provinciën aan deze zijde van den IJssel” (Gelderland, Holland en Zeeland) te onderhandelen over een nadere Unie. Op 1 oktober volgt het besluit dat de vroedschap wat haar betrof wel genegen was de Unie aan te nemen. Op 1 en 9 december volgen dan mededelingen van dezelfde aard, maar nu uitgebreider.

8) Gem. Arch. Utrecht, II, nr. 121, 1577-1582, fol. 68.

9) Als boven, fol. 69.

10) Als boven, fol. 68.

Het toenmalig stadsbestuur was nog niet zo ruimdenkend om de dame van plezier haar gang te laten gaan. Hetzelfde lot als Anna Rosiers treft ook de „lichte vrouw Mary Roesten” op 11 mei 1579 11) na *Clachten van de gebuyren van de Wittevrouwenstraet over het quaet regiment dat (sij) houdende es*.

Men is haast geneigd te veronderstellen dat deze aangelegenheid de vroedschap op 1 december niet minder ter harte ging dan de Unie van Utrecht.

Het is ook wel mogelijk dat de besluitvorming omtrent de Unie van Utrecht voor de vroedschap niet meer dan een formaliteit was.

Contra-Unie

In het Utrecht van 1578 had de hervorming al heel wat aanhangers gevonden. Veel eerbied voor de geestelijken van de vijf kapittelkerken, die zich vooral met wereldse zaken onledig hielden, kon men in de stad niet opbrengen.

In het 13de artikel van de Unie van Utrecht werd bepaald dat in Holland en Zeeland alleen de gereformeerde religie mocht worden beoefend en dat de overige provincies de zaak van de religie maar naar eigen goeddunken moesten regelen. Het is te begrijpen dat de katholieke geestelijken bang waren dat ook in de provincie Utrecht de gereformeerde religie het exclusief bestaansrecht zou krijgen. En dat was een moeilijk te verteren punt voor de geestelijkheid. Heel begrijpelijk natuurlijk. Het zou tijd en moeite kosten om de geestelijkheid te bewerken de Unie van Utrecht te ondertekenen. Met het erkennen van de Unie van Utrecht zag de geestelijkheid haar macht gebroken en voorzag ze een intolerante houding van de hervormden tegenover de katholieken. De aanhangers van het nieuwe geloof waren op hun beurt weer verdeeld in twee kampen: de gematigden - en daar behoorde de meerderheid van het stadsbestuur bij - en de strenge calvinisten. Gematigd was ook Huibert Duifhuis 12). Als pastoor van de St Jacobskerk vroeg en kreeg Duifhuis toestemming van het stadsbestuur om op de wijze van de gereformeerden te preken. Bevreesd voor onderlinge godsdiensttwisten verlaat Duifhuis echter de stad in juni 1578. Op 27 juni 13) beklagen zijn gemeenteleden zich over zijn *subyt vertreck*. Overigens besluit het stadsbestuur dezelfde dag de Minderbroeders uit de stad te verbannen 14). Een paar dagen later stuurt het stadsbestuur twee vertegenwoordigers naar Dordrecht of Rotterdam - waar Duifhuis voorlopig toevlucht gezocht had - om hem te bewegen naar Utrecht terug te keren 15). Wanneer het stadsbestuur op 7 augustus 16) zijn verzoek schriftelijk herhaalt, is de stad intussen ook geconfronteerd met het religievredevoorstel van aartshertog Matthias 17), dat in de geest van de prins van Oranje was opgesteld en

11) Gem. Arch. Utrecht, II, nr. 121, 1577-1582, fol. 92vso

12) Huibert Duifhuis (1531-1581).

Zie: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel VIII, 434; H. J. Royaards, *Geschiedenis der hervorming in de stad Utrecht*, Leiden, 1847; ds. Den Boer, „De Unie van Utrecht, Duifhuis en de Utrechtse religievrede”, *Jaarboek Oud Utrecht* 1978, blz. 71 e.v.

13) Gem. Arch. Utrecht, II, nr. 121, 1577-1582, fol. 46.

14) Als boven, fol. 46.

15) Als boven, fol. 46vso.

16) Als boven, fol. 53.

17) Matthias (1557-1619), aartshertog van Oostenrijk, van 1577-1581 landvoogd der Nederlanden. Zie: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, III, blz. 826 e.v.

het bestaan van beide godsdiensten erkende 18).

En daar is het stadsbestuur duidelijk niet afkerig van *bijzonder overmits zij dagelick grotelick gemolesteert worden van die van de gepresenteerde gereformeerde religie* (31 juli 19).

Duifhuis komt terug en krijgt op 15 september 1578 20) 64 gulden schadevergoeding voor het heen en weer verhuizen. Dat het stadsbestuur pro-Duifhuis was, weerhield het er toch niet van hem als predikant van de St Jacobskerk op 22 april 1579 21) op de vingers te tikken. Hem wordt het verbod opgelegd om *in Sint-Jacobkerck voirseyt op te rechten ofte toe te laten enige consistorie, tenzij hem sulcx bij den raet deser stadt belastende bevolen zij*.

Op 5 juli 1578 had het Domkapittel tevergeefs geprotesteerd tegen het optreden van de „afvallige” Huibert Duifhuis 22).

4. *Gezicht op de Mariaplaats op marktdag, met op de achtergrond de St. Mariakerk. Aquarel door D. Matham (?), c. 1610. Prentenverzameling Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht. Cat. nr. T.A. Mariaplaats c. 1610.*

Wanneer op 4 augustus 1578 de Staten van Utrecht in het kapittelhuis van de Dom bijeenkomen om met elkaar te vergaderen over de religievrede van Matthias, gaan de vertegenwoordigers van de vijf kapittels onmiddellijk in de aanval over en laten weten alleen de Pacificatie van Gent, welke het uitoefenen van de gereformeerde religie buiten Holland en Zeeland verbodt, te erkennen. In de resoluties van de Staten van Utrecht staat het als volgt beschreven: 23)

18) Gem. Arch. Utrecht, II, nr. 121, 1577-1582, fol. 46.

19) Als boven, fol. 51vso-52.

20) Als boven, fol. 57vso.

21) Als boven, fol. 88vso.

22) Rijksarchief Utrecht, Archief Domkapittel, nr. 1-20, resolutiën 1574-1581.

23) Rijksarchief Utrecht, Archief Staten van Utrecht, nr. 231-1, 1577-1581, fol. 77vso-78.

„Anno XVCLXXVIII (= 1578) opten vierden dach van augusti soe zijn die staten 's lants van Utrecht bescreven ende in den capittelhuysse te Dom bij continuatie vergadert geweest om eyntelick te resolveren op de articulen bij de Hoocheyt des eertshertoge van Oostenrijcks, gouverneur-generael van deze Nederlanden, ons gesonden aengaende de religionsvrede etc. Ende naer eenige communicatie ende rijpe deliberatie daerop gehadt, sijn d'voorseeijde staten geresolveert in manieren naervolgende. Ende in den eersten die prelaten ende capittelen van de vijff ecclesiën, dat zij persisteren bij de Pacificatie van Gendt ende die declaratie ende assurance oeck bij eede daerop gedaan, bij dewelcken expresselick is gecaveert dat die oude roomsche catholycke religie, ter plaetsen daer die was, soude ongevioleert blijven”.

In oktober 1578 24) beginnen de beraadslagingen over de artikelen van de Unie van Utrecht en op 6 december 1578 25) wordt het voorlopig ontwerp van de Unie te Utrecht ondertekend door vertegenwoordigers van Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland. Zoals reeds vermeld, verklaart de stad Utrecht zich op 9 december 26) onomwonden vóór de Unie. Om de Unie nu nog te laten mislukken moest de geestelijkheid wel daadwerkelijk optreden. En dat gebeurde dan ook door de scholaster van Oudmunster, Jacob Cuyntorff 27), en de kanunnik van Sint-Jan, Johan van Renesse. En wel in de vorm van een door hen opgestelde Contra-Unie 28), waarin de inhoud van de Unie van Utrecht werd aangevochten. Ik zal me beperken tot artikel 17 van deze Contra-Unie of zoals ze voluit heette: *Redenen, middelen ende motiven, waerdeur men wel behoort te supersederen in 't aennemen, insonderheyt voor de stadt ende landen van Utrecht, van enighe Naerder Unie met enighe provincie te maken dan der gemaect is mitte Generael Staten*.

Artikel 17 van de Contra-Unie heeft betrekking op de godsdienst en bepleit het bestaansrecht van de katholieke kerk en waarschuwt tegen het bestaan van twee godsdiensten omdat dit tot onenigheid kan leiden. Overigens begint de Contra-Unie met nadrukkelijk te stellen dat alleen de Pacificatie van Gent erkend kon worden, waaruit viel op te maken dat in de provincie Utrecht de katholieke godsdienst de enig toelaatbare was.

Op 28 december 1578 29) wist Jacob Cuyntorff - te beschouwen als de leider van deze Contra-Unie - een aantal personen te bewegen om de 22 artikelen tellende Contra-Unie te vermenigvuldigen en verspreiden. Al gauw lekte de aktie van Cuyntorff uit. Op 29 december 1578 werd Cuyntorff naar het stadhuis gebracht om zich te verantwoorden. Dit gebeurde natuurlijk niet zonder protest van zijn kant. Cuyntorff beriep zich terecht op het feit dat hij

24) P. L. Muller, „Partijstrijd”, 338.

25) Als boven, 340 en: De Unie van Utrecht (herdrukt volgens besluit van de Raad van State dd. 28 aug. 1777), Haarlem, 1778.

26) Zie noot 9.

27) Jacobus Cuyntorff (overleden 1582). Zie: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, II, 361.

28) P. L. Muller, „Stukken over den tegenstand der Utrechtsche Katholieken, onder leiding van den scholaster van Oudmunster Jacob Cuyntorff tegen de Unie van Utrecht”, *Bijdr. Hist. Gen.* IX (1886), 402-411. Het originele manuscript van de Contra-Unie berust in het Rijksarchief Utrecht, Archief Staten van Utrecht, nr. 1035-1, B 24.

29) P. L. Muller, „Partijstrijd”, 348.

ber
 In den middelen d' motue waer d'ne
 met heel vooal te fuyfden met
 aenname In jondighen boord Stadt
 d' Landen van d'ne van enge-
 nade Unie met enge f'romen
 te makke dander d'ne met te
 Generaal State

5. Aanhef van de Contra-Unie, Rijksarchief Utrecht, Archief der Staten, nr. 1035-1 (B.24).

zich als geestelijke alleen maar tegenover de aartsbisschop had te verantwoor-
 den 30). Het stadsbestuur was onvermurwbaar. In de vroedschapsresoluties
 staat over zijn gevangenneming te lezen: 31)

„De raet, gehoort hebbende d'informatie genomen jegens meesters Jacob
 Cuynretorff, canonick, ende Henrick van Medemblick, advocaet, nopende
 seker gescrift geconciepieert tot destructie van de nairder unie (= Unie van
 Utrecht) etc.: 't welck voirts onder enige van de gemeente gebrocht ende ge-
 communiceert es die daerdeur schijnen enige alteratie genomen te hebben je-
 gens de magistraet etc., heeft geresolveert dat de voirseijde personen op stad-
 thuis blijven sullen totdat, de sake vorder ondertast zijnde, daerinne anders
 gedisponeert sal zijn”.

Uit de verhoren 32) die Cuynretorff en zijn medestanders zijn afgenomen,
 blijkt dat Cuynretorff voorzichtig was in zijn antwoorden en niemand com-
 promitteerde. Wel bleef hij als het ware op zijn stuk staan. Dat kan niet ge-
 zegd worden van het merendeel van zijn medestanders. Zij gaven zich snel ge-
 wonnen en werden spoedig vrijgelaten. Sommigen zelfs dank zij een rekest
 aan het stadsbestuur waarin zij niet om recht maar om genade vroegen! Dit
 betekende het einde van de tegenstand van de katholieken tegen het sluiten
 van de Unie van Utrecht. Cuynretorff - als hoofddader in deze samenzwering,
 die eigenlijk niets om het lijf had, tegen de Unie en dus tegen het stadsbestuur

30) P. L. Muller, „Stukken over den tegenstand”, 447 en P. L. Muller, „Partijstrijd”, 351.

31) Gem. Arch. Utrecht, II, nr. 121, 1577-1582, fol. 72vso.

32) Gem. Arch. Utrecht, II, nr. 2244, en P. L. Muller, „Stukken over den tegenstand”, 411 e.v.

beschouwd - werd als laatste pas op 29 januari 1579 vrijgelaten. 33)

Het was vanzelfsprekend dat de kapittels allesbehalve gelukkig waren met het forse optreden van het stadsbestuur. En even vanzelfsprekend was het dat van hun kant pogingen ondernomen werden Cuynretorff uit zijn gevangenschap te verlossen. Zijn eigen kapittel, dat van Oudmunster, stuurde zijn vertegenwoordiger in Antwerpen brieven vol klachten over de behandeling jegens de kapittels in het algemeen en Cuynretorff in het bijzonder 34). Of de man in Antwerpen, Aedelbert van Nieuburch, deze klachten - wat toch eigenlijk de bedoeling was - inderdaad aan de aartshertog Matthias van Oostenrijk en de prins van Oranje heeft doorgespeeld, is onzeker.

Een bijzondere missie van Van Nieuburch om het probleem Cuynretorff aan de prins van Oranje voor te leggen moet op 26 januari 1579 hebben plaats gehad. 35)

Maar toen was het al te laat; het pleit was in Utrecht reeds ten nadele van de kapittels beslist. Tot tweemaal toe hebben de kapittels zich tot het stadsbestuur gewend om de invrijheidstelling van Cuynretorff te bewerkstelligen, op 31 december 1578 36) en op 2 januari 1579. 37)

De vroedschapsresoluties melden hierover op 31 december het volgende:

„Op huyden compareerden in de rade die edele heren Auzonius a Galema, proist tot Noirthuysen ende canonick ten Dom, Willem Taets van Amerongen, deken t'Oudemunster, meester Lambert van den Burch, deken tot Sinte-Mariën, Alfert de Coninck, canonick St. Peters, ende Jasper van Heemstede, canonick Sint-Jans, ende hebben uyt crachte hoirder commissie die zij hadden ende vertoonden van de vijff ecclesiën, an den rade versocht dat zij meester Jacob Cuynreturff, canonick t'Oudemunster, ontslaen ende relaxeren souden willen om weder te mogen gaen in zijn huysinge mits dat de voirseijde deken ende gehele capittel van Oudemunster voir denselven Cuynreturff responderen sullen, dat hij uuyter stadt nyet en soude vertrecken ende dat men midlertijt hem terechtstellen sall daer ende so des behoirt, wairop d'selve heren, nadat zij sich wat vertogen hadden ende weder inne doen commen waren, voir antwoord gegeven es dat de raet noch doende was over d'informatiën te nemen ende dairomme alsnoch op haer versueck nyet en costen disponeren”.

En op 2 januari 1579:

„Op huyden compareerden voir den rade mijne heren die deken van Sinte-Mariën, de deken van Oudmunster, Treslong in den Dom, Coninck Sint-Pieter ende Heemstede Sint-Jans canonick, ende versochten alsnoch, gelijk de vijff godshusen (=kapittels) op jairsavont (= 31 december) tevoren oick gedaen hadden, dat men den canonick Cuinreturff uuyt die gijselinge soude wil-

33) P. L. Muller, „Partijstrijd”, 374 en Rijksarchief Utrecht, Archief Kapittel van Oudmunster, nr. 21-6, fol. 15vso.

34) P. L. Muller, „Stukken over den tegenstand”, 446 e.v.

35) Als boven, 466-467 en P. L. Muller, „Partijstrijd”, 375.

36) Gem. Arch. Utrecht, II, nr. 121, 1577-1582, fol. 73.

37) Als boven, fol. 73vso.

len relaxeren ende hem gunnen zijn huysinge tot gijselinge, soe 't gansche capittel van Oudemunster sich te burge wilde stellen dat hij nyet en sal ontwijcken, off begeerden dat men hem terecht soude willen stellen voir zynen competenten rechter (= geestelijke rechter). Ende de raet dairop weynich gedelibereert hebbende, heeft voir antwoord doen geven dat zij voir goet vonden, om alle dissidentie wech te nemen, dat men enige puncten soude concipiëren, dairbij alle saken mit goede middelen gebroken ende gevonden soudén mogen werden”.

Unie van de burgers (Religievrede)

Het stadsbestuur - zich maar al te goed bewust van zijn machtspositie - wilde Cuynretorff wel vrijlaten, maar dan moesten de kapittels bereid zijn concessies te doen. Om de onderlinge meningsverschillen op te lossen beloofde de vroedschap op 2 januari 1579 „enige puncten” te „concupiëren”. Dat gebeurde snel. De volgende dag was het concept al klaar (38).

De vroedschapsresoluties melden er het volgende over:

„Op huden is in den rade gelesen 't concept van seker accord ende unie die men, om alle dissidentie wech te nemen, maken soudén tusschen alle d'ingeseten deser stadt so van d'een als d'andere religie etc. Ende belieft 't selve also overgelevert te worden an die van de vijff godshuysen om huer advys dairop te hebben”.

De vroedschap had er geen gras over laten groeien en haar kans goed waargenomen. Dit concept waarvan sprake is, wordt in de vroedschapsresoluties genoemd: *accord tusschen die van de een ende ander religie*. Het heet ook wel kortweg de unie der burgers of religievrede. Op 9 januari 1579 volgt de reactie van de vijf kapittels op de door de stad ontworpen religievrede (39). De kapittels wezen het ontwerp van de hand.

Het stadsbestuur liet zich door de beslissing van de kapittels niet van zijn stuk brengen, maar besloot de artikelen van de religievrede te veranderen en uit te breiden ten nadele van de katholieken. Op 10 januari viel deze beslissing (40). Tevens werd door de vroedschap op deze voor de katholieken rampzalige datum besloten Duifhuis met vermeerdering van tractement als predikant van de stad aan te houden (41). Op 26 januari 1579 volgt dan de benoeming van Nicolaus Sopingius als predikant van de gereformeerde godsdienst (42).

Op 11 januari werd de unie der burgers of religievrede publiek gemaakt (43). Dit maar liefst 38 artikelen tellende besluit „over de uitoefening van de gereformeerde godsdienst” werd uiteindelijk op 24 juli 1579 door aartshertog

38) Gem. Arch. Utrecht, II, nr. 121, 1577-1582, fol. 73vso.

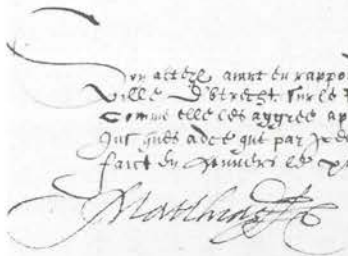
39) Als boven, fol. 74.

40) Als boven, fol. 74vso.

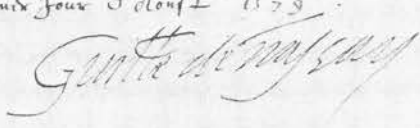
41) Als boven, fol. 74.

42) Als boven, fol. 75vso.

43) Als boven, fol. 74vso.

 En atteste, ayant eu rapport des articles comme des sus accordez, et publiés par la
 Ville d'Utrecht sur ce fait de l'arceveque. Et de a approuvé, approuvés, et deont
 comme telle ces articles approuvés et deont par ce fait par forme de provision et
 qui mesme ad ce qui par ce fait et deont par ce fait y en a de plus en plus
 fait de provision et deont par ce fait y en a de plus en plus
 le 14e jour de juillet 1579

 En ce fait, ayant aussi vu les articles comme des sus accordez
 et publiés par la Ville d'Utrecht sur ce fait de la Religion, les a
 approuvés, adoucis et approuvés, comme elle les approuve, adoucis et
 approuvés par ce fait par provision, et jusqu'à ce que par ce
 provision de plus en plus soit ordonné, fait le 15e jour
 de août 1579

6. De originele goedkeuringen van aartshertog Matthias, op 14 juli 1579, en de prins van Oranje, op 1 augustus 1579, van de religievrede van de stad Utrecht, 15 juni 1579. Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Arch. II, nr. 1 (25).

Matthias en op 1 augustus 1579 door de prins van Oranje goedgekeurd 44). Leest men de artikelen 2, 5 en 11 na, dan merkt men dat er ruimte werd gelaten voor het beoefenen van de katholieke godsdienst. De katholieken zouden de Geertekerk en de Predikherenkerk behouden. Aan de gereformeerden werden toegewezen *die kercken van de Minrebroeders, St. Jacobs, die Buerkercke ende St. Nicolaes*.

Echter, het stempel van een katholieke stad verdween door allerlei beperkende bepalingen, zoals het verbod om processies te houden.

Waar de katholieke geestelijken zich wel het meest aan geërgerd zullen hebben, zullen de artikelen 21 en 22 van deze unie zijn geweest. Artikel 21 bepaalt dat de geestelijkheid evengoed als ieder ander accijnsen had te betalen. Afgelopen was het met de vrijdom van belasting op drink- en etenswaren.

Nog grievender was artikel 22 waarin werd bepaald dat de geestelijkheid voortaan in eerste instantie voor de schepenbank moest verschijnen. Afgelopen was het met de geestelijke jurisdictie.

„Dat die van de gheestelicheydt voortan gehouden worden te observeren ende onderhouden die keuren, statuten ende ordonnantiën van de magistraet, be-

44) Gem. Arch. Utrecht, II, nr. 1 (25).

roerende die politien, wachten, conservatiën ende beschermenisse deser stadt ende bij faulte van dyen dat men procederen sal tegens den infractuurs; ende wederwilligen van dien worden voor den gerechte deser stadt ter executie van de peynen ende amenden in deselve ordonnantiën begrepen ende dit op hoere personen ende temporele goederen”.

De geestelijkheid probeerde nog op 19 januari 1579 tot een vergelijk met het stadsbestuur te komen. Uit de vroedschapsresoluties van die datum blijkt dat de vroedschap enkele mensen uit haar midden heeft gecommiteerd om de kapitels te horen. 45)

„Also die van de vijff ecclesiën versocht hebben, alvorens yemants te committeren te hove om approbatie te hebben op de gepubliceerde ordonnantiën etc., dat men soude willen treden in communicatie ende besien of men dairop enige moderatie in 't vruntlick soude mogen maken etc., heeft de raet geconsenteert dat men enige dairtoe committeren sall die de gedeputeerden van de vijff ecclesiën verhoren sullen om te weten hueren gront, ende waertoe zij soudon willen condescenderen bij amicabele compositie, om 't selve bij den rade gehoirt nairder dairop te resolveren, beheltelick dat dit ten langsten binnen drie dagen gedaen ende geëynt zijn ende zijn hiertoe gecommiteert meester Libert van de Molen, Lubbert van Zudoort, Ailbert Foock ende meester Cornelis van Duverden, scepen”.

Op 28 januari 1579 beslist de vroedschap in geen enkel opzicht toe te geven aan de door de vijf kapitels voorgestelde wijzigingen in deze voor hen zo vernederende religievrede. 46)

„Gesien d'apostillen, bij de gedeputeerden van de vijf godshusen op behagen van de vijff capitelen voirseijt geraemt, op de ordonnantiën ende articulen op den XIen deser maent van deser stadts wegen gepubliceert etc., heeft de raet deser stadt offgeslegen de begoste communicatie, mitsgaders de versochte copie van de gepubliceerde articulen, ordonnerende voirts dat de gecommiteerden van de stadt vervolgen sall d'approbatie, soe aen zijn Altesse (= Matthias) als zijn Excellencie (= Oranje) op deselve articulen. Ende is hiertoe gecommiteert meester Cornelis van Duverden, scepen”.

Intussen waren de kapitels het er onder elkaar nog steeds niet over eens of zij de Unie van Utrecht zouden ondertekenen. De meeste tegenstand kwam van de kant van het kapittel van Oudmunster, dat niet zonder reden verbitterd was over het aangedane onrecht. Wil men de resoluties van dit kapittel geloven, dan blijkt dat er zelfs van stadswege druk op het kapittel is uitgeoefend om de Unie maar te ondertekenen. 47) Zou het kapittel niet ondertekenen, dan dreigde de vroedschap met verbanning uit de stad en inbeslagneming van zijn goederen. Of het kapittel voor deze vorm van chantage gezwicht is, weet

45) Gem. Arch. Utrecht, II, nr. 121, 1577-1582, fol. 75.

46) Als boven, fol. 76.

47) Rijksarchief Utrecht, Archief kapittel van Oudmunster, nr. 21-6, 1578-1586, fol. 14-15, dd. 25 en 27 januari 1579.

7. Gezicht op de Stadhuisbrug uit het noorden. Centraal de Domtoren met de houten huizen van de Vismarkt. Links het huis Keizerrijk en het Stadhuis, rechts de kraan. Aquarel door P. Saenredam, 1636. Prentenverzameling Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht. Cat. nr. T.A. Oudegracht (Bakkerbrug-Stadhuisbrug), 1636.

ik niet. In ieder geval werd de Unie van Utrecht uiteindelijk ook door de tegenwoordiger van het kapittel van Oudmunster ondertekend.

Op 29 januari 1579 48) wordt de Unie van Utrecht plechtig afgekondigd van de pui van het Utrechtse stadhuis. Dezelfde dag wordt Cuynretorff op verne-

48) Waelkins, *Utrechtsche Kronyk, 1576-1591*, 5vso, Gem. Arch. Utrecht, Bib.nr. 382.

derende voorwaarden vrijgelaten. Hij moest zelfs de onkosten van zijn gevangenschap - een driehonderd gulden - betalen! 49)

Maar de onvrede onder de katholieken over het feit dat de gereformeerde religie het alleenbestaansrecht in Utrecht dreigde te krijgen nam toe en moest wel tot een uitbarsting leiden.

Blijkens de vroedschapsresoluties vinden er van 2 tot en met 11 juni ernstige schermutselingen plaats tussen katholieken en gereformeerden. 50)

Deze moeten uitgelokt zijn door leden van de orde der Predikheren of Dominicanen 51). De vroedschap probeerde de verhitte gemoederen tot bedaren te brengen. Maar op de 10de juni, als ze denken de katholieken tevreden naar huis te kunnen sturen, verhalen de vroedschapsresoluties het volgende: 52)

„Ende in 't scheyden, als 't schijnt, hebben de catholycke ende die van de gereformeerde religie enige woorden jegen den anderen gecregen ende de rapieren uuytgetogen ende es also op de plaitse (voor het stadhuis), daer veel personen van beyde religiën gecommen waren, een groot rumoer ende commotie gecommen, sulckx dat geschapen was datter over de vijftich personen opter stede doot gebleven soudon hebben, ten ware enige vreedsamige ende die van de magistraet daerbij gecommen waren die so veel gedaen hebben dat de furie wat versachte ende datter geen bloet gestort en worde”.

Om erger te voorkomen besluit de vroedschap dezelfde dag nog *alle de gene die de gemeente in 't oge zijn ende sich schinen te dragen als malcontenten alle haren wapenen aff te nemen*. 53) 's Nachts vindt er nog een beeldenstorm plaats in de Buurkerk en de St Nicolaaskerk. 54)

Evenals in december 1578 zocht de vroedschap onder de katholieken naar daders van een samenzwering, nu tegen haar eigen unie van de burgers of religievrede. Het stadsbestuur trad hard op. Hetzelfde lot dat de Minderbroeders in 1578 had getroffen, trof in juni 1579 de Predikheren. Ze werden uit de stad verbannen en hun goederen werden in beslag genomen. 55) Uit een mededeling op 12 juni 1579 blijkt het stadsbestuur toch wel medelijden te hebben gehad met *Vijff oude ende impotente heren* van deze orde. Zij mogen blijven 56);

In de vroedschapsresoluties van 11 juni 1579 staat een lijstje van personen 57), die verdacht werden van samenzwering tegen de religievrede. De mensen waarvoor een kruisje is gezet werden verbannen. Bijna onderaan staat „Coen-

49) P. L. Muller, „Stukken over den tegenstand”, 472.

50) Gem. Arch. Utrecht, H, nr. 121, 1577-1582, fol. 96-99vso.

51) Als boven, fol. 96vso.

52) Als boven, fol. 97.

53) Als boven, fol. 97vso.

54) Als boven, fol. 98.

55) Als boven, fol. 98.

56) Als boven, fol. 99vso.

57) Als boven, fol. 98vso-99; de lijst van uit de stad verbannen personen bestond uit: „Wijckersloot, Sinte Marien; de Prekebroeders; een paep uuyt Den Briel tot Jan Fransz. Hinder; die cipier geweest is in den Haghe; Erasmus van Reynegum; heer Jacob Wachtelair; een van Antwerpen ende een van Schoonhoven”. Behalve Cuyntreorff werden niet verbannen: „Jacob van Asch, apteker; Henrick Roelofs., pasquilmaker; en Houtheest”.

returff'. Een bekende naam. Geen kruisje ervoor. Hij werd dus niet verban-
nen.

Nu volgde snel de totale capitulatie van de katholieken.

Vertegenwoordigers van het Domkapittel - het enige kapittel dat zich gedu-
rende alle strubbelingen met het stadsbestuur in 1578 en 1579 vredelievend
had getoond - *versochten van wegen huerlieder capittel om de jegenwoirdige com-
motie van de gemeente te stillen ende voirtan in vasten vrede sonder nasien te mo-
gen leven, te treden in communicatie op de religionsvrede den XIIen january verle-
den gepubliceert, ende deselve te resumeren ende na gelegentheyt des tijts te veran-
deren* 58). Twee dagen later, op 14 juni volgen de overige kapittels *om mit die
van de stadt of te maken ende sluten die religionsvrede tot rust ende welvaren van
den ingeseten deser stadt so geestelick als weerlick* 59).

En dan eindelijk, eindelijk op 15 juni wordt de vrede getekend tussen de ka-
tholieken en de aanhangers van de andere religie: 60)

„Op huyden zijn de poincten van de religionsvrede eyntelick gearresteert
ende gesloten ende mit consent van perthiën gepubliceert”.

Overbodig te zeggen dat geen artikel uit het op 10 januari genomen besluit
„over de uitoefening van de gereformeerde religie” ten voordele van de ka-
tholieken was gewijzigd.

Pas op 10 augustus acht de vroedschap de tijd rijp om de op 10 juni in beslag
genomen wapens weer aan de rechtmatige eigenaars terug te geven *mits doen-
de den eedt van getrouwicheyt ende onderhoudinge van de religionsvrede* 61).

Overigens was de religievrede geen lang leven beschoren: op 18 juni 1580 be-
sloot de vroedschap tot een verbod van de katholieke eredienst 62).

Zes jaar later - tijdens de landvoogdij van Leicester - rekenden de calvinisten
met de gematigden af. Maar dat is een ander verhaal 63).

58) Als boven, fol. 99vso.

59) Als boven, fol. 100.

60) Als boven, fol. 100.

61) Als boven, fol. 108vso.

62) J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht, 1968, 186-187.

63) R. Broersma, *Het tusschenbestuur in het Leycestersche tijdvak*, Goes, 1899.

De Unie van Utrecht, Duifhuis en de Utrechtse religievrede

M. G. L. den Boer

Ontevredenheid en verzet

Op 22 januari 1579 noteerde broeder Wouter Jacobsz, toen verblijvende te Montfoort, in zijn dagboek: *Op den XXIIen was bij ons tijdinge, dat binnen Utrecht sulcke unie als lange tevoeren of gesproken was, dat Hollant haer toe ver-socht, nu toegegaen soude sijn ende was tselfde met triumphe gepubliceert, daertoe oeck gebruyckende het luyden van die clocken in den Dom 1).*

Ondanks de „triumf” waarmee de Unie van Utrecht (of Nadere Unie) werd „gepubliceerd” en het luiden van de Domklokken, was er veel tegenstand tegen de Unie.

P. L. Muller gaat in 1886 zover dat hij zegt: *Eigenlijk was er in geen enkel gewest onder regenten of bevolking eene meerderheid voor het plan* (van de Unie). Daarop laat hij volgen: *maar de voorstanders hadden in hun voordeel, dat zij wisten wat zij wilden, en juist dit ontbrak aan de oppositie 2).* Ook binnen Utrecht was er verzet tegen de Unie van Utrecht. De Utrechtse oppositie werd vooral gevormd door een aantal geestelijken van de vijf kapittels onder aanvoering van Jacob Cuynretorff, scholaster en vice-deken van Oudmunster. Volgens Blok had de oppositie het karakter van een samenzwering, op touw gezet tegen de Unie-plannen. Door het krachtig ingrijpen van de stadsregering en de arrestatie van de hoofdaanstichters zou de samenzwering zijn vrijdeld 3). Uit de stukken, door Muller verzameld en uitgegeven, valt niet op te maken in hoeverre er werkelijk sprake is geweest van een samenzwering. In ieder geval is zeker, dat Jacob Cuynretorff een geschrift heeft opgesteld, gericht tegen de Unie, en dat hij dit geschrift onder vrienden en medestanders heeft laten verspreiden. In de verslagen van de getuigenverhoren door de schepenen van de

1) *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz*, uitg. door I. H. van Eeghen, Groningen 1959, 758. Wouter Jacobsz was prior van het klooster Stein te Gouda. Nadat de stad in handen van de geuzen was gekomen, eind juni 1572, vluchtte hij naar Amsterdam, dat tot begin 1578 trouw zou blijven aan de Spaanse koning. In 1578 week hij uit naar Montfoort. Tijdens zijn verblijf in Amsterdam en Montfoort hield hij een dagboek bij.

2) „Stukken over de tegenstand der Utrechtse katholieken onder leiding van den scholaster van Oudmunster Jacob Cuynretorff tegen de Unie van Utrecht”, medeged. door P. L. Muller, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, (1886), 393.

3) P. J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, III, Groningen 1896, 226.

stad (uiterst boeiende lectuur!) wordt het door Cuynretorff opgestelde geschrift herhaaldelijk een *Contra-unie* genoemd.

In de *Contra-unie*, bestaande uit 22 artikelen, proeven we de geest van het verzet. In artikel 5 wordt geponeerd, dat de Unie is beraamd in strijd met de Satisfactie, *bij zijn Princelijcke Genaden volgende die Pacificatie van Gent den landen van Utrecht verleent*. De privilegiën en vrijheden van Utrecht lopen door de Unie groot gevaar. Alvorens zulk een verbintenis wordt aanvaard, zou het advies gehoord moeten worden *van de notabelste inwoenderen des lants, so geestelyck als weerlyck, als in voortijden in gelijcke nyeuwe wichtige zaecken wel geschyet is* (art. 6). Het blijkt - aldus artikel 8 -, dat *Hollant nyet (probeert) ons te bewaren, maer deur ons beschermpt te blijven, ons latende tot haerluyder voorschans in 't supporteren mede van alle haren lasten. Ons landeken van Utrecht* kan geen partij zijn tegenover de andere gewesten, *daer men tot allen plaetsen binnen een ure can uuytrijden*, zij het dat daarvoor wel een paard vereist is (art. 10). Het profijt van de Unie zou slechts gelden voor weinige personen. *Ende dat om 't profijt van seer weynich nyet en behoort in aventuer, hasart ende ongewonelicke eygendom het gantsche lant ende gemeente geïnduceert ende vervuert te worden*.

Pas in artikel 17 komt de religie aan de orde. Met name in Holland en Zeeland zou iedereen mogen geloven naar eigen goeddunken. En dat terwijl *accordt off forme van één religie die meeste unie ende eendracht inbrengt, ende diversiteyt in dien (de religie) . . . wortel ende moeder blyeft van allen twist, haet ende nijt, en onmogelijk is op sulcke fundament (namelijk van verscheidenheid van religie) een sterckte van eendracht te bouwen*.

Vooraf uit artikel 20 blijkt hoe fel men gekant is tegen Holland en Zeeland. *Bijsonders aengemerckt, dat alzo die provinciën van Hollant ende Zeelant geen geloeff gehouden en hebben in 't accordt ende overcommen (overeenkomst), mit haer eygen limaten so solemnelicken (plechtig) gemaect, besegelt ende besworen, wat hoop is dan, dat sy enich gelove sullen houden andere uuytheemsche provincie, ende bijsonder die van Utrecht, haren nabuyren, daer zij altijs querelen (twisten) ende oorlogen tegens gehadt ende gesocht hebben onder haren juck te brengen?*

Het stuk van Cuynretorff was inderdaad een „contra-unie”. Hij en de zijnen lieten duidelijk blijken dat zij contra (tegen) de Unie waren. Wat zij wél wilden, bleef echter uiterst vaag. De inhoud en de verspreiding van het geschrift, alsmede het gerucht dat de heer van Montfoort was aangezocht om de leiding op zich te nemen van een „verzetspartij”, waren voor de stadsregering aanleiding om in te grijpen. Eind december 1578 werd Cuynretorff gearresteerd, samen met enige medestanders. Ondanks interventie van de kapittels bleef Cuynretorff tot eind januari 1579 als gevangene op het stadhuis. De anderen werden half januari al vrijgelaten. Het verzet was in de kiem gesmoord. Zo er een poging is geweest tot samenzwering, dan is deze reeds in een vroeg stadium ontdekt 4).

Van verzet tegen de Unie van Utrecht getuigt ook een paskwil (schotschrift op rijm), dat begin januari 1579 in omloop werd gebracht. In dit schotschrift zijn

4) Het geschrift van Cuynretorff, de verslagen van de getuigenverhoren voor schepenen van Utrecht omtrent zijn plannen en de resoluties van de kapittels bij Muller, „Stukken over de tegenstand”, 402-466.

verscheidene namen van voorstanders der Unie verwerkt. Onder de genoemden die worden aangevallen, treffen wij onder andere aan Floris Thin, sedert 1577 landsadvocaat van Utrecht, Aert Dircsz van Leyden, burgemeester van de stad, prins Willem van Oranje en ook Hubert Duifhuis. In het schotschrift wordt de bevolking van Utrecht opgeroepen de pro-Uniebril af te zetten. Elke strofe eindigt met de regel:

Legt of den bril! 't Is meer dan tijd! Siet uut u ogen!

In de vijfde strofe wordt Duifhuis genoemd:

Al statet (verwijzing naar de Staten) die waerheyt tegen, ten macht nyet baten:

T'sijn de roomsche brillen, die nyet dogen,

T'hys ('t is) goet patrioots d'oude religie haten,

Sacramenten blasphemeren, tsijn Huberts logen!

Duifhuis wordt in dit kleine fragment verweten met zijn leugens tegen de waarheid in te gaan. Hij wordt voorgesteld als iemand die het doet voorkomen dat roomse brillen (overtuigingen) niet deugen en dat het vaderlandslievend is om de oude religie te haten. Ook bedrijft hij blasfemie met de sacramenten. 't Is nogal wat! 5)

Veelbetekend is het, dat Duifhuis in één adem wordt genoemd met voorstanders van de Unie. Door zijn tegenstanders, en niet ten onrechte, werd hij tot deze groep gerekend. Zijn tegenstanders staan daarin niet alleen. Prof. Rogier heeft Floris Thin de woordvoerder genoemd van een richting *even interconfessioneel, even libertijns, even „religions-friedlich” als Oranje; zij was, voor zover protestant, van de Duifhuiskleur 6)*. Van de Duifhuiskleur! Deze typering is een vondst, al bedoelt Rogier de aanduiding niet onverdeeld positief, zoals blijkt uit het woord „libertijns”. „Libertijns” werd en wordt meestal in negatieve zin gebruikt. Met zijn typering brengt Rogier evenwel Oranje en een bepaalde richting binnen het Nederlandse geestesleven in verband met Duifhuis 7).

Mensen als Willem van Oranje, Floris Thin, Aert Dircsz van Leyden, Johan van Oldenbarnevelt en Duifhuis zelf waren zeker voorstanders van een unie, maar dat betekende geenszins dat zij zich tevreden betoonden met de definitieve inhoud van de artikelen der Unie van Utrecht. In het bijzonder gold hun ontevredenheid en tegenstand het dertiende artikel over de godsdienst.

Floris Thin (overleden 31 augustus 1590) behoorde tot de *oude beproefde vrienden van de prins, op wie hij ten volle kon vertrouwen 8)*. In de prins zag Thin de verdraagzaamheid, de gewetens- en godsdienstvrijheid gewaarborgd. Meer dan wie ook had hij zich ingespannen voor de aansluiting van Utrecht bij Hol-

5) Muller heeft het schotschrift onder de naam *Pasquillus 1579* gepubliceerd, 468vv.

6) L. J. Rogier, *Paulus Buys en Leicester*, Nijmegen/Utrecht 1948, 11.

7) Ook elders verbindt Rogier Oranje met Duifhuis. In *Eenheid en Scheiding*, Utrecht 1968 (2e dr.) noemt hij Willem van Oranje *een protestant in de trant van Duifhuis* (61).

8) Blok, *Geschiedenis*, 244.

land en de prins. Het bezoek van de prins, samen met zijn vrouw Charlotte de Bourbon, aan Utrecht op 18 augustus 1577 en de hartelijke ontvangst die hem ten deel viel, moet Thin veel voldoening hebben geschonken.

Het eerste ontwerp voor de Unie van Utrecht werd door de bekwame landsadvocaat opgesteld, in overleg met de prins. Het ontwerp was geheel in de geest van de religievrede van 22 juli 1578, opdat de Unie voor de aanhangers van beide religies aanvaardbaar zou zijn 9). Waarschijnlijk heeft Thin voor zijn concept gebruik gemaakt van de tweede Unie van Brussel (december 1577). Door deze Unie werd een ongekende godsdienstvrijheid voor beide religies verzekerd.

Tegen de bedoelingen van de prins werd het ontwerp van Thin door de vertegenwoordigers van Holland en door graaf Jan van Nassau, de broer van Willem van Oranje, aanzienlijk gewijzigd. Tussen Jan van Nassau, die zo'n belangrijke rol heeft gespeeld bij het tot stand komen van de Unie van Utrecht, en de prins bestonden grote meningsverschillen omtrent de godsdienst. De prins streefde naar gelijke vrijheid van godsdienst voor rooms-katholieken en hervormden, terwijl Jan van Nassau, zelf een overtuigd calvinist, de hervormden eenzijdig wilde begunstigen.

Johan van Oldenbarnevelt, sedert 1576 pensionaris van de stad Rotterdam, heeft bij de beraadslagingen over de artikelen der Unie getracht te redden wat er te redden viel. Hij stelde ongeveer dertig belangrijke veranderingen voor, waarvan er tien werden aanvaard. Hij kreeg bijvoorbeeld gedaan, dat achter de zinsnede in artikel 13 *mits dat een yder particulier in sijn religie vrij sal moegen blijven, ende dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen achterhaelen* de woorden werden toegevoegd: *ofte ondersoucken*.

Oranje was met het resultaat van de uiteindelijke versie van de artikelen der Unie zo weinig ingenomen, dat hij lange tijd weigerde te ondertekenen. Nog in het begin van januari 1579 stelde hij van Gent uit enkele ingrijpende wijzigingen voor. Zij werden niet overgenomen. In februari verklaarde de prins, dat het plan van de Unie *niet en dochte* (deugde) en in een gesprek met Aert Dircsz van Leyden zei hij, dat hij geen unie wenste die een calvinistisch stempel zou dragen 10). Toen de prins bemerkte, dat zijn oude ideaal, gewetensvrijheid zowel als godsdienstvrijheid voor allen, in de toenmalige omstandigheden niet te bereiken was en ook het streven naar een algemene Unie, waarbij aan de Zuidelijke gewesten voldoende waarborgen gegeven konden worden, vruchteloos was, tekende hij op 3 mei 1579 een acte van adhesie.

Al vroeg was de prins een voorvechter van gewetens- en godsdienstvrijheid. Uit de beroemde oudejaarsavondrede tegen de onbepaalde afkondiging van de plakaten in de Raad van State (31 december 1564), een eerste hoogtepunt in zijn stormachtige politieke loopbaan 11), is de uitspraak bewaard: *Ik ben besloten*

9) Vgl. P. L. Muller, *De Unie van Utrecht*, Utrecht 1878, 54; G. W. Kernkamp, „De wording der Unie van Utrecht”, *De Unie van Utrecht herdacht*, Utrecht 1929, 31v.; Rogier, *Paulus Buys en Leicester*, 12; P. J. van Winter, „de ontwerpen van de Unie van Utrecht”, *Bijdr. en Mededeelingen v. h. Hist. Genootschap* (1943), 115; P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, II, A'dam/L Antwerpen 1961 (pocketeditie), 329.

10) Rogier, *Eenheid en Scheiding*, 92.

11) J. Romein, „Willem van Oranje”, in: Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving*, A'dam 1971 (9e dr.), 113.

katholiek te blijven, maar ik kan niet goedkeuren dat de vorsten zouden willen heersen over de menselijke gewetens en de vrijheid van geloof en van godsdienst onderdrukken 12).

In de zestiende eeuw werd een onderscheid gemaakt tussen vrijheid van geweten of religie en van vrijheid tot - zoals men toen zei - exercitie der religie, tot de openlijke uitoefening van de godsdienst. Voor Oranje daarentegen was de eerbiediging van anderer geloof verbonden met verdraagzaamheid tegenover de uitingen van dat geloof. In de considerans van de Religievrede van 1578 liet hij de waarschuwende woorden opnemen, dat als men niet zou toelaten *de liberteyt ende exercitie van de gereformeerde (= hervormde) soo wel als van d'oude religie* er grote dangieren, bloetstoringhen en andere inconvenienten zouden plaats hebben. Reeds eerder, in juli 1572, gaf Marnix van St. Aldegonde in de Statenvergadering van Dordrecht uitdrukking aan de wens van Oranje dat gehouden zal worden *vyheyte der religien zoe wel der gereformeerde als der roemssche religie, ende dat een yegelyck in den zynen in 't openbaer ende in eenige kerkcken ofte cappellen . . . zal gebruycken vrye exercitie der zelve, zonder dat daer innen yemant empeschement, hinder ofte moeyenisse gedaen zal worden ende dat de geestelicke personen in haeren staet ende onbecommert blijven zullen* 13). Een duidelijk pleidooi voor tolerantie in godsdienstig opzicht, ontsproten aan de idealen van Willem van Oranje!

De godsdienstpolitiek is voor de prins een van zijn zwaarste staatkundige problemen geweest. *Het is de tragiek van zijn grootheid, dat hij op dit punt een hoger ideaal heeft nagestreefd dan enig ander van zijn tijd en dat hij telkens heeft moeten zwichten voor wanbegrip en tegenwerking van beide zijden* 14). De Unie van Utrecht, zoals zij was geworden in januari 1579, heeft de prins, voorvechter van de godsdienstvrijheid en van de vrijheid tot uitoefening van de godsdienst, ervaren als een nederlaag van zijn godsdienstpolitiek. Deze godsdienstpolitiek was niet alleen een uitvloeisel van zijn staatsmansinzicht, maar was ook nauw verbonden met zijn geloofsovertuiging. Politieke motieven behoeven trouwens niet in strijd te zijn met geloofsmotieven!

Volstrekt onbevredigend moet het voor de prins (en niet alleen voor hem) zijn geweest, dat het dertiende artikel van de Unie van Utrecht het vraagstuk van de vrijheid tot uitoefening van de godsdienst onbeslist liet. Vergeleken met de religievrede van 1578 betekende de Unie van Utrecht vele stappen terug. Wel werd - en dat is niet gering te achten in die tijd - het beginsel van gewetensvrijheid algemeen erkend. Bovendien werd in artikel 13 uitdrukkelijk verklaard, dat iedereen individueel vrij zou mogen blijven in zijn religie; niemand mocht omwille van zijn religie vervolgd worden en van overheidswege zou geen onderzoek naar iemands geloof ingesteld mogen worden. Tot openlijke tolerantie met betrekking tot de *exercitie der religie* kon men echter niet komen.

Op het punt van de religie mochten de provincies Holland en Zeeland naar eigen goeddunken handelen. *Ende soe veel tpoint van der religie aengaet sullen*

12) *Je suis décidé à rester catholique, mais je ne puis pas approuver que les princes veuillent commander aux consciences humaines et supprimer la liberté de foi et de religion.*

13) Geciteerd bij W. Nijenhuis, *Geloof en Revolutie*, Voorburg 1972, 16.

14) W. F. Dankbaar, *Hoogtepunten uit het Nederlandse Calvinisme in de zestiende eeuw*, Haarlem 1946, 109.

hem die van Hollant ende Zelant draegen naer haerluyden goetduncken. De religie wordt in dit begin van artikel 13 (en nergens in de hele Unie) niet nader gedefinieerd en ook wordt er geen enkele kerk met name genoemd, maar in de provincies Holland en Zeeland hadden de hervormden het al voor het zeggen. Er was daar al geen sprake meer van *liberteyt ende exercitie soo wel van de gereformeerde als van d'oude religie*. Wat de andere gewesten, inclusief Utrecht, betreft, bleef men steken in vage en verwarring stichtende formuleringen: *ende d'andre provincien van dese Unie sullen hem (zich) moegen reguleren naer inhoudt van de Religions vrede by den eertshertoge Mathias, gouverneur ende cappiteyn generael van dese landen, met die van sinen rayde by advis van de Generael Staten alrede geconcipieert, ofte daerinne generalick oft particulierlick alsulck ordre stellen als si tot rust ende welvaert van de Provincien, Steden, ende particulier leden van dyen, ende conservatie van een ygelick, gheestelick ende weerlick, sijn goet ende gerechticheyt doennelick vynden sullen, sonder dat hem herinne by enyge andere provincien enich hynder ofte belet gedaen sal moegen worden, mits dat een yder particulier in sijn religie vrij sal moegen blijven, ende dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken, volgende die voorsz. Pacificatie tot Ghendt gemaect*. In de praktijk is de regeling van de godsdienst een provinciale aangelegenheid geworden. Door de wijze van formuleren kwamen de verwijzingen naar de Religievrede en de Pacificatie van Gent in de lucht te hangen.

Willem van Oranje, voorstander van een unie, maar hoogst ontevreden met de Unie van Utrecht, predikte *het streven naar verzoening der uitersten*. Deze geest zien wij, volgens prof. Rogier, *vertegenwoordigd door de bekende Hubertus Duifhuis* 15). De verzoening der uitersten in de geest van Duifhuis, *Oranje's ideaal van een pariteitsstaat in religievrede, . . . was gedoemd een illusie te blijven* 16). Met het protestantisme van Duifhuis - aldus Rogier - was Oranje *zeer ingenomen; te Utrecht woonde hij Duifhuis' preken bij. Daarin zag men terecht een demonstratief gebaar* 17). De formuleringen en conclusies zijn voor rekening van Rogier, maar terecht signaleert hij een geestverwantschap tussen Oranje en Duifhuis. In zijn strijd voor verdraagzaamheid, gewetens- en godsdienstvrijheid had Oranje in Duifhuis een overtuigd medestander.

Duifhuis en de vrijheid van de evangelieverkondiging

Hubert Duifhuis (1531-1581) 18) was tot 1572 pastoor van de St. Laurenskerk

15) L. J. Rogier, *Gesch. v. h. Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, I, A'dam 1945, 517.

16) Rogier, *Katholicisme*, 440.

17) Rogier, *Katholicisme*, 519. De prins heeft geen preken van Duifhuis bijgewoond. Volgens Bor en Brandt is de prins één keer bij Duifhuis ter kerke geweest, waarschijnlijk in 1580. Het initiatief tot de kerkgang ging niet uit van de prins, maar van zijn opperstalmeester, jhr. Emmerij de Lyere. Wel verklaarde de prins na de dienst, dat het gehoorde hem veel voldoening had geschonken. Met zijn kerkgang had de prins geen „demonstratief gebaar“ op het oog. Wel beschouwden de calvinisten de kerkgang van de prins als een demonstratie voor Duifhuis. Vgl. C. Kramer, *Emmerij de Lyere et Marnix de Sainte Aldegonde*, Den Haag 1971, 95.

18) Literatuur over Duifhuis: P. Bor, *Historie der Nederl. Oorlogen*, II, A'dam 1679, 830-837. Bor is in 1559 te Utrecht geboren en leefde daar zeker tot 1615. Een groot deel van zijn historisch

te Rotterdam. Gedurende zijn verblijf in Rotterdam was hij reeds bekend om zijn verdraagzaamheid, zijn „evangelische gevoelens” en zijn „sermoenen”. In het openbaar gaf hij te kennen, dat hij was getrouwd en de naam van „bijzit” voor zijn vrouw afwees.

Nadat op 1 april 1572 Brielle in handen van de watergeuzen was gevallen, werd Rotterdam drie maanden lang door de Spanjaarden bezet. De komst van de Spanjaarden onder Bossu betekende het einde van Duifhuis' werkzaamheid in Rotterdam. Voor de inquisitie moest hij uitwijken naar Keulen 19). Daar kwam hij in benarde omstandigheden terecht. *Sijn vrou beviel in 't kinderbedt en sijn gesin in gebreck van broodt* (G. Brandt). Door een koopman uit Dordrecht die bekend staat als de „Dordtse Keulenaar” en die hem in Rotterdam meermalen had horen preken, werd hij in 1574 geholpen. Waarschijnlijk had de koopman goede relaties in het vaderland, want al spoedig schreven de stadsbesturen van Rotterdam, Den Haag en Utrecht *ernstige brieven* aan Duifhuis, hem *verzoekende tot haren leraar, elk om 't ernstigste*. Op het verzoek van Utrecht ging Duifhuis in. Hij moet na juli uit Keulen zijn vertrokken, want op 26 juli 1574 is zijn vrouw daar overleden.

De brieven van de stadsbesturen doen vermoeden, dat Duifhuis toen al een bekende figuur is geweest. Brandt weet in zijn *Historie der Reformatie* te vertellen, dat de schepenen van Utrecht ervan op de hoogte waren dat Duifhuis *seer vreedtsaem van aerdt* was en dat hij een *seer bewegelijke* (bewogen) *maniere van preken* had. In Utrecht, het clericale centrum van het land, waar de aartsbisschop zetelde, werd Duifhuis pastoor van de St. Jacobskerk voor het *half gedeelte* (naast hem stond vanwege de uitgestrektheid van de parochie nog een tweede pastoor).

Duifhuis was een voorbeeld van verdraagzaamheid. Het was zijn vaste overtuiging, dat men *elckander behoort te lijden, dragen, in 't vriendelijck onderwijsen, tot dat de Heer genade gawe, dat aen onverstandigsten oock van God uijt genade verstand gegeven worde, om de opregte waerheijt te kunnen verstaen ende begripen* 20). Zijn verdraagzaamheid was een vrucht van de christelijke liefde. De lief-

werk heeft hij in zijn geboorteplaats geschreven. Waarschijnlijk heeft hij Duifhuis gekend. G. Brandt, *Historie der Reformatie*, I, A'dam 1671, 613-621, 655v. Brandt vermeldt, dat hij zijn gegevens over Duifhuis heeft verkregen uit mededelingen van diens nakomelingen en van andere geloofwaardige personen.

J. Wtenbogaert, *Kerkelijke Historie*, R'dam 1647, 220. Wtenbogaert, geboren te Utrecht op 11 februari 1557, werd in 1584 predikant aldaar. Hij heeft Duifhuis meermalen horen preken.

J. Trigland, *Kerkelike Geschiedenissen*, Leiden 1650, 319-321.

P. C. Hooft, *Ned. Historien*, A'dam 1628-1638, boek XXIII, 1054v.

J. Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk*, II, A'dam 1818, 124-180.

H. J. Royaards, „Geschiedenis der Hervorming in de stad Utrecht”, *Archief voor Kerkel. Gesch.*, verzameld door N. C. Kist en H. J. Royaards, (1846). Ook afzonderlijk als boek uitgegeven in 1847, 122-156.

J. Wiarda, *Huibert Duifhuis, de prediker van St. Jacob*, A'dam 1858.

M. G. L. den Boer, artikelen over Duifhuis in *Hervormd Utrecht*, XXXII (1976/77), nrs. 5-10, 13, 15, 17, 20, 22, 24, 25, 30, 31 en 32.

A. Graafhuys en A. Kool, *Wijk C en de Jacobikerk*, Utrecht 1977.

19) Ten onrechte vermeldt Rogier, dat Duifhuis bij de geuswording van Rotterdam in de zomer van 1572 het pastoraat neerlegde en onmiddellijk daarna tot pastoor van de Utrechtse St. Jacob werd benoemd (*Katholicisme*, 135).

20) De citaten uit de sermoenen van Duifhuis zijn ontleend aan Wiarda, *Huibert Duifhuis*.

de draagt en verdraagt. *Och oft dus toginge! Soo soud er soo veel scheuringen ende gedeeltheit onder de Christenheit niet sijn; maer een ding gebreeker (ontbreekt er), waardoor dit dus niet en gaet, dat is de liefde - soo sij bij ons plaets hadde, soudn wij malckanderen soo ligtelijcken niet afsluijten, kerkcken op ons selven bouwen, maer vast aenhangen als die eerste kerkcke der Apostelen gedaen heeft, die niet soo curieus op pointgens (kleine punten) malckanderen op 't scherpsste hebben ondersogt . . .*

Eerder dan velen zag hij de misbruiken en misstanden in de kerk. Toch bleef zij voor hem de *heijlige Christenkercke*. De kerk als *het geheel der gedoopten* hield hij in het oog en hij wilde een hervorming van de kerk *in* de kerk doordat zij zou luisteren naar de *stemme des Bruijegoms*. Het juk dat de Bruidegom zijn bruid oplegt is zacht en zijn last is licht. De kerk als *Christus' bruijd* en mag *tog met geen andere weitten beswaert ende belast worden, als alleen met die, welke haer liefste haer opgelegd ende bevolen heeft, daer hij op gestorven is, ende die hij met sijnen bloede besegelt heeft.*

In de loop van 1577 begon Duifhuis zich steeds nadrukkelijker en openlijker te keren tegen de rooms-katholieke leer, zonder zich echter aan te sluiten bij de calvinistische hervormden in de stad. Hij bleef pastoor van de Jacobikerk. Het stichten van een bijzondere kerk op grond van bepaalde leerstukken, waaraan men zich moest verbinden, was in zijn ogen sectarisch. Wtenbogaert heeft de kerkopvatting van Duifhuis voortreffelijk onder woorden gebracht: *Hij had' geen sin tot het oprechten van eene besondere kerkck op seeckere besondere belijdenis des geloofs, aen dewelcke men sich most verbinden, noemende 't selve eens secterije, maer hiel genoeg te sijn* (achte voldoende) *soo veel de leere des geloofs aenginck (betreft), dat men de pauselijcke superstitiën ende afgoderije verwerpende, bleve in het algemeijne christelick geloof.*

Door zijn indringend-bijbelse wijze van prediken en zijn beminnelijke persoonlijkheid trok de „pastoor van Rotterdam“, zoals men hem bleef noemen (Bor), veel mensen aan. Hij bleef de dienst leiden met het witte koorkleed en temidden van de beelden in de Jacobikerk. *Hij kreech grooten toeloop ende dede het pausdom grooten afbreuck* (Wtenbogaert). *Hij begon de gemeente te reformeeren, niet met beelden te breecken, maar met preeken tegen de beelden ende roomsche superstitiën* (Trigland). Onder zijn gehoor kwamen ook vele notabelen en leden van de Utrechtse raad. Duifhuis hield volle kerken. Toen hij in 1580 om gezondheidsredenen niet elke zondag behoefde voor te gaan in de kerkdienst, kon men dikwijls geen plaats krijgen, als hij prediken zou. Bij deze ontwikkeling constateert Rogier: *Hier betrapt men op heterdaad een proces van een geleidelijke protestantisering in étappes* 21).

De raad achtte het van groot belang om in de moeilijke tijd een man als Duifhuis voor de stad te behouden. In een raadsbesluit van januari 1578 lezen we: *De raedt aenschou nemende op de groote diensten, goede sermoenen ende predikation, die heer Hubert Duifhuis, pastoor van het half gedeelte van Sint Jacobs, alhier i'Utrecht eenige jaeren al gedaen heeft ende noch daegelijks doende is, met goede onderwijsinghe ende vermaninghe, tot leeringe ende stichting van de gemeente deser stadt, ende dat een alsulcken predicant in dese gevaerlijke tijden grotelijcx*

21) Rogier, *Katholicisme*, 519.

Kopergravure van H. Duifhuis, c. 1566. Uit: G. Brandt, *Historie der Reformatie*. Amsterdam, 1677. G.A.U., Icon. Atlas.

MR HUBERT DUIFHUIS.
*Alsewel te Rotterdam, te Duifhuis, leeter haerde,
 Dan linen Desideer, (een dach voor 't jaergety)
 't was vroegst genoech om 'sins gelyk te syn op aerde.
 Niet in geleerdheit, maer in dencke soo groet als hy.
 Gy trade in reklykheit op 't speer van sine voeten.
 See 't Reformeeren op nu' voet hadt villen gaen.
 Als seut' het Christen volck elckanderen ontmoeten.
 Die nu van een gescheure verghenden vechst inflaren.
 G. Brandt*

van nooden is gehouden binnen dese stadt, heeft denselven tot zijn nootdruft ende onderhout voor een jaer toegevoegd eene somme van f 250,—, ende voor den dienst, dien hij tot noch toe gedaen heeft eens f 50,— 22).

De raad had Duifhuis nodig en dat legde hem geen windeieren. Toch betekende dit niet, dat hij een willig werktuig was in de handen van de overheid. Tegenover haar behield hij zijn zelfstandigheid. In de verhouding met de overheid is er van de kant van Duifhuis geen spoor van slaafse onderworpenheid.

22) Ook in de stadskameraarsrekeningen, uitg. door J. J. Doodt van Flensburg in zijn *Archief voor Kerkel. en Wereldsche Geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, III, Utrecht 1859, lezen we herhaaldelijk bij de uitbetalingen aan Duifhuis gedaan, dat hij de gemeente deser stadt gedient heeft met goede sermoenen, leeringen, vermaningen ende troostingen of dat hij de gemeente deser stadt gedient heeft met goede sermoenen, leeringen en andersins. Bij de andere predikanten wordt volstaan met de vermelding van het bedrag dat zij hebben ontvangen. In deze rekeningen komt zijn naam voor 't laatst voor in 1581. Herm. Elconius krijgt dan een halve pensie, in mr. Huberts voorsz. plaats, soo die in Gode gerust was.

Meermalen hield hij tegenover haar voet bij stuk en dwong hij haar tot duidelijke beslissingen en uitspraken, welke hij schriftelijk liet vastleggen. Met de overheid ging Duifhuis niet over een nacht ijs. Hij wees haar op haar taak, welke veelomvattend was, maar niet zo omvattend dat zij in het leven en het geloof van de mensen mocht ingrijpen. Eens voegde hij de bestuurders van de stad toe: *Daar gij vervolgt, daar kunnen uw zaken niet met God bestaan*. De geringste vorm van discriminatie om het geloof en van conscientiedwang beschouwde hij als „vervolging”. De overheid was naar de mening van Duifhuis geenszins geroepen om mensen wegens de godsdienst, welke dan ook, te vervolgen. In een preek vermaande hij haar *dat zij sich tog nimmermeer soudén laten wijs maken om sich te laten misbruiken over saken des geloofs, of der conscientie iemand geweld aen te doen, of te vervolgen, alsoo dit God alleen toekomt . . . 23)*.

Duifhuis was een zelfstandig en onafhankelijk man, die bij geen enkele partij kan worden ingedeeld. Duifhuis was Duifhuis! Het al te stellige van het leerstellige had zijn liefde niet. De bijbel was - zo zei hij - zijn catechismus; een andere had hij niet nodig. In zijn prediking drong hij aan op *gereformeetheit des harten* en wat hij predikte leefde hij anderen voor.

Met zijn gemeente koos hij voor de „via media”, de middenweg tussen de rooms-katholieke kerk enerzijds en een calvinistische kerk anderzijds. Toen hij zich openlijk had losgemaakt van de roomse hiërarchie, weigerde hij zich te onderwerpen aan de kerkorganisatie van de calvinisten. Een kerkeraad wilde hij in zijn gemeente niet invoeren. Hierover kreeg hij het later aan de stok met de calvinistische predikanten - Helmichius, Sopingius en vooral Moded -, maar hij wist van geen wijken.

Met deze opstelling van zijn gemeente wilde Duifhuis de weg open houden voor de ene katholieke kerk van Nederland, een kerk waarin ruimte zou zijn voor diverse stromingen, met elkaar verbonden door het geloof in de ene Heer. Bij Duifhuis worden we getroffen door een geweldig vertrouwen op de kracht van de waarheid en op het werk van de Heilige Geest, *want is de waarheijt op onse sijde, so salse de logen wel verwinnen, want wat vermag die nietige ende overvlugtige logen tegen de almogende, onverwinnelijcke ende standvastige waarheijt?*

Als prediker van de verdraagzaamheid is Duifhuis zowel tegenover bepaalde vertegenwoordigers van het rooms-katholicisme als van het calvinisme en tegenover de overheid krachtig opgekomen voor de vrijheid van de evangelieverkondiging. Deze impliceerde voor hem persoonlijke vrijheid voor iedereen, gewetensvrijheid én vrijheid tot de uitoefening van de godsdienst. Omdat hij het waagde met de waarheid, was hij wars van gewetensdwang en kettervervolgung.

23) Geciteerd door Royaards, „Geschiedenis der Hervorming in de stad Utrecht”, 188. Royaards, die de beschikking had over het handschrift van veertien lijdenspreken van Duifhuis, noemde de geciteerde plaats *hoogst belangrijk voor de denkwijze van Duifhuis*. In dezelfde preek waarschuwde Duifhuis tegen de geloofsvervolgung die van de kerk uitgaat.

Als voorbeeld van Duifhuis' strijd voor de vrijheid van de evangelieverkondiging kiezen we zijn handelwijze in de zomer van 1578. In mei of juni van dat jaar deelde hij burgemeester en schepenen mede, dat hij voortaan wenste te prediken *op de wijze der hervormden*. Daartoe vroeg hij *consent*, zeggende dat *zijn geweten hem aldus dwong*.

Er zijn allerlei motieven te noemen waarom hij zich met zijn mededeling en verzoek wendde tot de raad. Eén motief is, dat Duifhuis al lang niet meer de roomse hiërarchie erkende. Met de aartsbisschop en de kapittels wilde hij niets te maken hebben. De rooms-katholieke prof. Rogier spreekt over de *beruchte Utrechtse kapittelstand*. Wat het zedelijk leven van de aartsbisschop, Frederik Schenk van Toutenburg, aangaat *valt nauwelijks iets goeds . . . te zeggen*. *Drie vrouwen zijn bekend als moeders van zijn bastaarden*. In december 1555 was hij (toen nog aartsdeken) door de schepenen van Utrecht veroordeeld tot schadeloosstelling aan zekere Jannichje Gerrits, door hem verkracht en vervolgens ten huwelijk bezorgd aan ene Jan Rutgers, onder beloften die hij niet nakwam. Rogier vraagt zich af *hoe zulke schepenen slechts zes jaar later de cynische focarist, die zij veroordeeld hadden, met eerbied (als aartsbisschop) hebben kunnen begroeten* 24). Men behoeft nog geen moralist te zijn als men met dergelijke lieden liever niets uitstaande wil hebben.

Het belangrijkste motief is echter, dat Duifhuis de overheid wilde dwingen hem en zijn Jacobigemeente de vrijheid van evangelieverkondiging te waarborgen. De overheid was toen de enige instantie die dat kon doen. Met zijn mededeling en verzoek bracht hij haar in een moeilijk parket. Zij had liever gezien, dat Duifhuis maar gewoon was doorgegaan, zonder iets te zeggen. Velen in de raad stonden achter zijn geleidelijke manier van hervormen.

De overheid moest nu bij de kapittels te biecht. Zij drong aan om een gunstig antwoord te geven op het verzoek van Duifhuis. De kanunniken verklaarden echter, dat *zij daartoe volstrekt geen consent konden dragen* en zij verzochten de magistraat *door zijn gezag te zorgen, dat geen nieuwigheden tegen de rooms-katholieke religie plaats grepen*. Door dit antwoord werd de raad in verlegenheid gebracht. Hij zat tussen twee vuren; aan de ene kant de hoge geestelijkheid die nog veel macht had, en aan de andere kant Duifhuis, zijn gemeente en zijn vele vaak invloedrijke vrienden. Men besloot de problemen voor zich uit te schuiven en geen echte beslissing te nemen. Oogluikend liet men toe dat Duifhuis op zijn wijze en naar zijn overtuiging predikte.

Door hem was evenwel de kwestie van de evangelieverkondiging officieel aanhangig gemaakt. Wat officieel is gemaakt, kan niet onderhands geregeld worden. Hij maakte bekend welke stappen hij had ondernomen. Weldra ontstond er grote spanning en dreigde het gevaar van burgertwist. In deze situatie vroeg Duifhuis ontslag aan. Hij kon dat doen, want sinds januari 1578 was hij officieel door de raad aangesteld. Door ontslag te vragen, stelde hij de zaken op scherp en noodzaakte hij de overheid om een beslissing te nemen. De raad wilde hem niet verliezen en ging op zijn ontslagaanvraag niet in. Men stelde hem voor, dat hij naar zijn familie in Rotterdam zou gaan. Tijdens zijn - naar men hoopte korte - afwezigheid zou naar een oplossing worden gezocht. In de

24) Rogier, *Katholicisme*, 235v. Focarist is een geestelijke die met een vrouw samenleeft.

avond van de 24ste juni (of de volgende dag) heeft Duifhuis de stad verlaten. Vlak voor zijn vertrek, op 24 juni, de feestdag van Johannes de Doper, maakte hij aan zijn gemeente bekend dat hij met de rooms-katholieke kerk had gebroken. De al eerder genoemde broeder Wouter Jacobsz maakte hierover de volgende aantekening: *Op den 25sten junii hoorden wij, dat op den voerleden dach binnen Utrecht in sint Jacopsparochie van die calvinisten gepredickt was doer een pastoor, van Rotterdam verloopen, die nu lange in manier als catholicus in dese selfde kerck ghepredickt hadde, maer nochtans suspect gehouden was van veel als desen heresie seer toegedaen, waerdoer hij oeck veel hoorders van de pertie (partij der hervormden) hadde gehadt. Dese heeft nu sijn beveynstheyt wechgewurpen ende opelick getoont, hoedaenich hij voerens geweest is als hij hem (zich) voer een voerstander des catholike religie wuytgave 25). In Montfoort was broeder Wouter snel op de hoogte van de gebeurtenissen in Utrecht. Zijn aantekening is interessant. Voor broeder Wouter was wie niet rooms was calvinist. Erkend wordt, dat Duifhuis, hoewel hij zich lange tijd als een katholiek gedroeg toch verdacht was en gezien werd als iemand die de hervorming zeer was toegedaan. Ook vernemen we uit deze „onverdachte” bron, dat Duifhuis veel hoorders van de pertie der hervormden in de kerk had. Een dag later schreef broeder Wouter in zijn dagboek: *Op den 26sten quaeme wederom tijdinge binnen Montfoort, dat die pastoor van Rotterdam, . . . , nu wederom van Utrecht gesceyden was, verlaetende sijn predicatie 26).**

Na het vertrek van Duifhuis uit Utrecht ontstond er onrust onder de burgerij. Vermoed werd, dat hij door het drijven van de geestelijkheid de stad had verlaten. Op 26 juni verscheen een grote menigte voor het raadhuis. Bij monde van de hopliden, in Utrecht van oudsher *ijverige verdedigers van de volksbelangen en tevens radicaal hervormingsgezind 27)*, werd de verdrijving van de Minderbroeders, die te boek stonden als verklaarde vijanden van de Hervormden, geëist. Toen de hopliden werd meegedeeld, dat de raad na rijp beraad had besloten over deze zaak de stadhouder te raadplegen, namen zij geen genoegen met deze mededeling; zij bleven bij hun eis, dat de Minderbroeders uit de stad moesten verdwijnen. De raad zwichtte voor de aandrang, mede omdat in de stad groepen burgers met elkaar slaags raakten. Wat Duifhuis was geadviseerd, werd de Minderbroeders aangezegd: zij moesten zich voor enige tijd buiten de stad begeven. Als dagboekenier legde broeder Wouter vast: *Op den 28sten (juni) hadden wij tijdinge, dat binnen Utrecht die Minrebroeders nu wuytgejaecht waren ende dat die ghemeente daer tegenwoordelick tegen malcander in wapenen waere ende sulx wel twee nachten ende daegen geweest hadden 28).* Broeder Wouter geloofde niet, dat de Minderbroeders met vakantie waren gegaan! Voor hem waren zij uit de stad gejaagd.

Daarop richtte de raad het dringend verzoek tot Duifhuis om terug te keren en daardoor de burgerij tevreden te stellen. Om deze reden wilde hij echter niet terugkomen. De vrijheid van de verkondiging en de bescherming van zijn

25) *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz*, 734v.

26) *Dagboek*, 735.

27) H. A. Enno van Gelder, *Revolutionaire Reformatie*, A'dam 1943, 98.

28) *Dagboek*, 735.

persoon moesten worden gegarandeerd, zwart op wit en in duidelijke bewoordingen.

Op 30 juni werd besloten burgemeester Aert Dircsz van Leyden en secretaris Ghysbert Thin (de broer van Floris Thin) met een schrijven naar Duifhuis af te vaardigen. Dit schrijven berichtte over de emoties onder de burgerij en gaf uiting aan het verlangen naar de geliefde leraar. De brief eindigde met de woorden, dat men niet kon nalaten *te versoecken ende requireren, dat uwE. sijn wederkomen herwaerts wil spoeden en haesten, soo veel mogelyck is, om onse burger contentement te geven* (tevreden te stellen), *ende die stad ende gemeente in rust en vrede te houden.*

Zelden zal in de geschiedenis een overheid zo gesmeekt hebben om de terugkeer van een predikant en zelden zal een predikant zo vriendelijk en tegelijk zo beslist geweigerd hebben om op een verzoek in te gaan. Twee brieven, de laatste overhandigd door een hoge deputatie! Voor Duifhuis was het niet voldoende. Over de door hem gevraagde vrijheid en bescherming werd in de brieven met geen woord gerept. Duifhuis wenste niet afhankelijk te zijn van de zo wisselvallige volksgunst en hij was niet van plan alleen maar handlanger van de overheid te zijn in haar streven naar „vrede en rust”. Naast zijn antwoord aan de afgevaardigden van de raad schreef hij ook een brief. *De alteratie die er in de stad was*, zo schreef hij, deed hem leed en de moeite, die men ten aanzien van hem had genomen, met afgevaardigden en al, achtte hij zich onwaardig. Hij maakte duidelijk, dat hij op geen andere grond in zijn prediking kon voortgaan dan die strekte *tot Gods eeuwige prijs* en dat hij de schapen van Christus (*die Hij zo duur gekocht heeft*) niet kon leiden volgens de roomse godsdienst. Hij zou veeleer gedwongen zijn de schapen af te trekken van *die ijdele dingen* en hen te wijzen op *die eenvoudige kennisse van den levendigen God, waarin het leven is te vinden*. Hij was beducht, dat de geestelijken hem niet met rust zouden laten en met hun heilloze plannen verder zouden gaan. Een schadelijke twist zou tot bloedvergieten kunnen leiden. Daarvan wilde hij niet de oorzaak zijn. Hij verontschuldigde zich dat hij in deze situatie niet kon terugkeren. Bovendien, zo nodig was hij nu ook weer niet in Utrecht. Er zouden wel voortreffelijker mannen gevonden kunnen worden, *daer ik op 't honderdste doch niet bij en zij te confereren* (vergeleken kon worden). Hij stelde het stadsbestuur voor een duidelijke keuze: zij met de kapittels en de kapittels met hen harmonisch te leven in *de oude vrede* of er de consequenties uit te trekken, *dat Gods woord, waer 't pure en recht verkondigd wordt, geen vrede in 't vleesch of in pure vleeschelycke gerechtigheyt mede en brengt*.*

Deze brief liet aan duidelijkheid niets te wensen over (29). De stadsregering kwam door Duifhuis' brief wederom in verlegenheid. Nog steeds durfde de raad de eisen van Duifhuis niet in te willigen zonder de goedkeuring van de kapittelheren. Nadat de burgemeester en de secretaris op 3 juli in de raad verslag hadden uitgebracht van hun bezoek aan Duifhuis, werd besloten dat zij ook in de vergadering van de Staten van Utrecht zouden rapporteren. De Staten waren op dezelfde dag in vergadering bijeen. Tegelijk werd een commissie

* het zal slechts vrede en gerechtigheid brengen voor het oog, maar niet wezenlijk.

29) Wiarda, *Huibert Duifhuis*, 37 v.

gezonden naar de kanunniken. De geestelijkheid vond de eisen van Duifhuis onredelijk en was van mening, dat inwilliging dezer eisen zou leiden *tot openbaar oproer, seditie ende bloetvergieten*. De afwijzing van de geestelijkheid kwam op 9 juli bij de raad binnen. Deze wist toen niets anders meer te doen dan de zaak voor te leggen aan prins Willem van Oranje en hem om advies te vragen.

Ook de geestelijkheid richtte zich tot de prins met een schrijven, de *Instructie van wegen de vyff ecclesien* (kapittels) *van Utrecht*, opgesteld door Cuynretorff 30). Hierin staat een samenvatting van wat Duifhuis tijdens het onderhoud met de burgemeester en de secretaris heeft gezegd. Hij heeft *„nyet weder willen comen . . . sonder van der geestelycke jurisdictie ontslegen ende onder protectie van de stadt genomen te zijn, omme op die ceremonien ende usantien van de roomsche religie vryelicken te mogen prediken*. De drie punten waarom het Duifhuis te doen was, heeft Cuynretorff in één zin samengevat: Duifhuis wil niet staan onder geestelijke jurisdictie, hij wenst bescherming van de overheid en vrijheid van verkondiging. De formulering van het laatste punt zou een aanwijzing kunnen zijn, dat Duifhuis nog in de zomer van 1578 bereid was om de oude ceremoniën en gebruiken te handhaven. Waarschijnlijk zal hij in het gesprek met de Utrechtse afvaardiging het gehad hebben over de *katholieke* ceremoniën en gebruiken. Verder wordt in de *instructie* de prins verzocht *die van de stadt Utrecht* (bedoeld zijn de overheid en de burgerij) *nyet te accorderen* (toe te staan) *'t welcke directelyck of indirectelick tenderen zal tot enighe nieuwicheyt ofte alteratie vande religie*. Blijkens hun schrijven wilden de kapittelgeestelijken alles bij het oude houden. De prins moest helpen verhinderen dat de „nieuwlichter” Duifhuis een kans zou krijgen. De prins heeft echter geen helpende hand naar de geestelijkheid uitgestoken.

Na meer dan een maand onderhandelen was de raad het touwtrekken moe. Men liet de geestelijkheid de geestelijkheid en verzocht bij raadsbesluit van 7 augustus 1578 Duifhuis *wederom in zijn pastorie te komen, het woord Gods predikende zoals het behoort en zoals hij dit voor God verantwoorden wil, onderrichtende de gemeente tot eendracht, rust en orde, met verzekering, dat de raad hem in zijn bescherming zou nemen*. Het stadsbestuur had officieel de vrijheid der evangelieverkondiging gewaarborgd en hem bescherming toegezegd. Afgezien van de woorden „orde en rust” - typische overheidswoorden - stamt de verwoording van het raadsbesluit uit de koker van Duifhuis. In een brief die de acte vergezelde, wordt gesproken over de prediking van het woord Gods *zoals hij* (Duifhuis) *dat uit de H. Schrift kon bevestigen*. Nadat de raad hem schadeloosstelling had beloofd voor zijn gedane kosten en geleden schade, keerde Duifhuis naar Utrecht terug en hervatte zijn werk 31). In de strijd om de vrijheid van evangelieverkondiging had hij bereikt wat hij wilde bereiken.

30) Dodt, *Archief*, I, 1859, 229v.

31) De raad hield zich aan zijn belofte bij besluiten van 10 augustus en 15 september 1578. In het besluit van 15 september staat aangetekend, *dat hem* (Duifhuis) *voor syn schade ende onkosten, by hem geleden ende gedaen int opbreken ende weder-herwaerts komen, met alle sijne huisraet en huisgesin zou worden toegelegd, de som van 64 guld*. Het blijkt hier, dat Duifhuis de stad had verlaten met zijn huisraad en gezin (hij had drie zonen). Waarschijnlijk heeft hij rekening gehouden met de mogelijkheid, dat hij niet meer naar Utrecht zou terugkeren.

De Utrechtse religievrede

Uit de ervaringen met Duifhuis had het stadsbestuur lering kunnen trekken voor een regeling met betrekking tot de religievrede in Utrecht. Op 3 januari 1579, terwijl men bezig was de laatste hand te leggen aan de Unie van Utrecht, werd in de raad het ontwerp gelezen van een *seecker accord ende unie die men, om alle dissidentie* (ook kan gelezen worden „diffirentie”) *wech te nemen, maken souden tusschen alle d'ingesetenen deser stadt, soo van dese als d'andere religie*. Wat in augustus 1578 was gelukt met Duifhuis en de Jacobigemeente, wilde men nu tot stand brengen ten aanzien van alle ingezetenen: een accoord tussen de belijders van beide religies, te sluiten door bemiddeling van de stadsregering. Dit verdrag zou bekend worden als de „Utrechtse religievrede” 32).

De directe aanleiding voor de religievrede was de situatie in de stad. Het aantal hervormden nam gestadig toe. Hervormden, hervormingsgezinden en weifelende rooms-katholieken hadden elkaar gevonden onder de prediking en het pastoraat van Duifhuis, maar ook de calvinisten hadden in Helmichius en Sopingius hun eigen predikanten gekregen, aangesteld en bezoldigd door het stadsbestuur. De overheid kreeg te maken met drie groepen in de bevolking, de „Duifhuisianen”, de calvinisten en de rooms-katholieken. De doorbraak van de hervorming ging gepaard met verwarring en onrust. De macht van de rooms-katholieke kerk was voor het oog nog sterk in de oude bisschopsstad, maar was aan het tanen. Geestelijk was zij niet opgewassen tegen de *nye leere*, wier voorstanders wisten wat zij wilden. De geestelijkheid was niet van plan haar oude voorrechten zonder meer prijs te geven, maar wist zich niet langer geruggesteund door de overheid. De stadsregering voorzag grote moeilijkheden in de nabije toekomst. Een goede regeling werd nodig geacht om deze moeilijkheden het hoofd te kunnen bieden.

De raad was bereid om bij de regeling vertegenwoordigers van de gehele bevolking te betrekken, want het was van belang dat de religievrede, zo niet door allen, dan toch door de grootst mogelijke meerderheid aanvaard zou worden. Daarom werd het ontwerp van de religievrede eerst naar de vijf kapittels om advies gezonden. Men kwam van een koude kermis thuis. De kapittels verwierpen eenparig de voorgestelde regeling, waarbij zij zich beriepen op de bestaande voorschriften over de religie, vastgelegd in de Pacificatie van Gent en de Satisfactie. Het afwijzend antwoord kwam binnen op 9 januari. De raad reageerde snel en besloot niet verder contact op te nemen, noch met de ene, noch met de andere partij, maar op eigen gezag een aantal artikelen als ordonnantie te publiceren en daarna de goedkeuring te vragen aan de prins. De afkondiging vond plaats op 16 januari.

Volgens Rogier betekende de religievrede een *nieuwe fase in de protestantisering der stad*. Hij leest dat al af aan de considerans van de ordonnantie. *De considerans van dit besluit verklaart cynisch, dat het in de huidige omstandigheden van groter belang is de gemeente in vrede te houden dan „de Roomse religie te*

32) Vgl. voor deze religievrede: Royaards, „Hervorming in de stad Utrecht”, 202-231; Enno van Gelder, *Revolutionaire Reformatie*, 101, 104v.; J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht/Antwerpen 1968, 184v.

mainteneren" 33). In zijn vooringenomenheid citeert hij echter onvolledig. In de considerans staat na het woord *mainteneren* (handhaven): *contentieuselijk*, d.w.z. door twisten. Het grote doel van de religievrede was het voorkomen van onrust, tweespalt en bloedvergieten. Dit doel en de weg tot dit doel hebben met cynisme niets te maken. De overheid zag bijtijds in, dat zij er niet alleen kon zijn voor één groep uit de bevolking en dat het niet haar roeping was een bepaalde religie te *mainteneren*.

Na de publicatie van de ordonnantie verlangde de geestelijkheid met de raad in overleg te treden, voordat de goedkeuring van de prins werd gevraagd. Zoals nog steeds te doen gebruikelijk is, werd ook toen een commissie benoemd om de afgevaardigden van de kapittels te horen. Deze commissie werd echter niet benoemd om de zaak uit te stellen, maar om zo snel mogelijk - binnen drie dagen - beslissingen te kunnen nemen. Uit de door de kapittels schriftelijk ingebrachte bedenkingen bleek dat geen gunstig resultaat was te verwachten. Verder overleg had geen zin meer. De raad besloot onmiddellijk goedkeuring aan te vragen bij de prins en bij Matthias. Ook de kapittelgeestelijken wendden zich tot de prins en verzochten hem de voorgestelde regeling af te wijzen.

Formeel heeft de prins noch zijn goedkeuring gegeven, noch zijn afkeuring uitgesproken, maar wel betuigde hij meer dan eens zijn instemming met de ordonnantie, welke hij dienstbaar achtte aan de bevordering van orde en rust onder de belijders van beide religies. De Utrechtse religievrede was in de geest van Oranje; zij waarborgde gelijke rechten en bescherming voor rooms-katholieken en hervormden. Bovendien effende zij de weg naar de verdraagzaamheid.

Door de tegenstand van de geestelijkheid kon de ordonnantie, hoewel afgekondigd, niet de uitwerking hebben die men had beoogd. De moeilijkheden, door de stedelijke overheid voorzien, bleven niet uit. Begin juni kwamen klachten binnen naar aanleiding van een preek door dr. Willem van der Eycke, prior van de Predikheren, welke beledigend zou zijn geweest voor de calvinisten. Tot nader order werd de Predikheren een preekverbod opgelegd. Tegen deze maatregel werd geprotesteerd door een groep vooraanstaande rooms-katholieken, onder wie de oudburgemeester Herman van der Vecht. *De Raad toonde begrip voor dit protest, maar nog voor de deputatie vertrokken was, arriveerde een aantal calvinisten in de raadszaal. De degens werden getrokken en bijna waren de heren elkaar te lijf gegaan* 34). Wat de overheid had willen voorkomen, ging toch gebeuren. De tegenstellingen binnen de bevolking van Utrecht spitsen zich toe en er heerste een sfeer van wantrouwen. Geruchten over een samenzwering deden de ronde. Toen in de namiddag van 10 juni de raad in vergadering bijeen was, werd door een sterke vertegenwoordiging uit de burgerij een drievoudig verzoek ingediend. Er werd gevraagd te onderzoeken of er inderdaad sprake was geweest van een samenzwering, en zò dit het geval was de schuldigen te straffen. Wat deze vraag betreft zegde de raad toe een onderzoek in te stellen. Ten tweede werd gevraagd de onderhandelingen

33) Rogier, *katholicisme*, 520.

34) Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, 184.

over de religievrede te hervatten. Deze vraag was koren op de molen van de raad. Ten derde werd gevraagd de Predikheren uit de stad te doen vertrekken, omdat zij werden beschouwd als de oorzaak van de onrust. De raad beloofde *de Predikheeren beleefdelyck te zullen doen vertrekken, daar men dezelve toch niet langer lyden wilde*. Aan deze belofte verbond de raad de voorwaarde, dat men de Predikheren verder met rust zou laten.

Ondanks de grote - te grote - toegeeflijkheid van de stadsregering kwam er toch geen einde aan de onrust.

Op 9 juni was er in Amersfoort een beeldenstorm geweest. Een beeldenstorm schijnt aanstekelijk te werken. In de nacht van de 10de op de 11de juni drong een menigte de Buur-, de Predikheren- en de Nikolaïkerk binnen en begon de beelden omver te werpen en de altaren te breken. De stedelijke notulen vermelden, *dat eenige quaetwillige geesten, met eenige vreemdelingen hen daeronder mengende, de nachtberoerte deden ontstaan*. Het is mooi gezegd, maar aan dat *eenige* gaan we toch twifelen als we horen dat de raad niet bij machte was de beeldenstormers te overreden hun werk te staken.

Na deze woelingen waren de kapittels wel bereid om in overleg te treden over de religievrede. Na de bereidverklaring van de burgerhoplieden (de hervormden vertegenwoordigend) en van de kapittels, keerde de raad terug naar de oorspronkelijke opzet van de religievrede: niet een regeling bij stedelijke ordonnantie afgekondigd, maar een verdrag door alle partijen aangegaan onder bemiddeling van de stadsregering. Alles ging nu snel. Vertegenwoordigers van de partijen werden benoemd en de onderhandelingen heropend. Reeds op 15 juni 1579 kon worden genotuleerd: *op huyden zijn de poincten van de religionsvrede eyntelick gearresteerd ende gesloten ende mit consent van perthien* (partijen) *gepubliceert*. De Utrechtse religievrede was een feit geworden. Het Utrechtse karakter van de religievrede blijkt uit de inhoud van het verdrag. Naast algemene bepalingen over amnestie en verdraagzaamheid, werden de Utrechtse kerken verdeeld onder rooms-katholieken en hervormden. De hervormden zouden voortaan kunnen beschikken over de Minderbroeders- en Jacobikerk (reeds door hen gebruikt), en over de Buurkerk en de Nicolaaskerk. De vijf kapittelkerken (Dom, St. Jan, St. Marie, St. Pieter en St. Salvator of Oudmunster) bleven in het bezit van de rooms-katholieken evenals de overige kloosterkerken en de Geertekerk. Regelingen werden getroffen die een goede verstandhouding tussen de belijders van beide religies konden bevorderen. Volledige godsdienstvrijheid werd gewaarborgd en openbare ambten zouden gelijkelijk door rooms-katholieken en hervormden bekleed kunnen worden. In een stad als Utrecht met zovele kloosters was de bepaling belangrijk, dat alle monniken en religieuzen verzekerd konden zijn van hun inkomsten en goederen. Wie het klooster had verlaten of alsnog wilde verlaten, kon rekenen op een vergoeding uit de kloostergoederen.

De rooms-katholieken moesten veel prijsgeven. Processies mochten alleen in de kerk en niet meer op straat worden gehouden. Niet langer hadden de geestelijken vrijdom van bepaalde belastingen. Bij de Utrechtse religievrede hadden de hervormden in de omstandigheden van 1579 weinig te verliezen en konden zij veel winnen; de rooms-katholieken konden veel verliezen en hadden weinig te winnen. De laatsten werden evenwel niet onder de voet gelo-

pen. Het accoord werd gesloten in gemeenschappelijk overleg, de inhoud van het verdrag getuigde van verdraagzaamheid en van eerbied voor ieders godsdienstige overtuiging. In Utrecht, dat van oudsher het middelpunt was geweest van het rooms-katholicisme, werd voor allen gelijkelijk de vrije exercitie van de godsdienst verzekerd en aan allen werd, zonder onderscheid, door de overheid bescherming verleend. *Utrecht scheen een voorbeeld te zullen geven aan Nederland* 35)!

De Utrechtse religievrede was echter geen lang leven beschoren. Dat lag niet aan Duifhuis en de zijnen. Zij hielden zich wel aan de bepalingen. De vrijheid die zij zelf hadden verkregen, gunden zij ook anderen.

Maar de afval van Rennenberg (maart 1580) veroorzaakte ook in Utrecht grote deining. Voor het stadhuis verschenen gewapende burgervendels. Drie eisen werden gesteld: een algeheel verbod van de rooms-katholieke godsdienstoefeningen, staking van de vergaderingen der kapittels en verwijdering van alle rooms-katholieken uit de Staten van Utrecht. Terwijl de raad vergaderde, woedde er een beeldenstorm in de Dom. Onder deze omstandigheden bezweek de raad voor de aandrang en willigde de twee eerste eisen in. De prins was het daarmee volstrekt niet eens; op 23 maart 1580 herstelde hij de religievrede. Maar het getij was niet te keren. Precies een jaar nadat de religievrede was gesloten, besloot de raad op 15 juni 1580 tot een verbod van de rooms-katholieke eredienst.

Misprijzend heeft Rogier opgemerkt: *Voor al vele stedelijke regenten geloofden, ook zij die zich niet bij Duifhuis hadden aangesloten, optimistisch-oppervlakkig dat een „juste milieu”, d.i. een sterk vereenvoudigd catholicisme à la Duifhuis . . . de toekomst had. Deze utopie der libertijnen overleefde zelfs Leicesters tirannie en zwichtte eerst voor de Dordtse synode. Geheel door deze mentaliteit geleid, zagen de Staten in de reformatie volgens het recept van Duifhuis het voorbeeld van de tot stand te brengen reformatie te lande* 36).

Toch moest ook Rogier erkennen, dat de kerk der hervorming in Utrecht - stad en gewest - een afzonderlijke positie heeft ingenomen en een eigenaardig karakter heeft gehad. Zij was verdraagzamer en wilde de tegenstellingen niet op de spits drijven. In deze kerk was meer ruimte dan elders. Zo konden bijvoorbeeld hier, naast de berijmde psalmen, ook andere liederen worden gezongen in de eredienst.

Bij het overlijden van Duifhuis (3 april 1581) stierf niet *zyn' gezintheit met hem*, schreef P. C. Hooft. De *gezintheit* van Duifhuis en van Oranje proeven we ook in de Utrechtse religievrede. Deze gezindheid zou de toekomst hebben.

Mensen als Duifhuis en Oranje hebben zonder enige twijfel grote betekenis als strijders in woord en daad voor de verdraagzaamheid en de vrijheid. Zij hebben meegeholpen onder ons volk een klimaat te scheppen dat weldadig aandoet. Zeker, er was (en is) in ons volk veel onverdraagzaamheid en de neiging om van alles en nog wat een halszaak te maken, maar de onverdraagzaamheid heeft zelden de kans gekregen om het laatste woord te hebben. Mede door Duifhuis is binnen ons volk een stille maar sterke kracht tot ont-plooiing gekomen, die ons meestal op tijd grenzen in acht doet nemen.

35) Royaards, „Hervorming in de stad Utrecht”, 231.

36) Rogier, *Katholicisme*, 521.

De veranderingen in het Utrechtse stadsbeeld van ca. 1570 tot ca. 1620

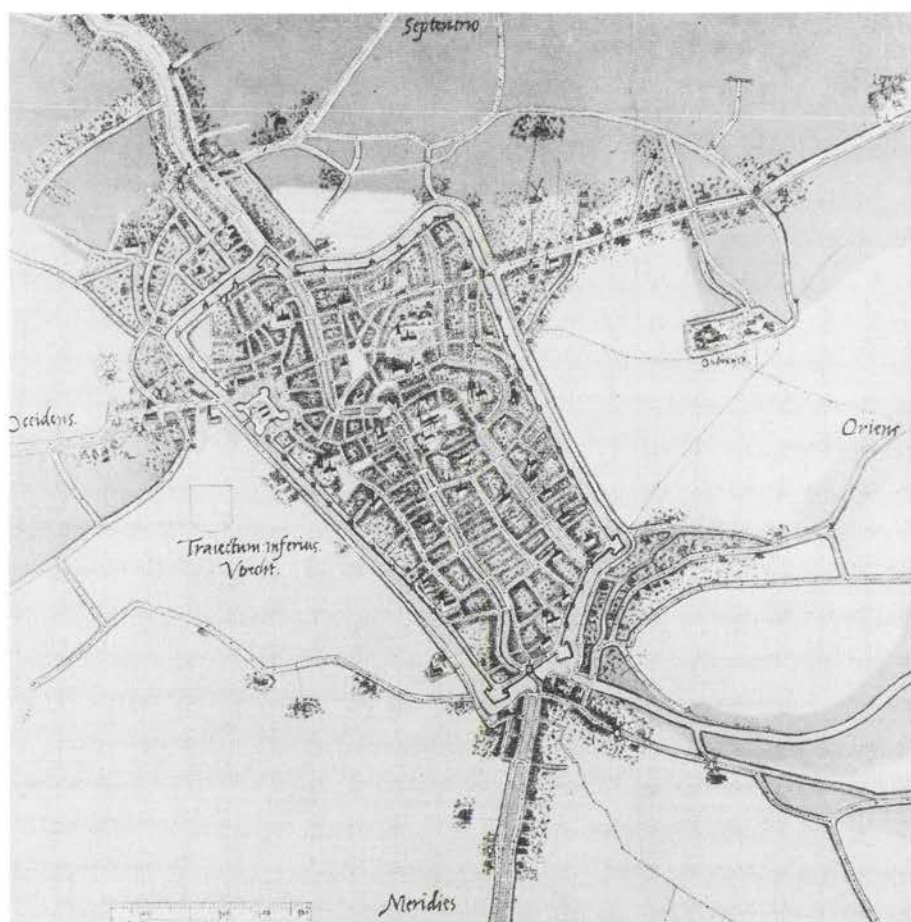
C. C. S. Wilmer

In geen andere noordnederlandse stad heeft de Hervorming zoveel veranderingen in het aanzien van de stad tot gevolg gehad als in Utrecht. Dit is des te opmerkelijker wanneer men zich bedenkt dat een derde deel van de oppervlakte binnen de stadsmuren werd ingenomen door de immuniteitsgebieden van kapittels en kloosters. Deze staatsrechtelijke enclaves binnen de stad, die zichzelf konden bedruipen en waarvoor de stedelijke bepalingen niet golden, wekten aan het eind van de middeleeuwen steeds meer de ergernis op van de burgerij. Al eerder klaagden met name de gilden over de concurrentie van handwerkslieden binnen de immuniteiten, omdat deze niet onder de beschermende gildebepalingen vielen en daardoor goedkoper konden produceren. In de tweede helft van de 16e eeuw, toen de gehele burgerij betrokken was bij het verzet tegen de Spaanse overheersers en de stedelijke schatkist snel slonk, groeide de ergernis jegens de geestelijken, die niet deelnamen in de kosten van de verdediging van hun stad, terwijl men wist dat zij grote rijkdommen bezaten.

Door de verschillende belangengroeperingen, die in het middeleeuwse Utrecht een rol gespeeld hebben (geestelijkheid - adel - burgerij - stadsbestuur) is de stedenbouwkundige structuur, of eigenlijk het ontbreken van een structuur, van deze stad bepaald. Elke groepering kwam voor haar eigen belangen op; een krachtig centraal gezag heeft Utrecht vóór de 17de eeuw eigenlijk niet gekend.

In weinig andere noordnederlandse steden heeft de stedelijke overheid op het gebied van openbare werken zoveel gebruik gemaakt van de gilden. Hun oudermannen troffen per wijk de noodzakelijke voorzieningen. Slechts in enkele gevallen, bijvoorbeeld bij hooglopende onenigheid tussen twee burens over een erfscheiding, sprak de Raad zich uit, wanneer zelfs de hiervoor aangestelde scheidslieden en lijntrekkers geen oplossing wisten te vinden.

Op stedenbouwkundig gebied had deze situatie ondermeer tot gevolg dat de adel en tot aanzien gekomen handwerkslieden en handelaren indrukwekkende huizen lieten bouwen op gunstig gelegen plaatsen in de stad, zonder zich om het algemeen belang te bekommeren. Maar ook in dit opzicht kon men letterlijk en figuurlijk niet om de immuniteiten heen, die als ommuurde en vaak gedeeltelijk omgrachte eilanden vreemde elementen in de omringende stedelijke structuur vormden. Verbindingswegen liepen langs, maar zelden

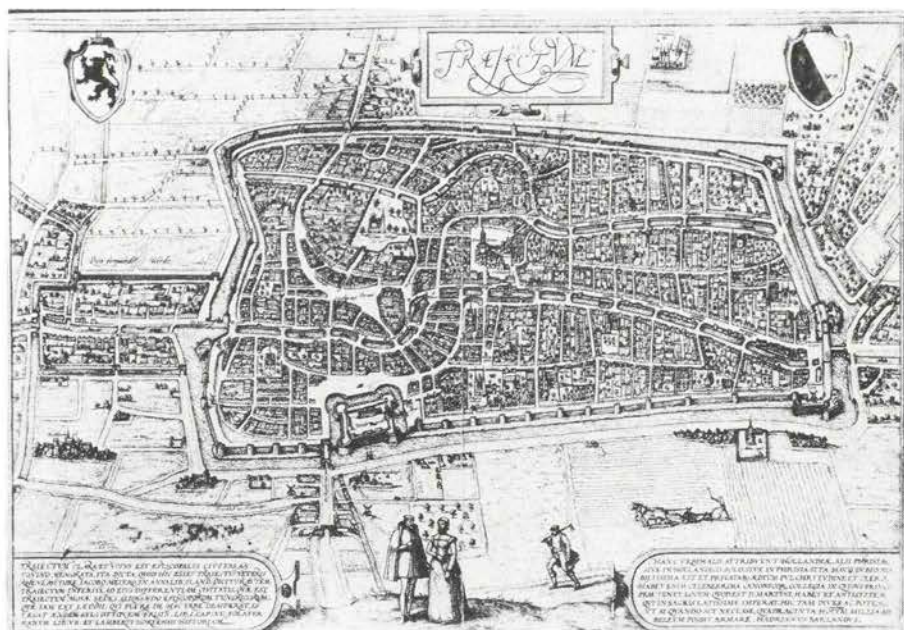

Afb. 1. Utrecht ca. 1570. Ingekleurde pentekening door Jac. van Deventer, Kon. Bibliotheek, Madrid. Copie G.A.U., Top. Atlas, Ab 28

over een klooster- of kapittelterrein en waar zich wel doorgangen bevonden werden deze beheerst door poortgebouwen of hekken en roosters, waardoor het doorgaande verkeer aanmerkelijke vertraging ondervond.

De kaart, die Jacob van Deventer omstreeks 1570 tekende in opdracht van Philips II (afb. 1), geeft een goed beeld van de bebouwing van de stad tijdens de overgang van de middeleeuwen naar de nieuwe tijd. Vooral het grote aantal kerken is hier opvallend. De omstreeks 1569 gegraveerde plattegrond uit de Atlas van Braun en Hogenberg (voor het eerst uitgegeven in 1572; afb. 2) geeft aanmerkelijk meer details te zien. De afzonderlijke percelen met hun erfcheidingen en doorgangen zijn hier herkenbaar op aangegeven, waarbij men zich wel moet bedenken dat een dergelijke kaart nooit een volledig betrouwbare weergave van de werkelijkheid kan zijn.

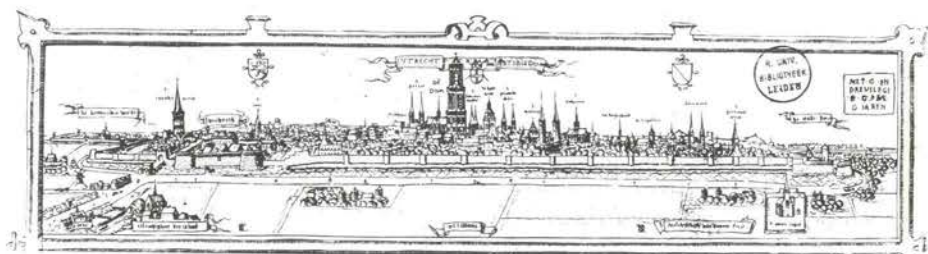
Wat in beide kaarten opvalt is het vrijwel ontbreken van pleinen. De open ruimten worden gedeeltelijk gevormd door kerkhoven, behorend bij een

Afb. 2. Plattegrond van Utrecht. Kopergravure uit de atlas van G. Braun en F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*, voor het eerst uitgegeven in 1572, G.A.U., Top. Atlas, Ab 30

klooster of kapittel, of door om welke reden dan ook open gebleven, onbebouwde terreinen, zoals de Neude en het Paardenveld. Latere pleinen, ontstaan door het wegvallen van bestaande bebouwing, zoals het Vredenburg (na de afbraak van het kasteel) en het Domplein (pas in 1826 ontstaan na het verwijderen van het puin van het schip dat door de storm van 1674 was ingestort) zijn hier buiten beschouwing gelaten. Van een bewuste aanleg van een plein als centraal markt- en ontmoetingscentrum, zoals vele andere steden dat kennen, is bij de Utrechtse bebouwing tot de 17de eeuw nooit sprake geweest.

Het panorama, dat Melchisedech van Hoorn in dezelfde jaren graveerde (afb. 3) geeft een beeld van de aanblik, die de stad van buitenaf bood met de vele torens, de omwalling en het omvangrijke kasteel Vredenburg.

Afb. 3. Gezicht op Utrecht ca. 1570. Ets door Melchisedech van Hoorn. De onderste helft van deze plaat stelt een panorama van Antwerpen voor (niet afgebeeld), R.U. Leiden, Coll. Bodel Nijenhuis, nr. 335/275

In werkelijkheid was het in Utrecht niet zo rustig als de statische toestand van het panorama doet vermoeden. De stad werd al vele jaren beheerst door de politieke en religieuze onrust van de tachtigjarige oorlog (1568-1648), die, begonnen als een vrijheidstrijd tegen het Spaanse bewind, steeds meer werd toegespitst op de kwestie van de godsdienstvrijheid. Aanvankelijk waren er zoveel verschillende groeperingen uit allerlei lagen van de bevolking bij de onlusten betrokken, dat het moeilijk is hierin een scheidslijn aan te wijzen. Uit deze chaotische toestand kwamen in de loop der jaren twee groepen naar voren, die, hoewel onderling vaak verdeeld, hoofdzakelijk betrokken waren in de machtsstrijd tussen Katholieken en niet-Katholieken.

De beeldenstorm van 1566, waarbij ook in Utrecht enkele kerken werden beschadigd, had vooralsnog weinig gevolgen, behalve dat de Jacobikerk aan de Hervormden werd toegewezen. Toen in 1577 burgerhoplieden in de Utrechtse Raad werden toegelaten, betekende dit niet alleen een belangrijke maatschappelijke en staatkundige verandering, maar ook het begin van de godsdienstige omwenteling. De enkele Calvinisten, die kort daarna een raadszetel bleken te bezitten, hadden hiermee een verandering gebracht in de samenstelling van de Staten, bestaande uit kapittelgeestelijken, ridderschap en steden. Zo kreeg de opstand hier, evenals elders, een steeds Calvinistischer karakter, wat onder andere resulteerde in het ondertekenen van de Unie van Utrecht.

Niet lang daarvoor was bij een nieuwe uitbarsting door een groep rechtzinnige Calvinisten de kerk van het Minderbroederklooster in bezit genomen en geschikt gemaakt voor de Protestantse eredienst. Behalve dit klooster konden de overige geestelijke instellingen zich voorlopig nog handhaven, hoewel zij veel macht hadden verloren, nu de band met de - overwegend Protestantse - regering was weggefallen. Bovendien waren de kapittels onderling ook nogal verdeeld.

Een tweede beeldenstorm in het begin van het jaar 1579 trof de Predikherenkapel, de Nicolaaskerk en de Buurkerk. In de bepalingen omtrent de godsdienstvrijheid, die naar aanleiding hiervan werden opgesteld, wonnen de Protestanten zowel letterlijk als figuurlijk veel terrein. Voortaan hadden zij ook de beschikking over de Nicolaas- en de Buurkerk (naast de al eerder verworven Jacobi- en Minderbroederkerk), terwijl de Katholieken voor hun parochies alleen nog maar de Geertekerk en de Predikherenkapel behielden. Daarnaast bezaten zij nog de vijf kapittelkerken en de vele kloosterkapellen.

Een jaar later, in januari 1580, werden de Paulusabdij en het Nicolaasklooster het doelwit van een beeldenstorm. Ook de Dom moest het ontgelden om kracht bij te zetten aan de eis om alle Katholieken uit de Raad te weren.

De Calvinisten vormden onderling evenmin een eenheid. De grote tegenstelling tussen de zachtzinnige Duifhuisianen 1) en de intolerante Consistorialen 2) en hun steeds groeiende aantal aanhangers leidde er toe dat deze groeperingen afzonderlijke kerkgebouwen nodig hadden. Zo stemden de kanunniken van St. Marie door de grote druk, die op hen werd uitgeoefend, tenslotte erin toe dat ook hun kerk aan de Jacobigemeente werd toegewezen.

1) Volgelingen van Hubert Duifhuis, de eerste predikant van de Jacobikerk.

2) Zo genoemd naar hun organisatie, waarin de kerkeraad (het consistorie) het belangrijkste orgaan vormde.

Veranderingen t.a.v. de geestelijke bezittingen

In één opzicht waren de Calvinisten het eens: de zichtbare aanwezigheid van het katholicisme moest zo snel mogelijk verdwijnen.

Door het verbod op de uitoefening van de Rooms-Katholieke eredienst verloren veel geestelijke instellingen hun bestemming. In de ordonnantie op de geestelijkheid en haar goederen van juni 1580 werd besloten tot het behoud van de belangrijkste stichtingen: in ieder geval zouden de vijf kapittels en de beide ridderlijke kloosters 3) blijven bestaan, ook al was het kloosterleven voortaan aan strenge beperkingen gebonden. Omdat de nieuwe godsdienst een dergelijke vorm van samenleving niet kende, werd bepaald dat de kloosterlingen voortaan verspreid zouden moeten wonen. De overige kloosters verloren nog veel meer van hun vroegere zelfstandigheid. Deze kwamen onder toezicht van de Staten, aan wie hun rentmeester verantwoording moest afleggen over het beheer van de goederen. Voor zover deze instellingen niet tot opheffing bestemd werden, bepaalden de Staten ook wie de opengevallen plaatsen van gevluchte, verdreven of overleden kloosterlingen zouden innemen. Omdat de geestelijken zich sinds deze ordonnantie alleen nog maar met wereldlijke zaken mochten bezighouden, is het niet zo verwonderlijk dat de vrijgekomen plaatsen dikwijls door Calvinisten blijken te zijn overgenomen.

Ook financieel werd het voor de kloosters en kapittels steeds moeilijker het hoofd boven water te houden. Veelvuldig blijkt uit de kameraarsrekeningen van de stad en uit de boekhouding van de geestelijken zelf dat deze grote offers moesten brengen, nu zij deel uitmaakten van de stedelijke organisatie.

Al in februari 1580 werd de vijf kapittels opgedragen om samen *f* 6.000,— à *f* 7.000,— op te brengen *tot ontzet van het volk*, dat door de voortdurende onrust op het platteland moeilijk aan voedsel kon komen. De uitgebreide correspondentie over en weer getuigt ervan dat de kapittels zich steeds aan deze verplichting probeerden te onttrekken, wijzend op alles wat ze al hadden verloren. Of dit hoge bedrag ooit is opgebracht is niet bekend. Met moeite konden de steeds terugkerende vorderingen worden voldaan uit de opbrengsten van de goederen buiten de stad en door het te gelde maken van kerkzilver en andere waardevolle materialen. Dit is ook de reden waarom in 1583 de Mariakerk van zijn loden dak werd beroofd, omdat dit gevorderd werd voor een nieuwe aanmaak van kogels.

Sommige kloostergebouwen werden door de stad geconfiscieerd en voor andere doeleinden in gebruik genomen, bijvoorbeeld als opslagruimten, als schuttersdoelen (de tuin van het Brigittenklooster) of als schermeschool. Andere gebouwen werden verkocht en gesloopt om over de hierbij vrijgekomen terreinen verbindingswegen te kunnen aanleggen of om bestaande stegen voor het verkeer te kunnen verbreden en om er huizen op te kunnen bouwen. Bovendien was het afbraakmateriaal op andere plaatsen in de stad hard nodig, met name voor het herstel van de stadsmuur. De bestaande claustrale huizen van de kapittels werden - merkwaardig genoeg ook al vóór de Reformatie -

3) Johanniterorde en Duitse Huis.

niet meer uitsluitend door kanunniken bewoond, maar steeds meer door particulieren gekocht.

Geleidelijk aan werden de muren, die de immuniteiten van de buitenwereld afsloten, afgebroken en met de toegangspoorten en -hekken gebeurde hetzelfde. De roosters, die dienden om loslopend vee buiten te houden, werden uiteindelijk verkocht en tot andere doeleinden (voornamelijk militaire) omgesmolten. Ook de ringsloten rond de immuniteiten werden gedempt, als men behoefte had aan nieuwe wegen, of uitgediept en zo voor andere doeleinden bruikbaar gemaakt.

In dit opzicht heeft de Reformatie voor Utrechts stadsstructuur de belangrijkste gevolgen gehad. Deze beweging, die in Utrecht in 1580 op gang kwam, zette zich tot ver in de 17de eeuw voort. Aanvankelijk was de behoefte om immuniteitsmuren en -poorten af te breken natuurlijk groot, een begrijpelijke reactie van de burgerij, omdat deze obstakels een steeds grotere belemmering waren gaan vormen voor het verkeer. Toch was het tempo, waarin de veranderingen zich voltrokken, niet zo groot.

Hiervoor zijn verschillende redenen aan te wijzen. Als men al behoefte gehad zal hebben aan veel nieuwe wegen en woningen, dan zullen daartoe zeker de nodige middelen hebben ontbroken. Aan de andere kant wisten vele conventen, ondanks de veren, die zij moesten laten, nog lang hun bestaan te rekken. Zo is het laatste klooster, de abdij Oudwijk, tenslotte pas in 1663 afgebroken. Tot dat jaar hadden de invloedrijke familieleden van de nonnen de sloop van dit klooster weten tegen te houden.

Net zozeer als de veranderingen in de stad in een wisselend tempo tot stand kwamen, was er ook na de ontmanteling van de immuniteiten nog steeds geen sprake van een gerichte stedenbouwkundige aanpak. Particuliere initiatieven blijken nog lang mogelijk geweest te zijn naast de bouwactiviteiten, waartoe van overheidswege werd besloten. Weliswaar werd het aantal algemene bepalingen van het stadsbestuur steeds groter, maar toch verbeterden de overzichtelijkheid en bestuurbaarheid van de stad slechts langzaam.

Het Minderbroederklooster

De eerste veranderingen ten aanzien van de bezittingen van de geestelijkheid deden zich voor op het kloosterterrein van de Minderbroeders. Al in 1580 werd de Ganzenmarkt verruimd en kort daarna de Teelingstraat aangelegd op enkele vrijgekomen erven. Aan weerszijden werd grond uitgegeven voor het bouwen van woonhuizen.

Het jaar daarop werd de Minderbroederkerk afgebroken, nu inmiddels meer kerken voor de Protestanten waren vrijgekomen. Hierdoor kon de nauwe Minderbroederstraat worden verbreed en de bebouwing - voorlopig alleen aan de zuidzijde - achter één rooilijn worden gebracht.

Ook de Palmietentempel op dit terrein (op de hoek van de Korte Jansstraat en de Minderbroederstraat; vgl. afb. 2) werd dit jaar voor afbraak verkocht. Dit veelhoekige gebouwtje, ook wel „Tempel” of „Capella Rotunda” genoemd, was in 1544 door de kanunniken van St. Jan aan de Johanniter ridders in gebruik afgestaan, toen hun „Tempel”, behorend bij het buiten de stad (in de

Weerd) gelegen Jeruzalemklooster, was verwoest. In maart 1581 was het kapittel van St. Jan gedwongen deze kapel met de bijbehorende grond te verkopen en de *kercken capelle; genaempt den Tempel te demolieren ende aff te breecken*.

De eigenlijke kloostergebouwen van de Minderbroeders bleven gespaard, omdat de stad ze voor andere doeleinden nodig had. Het kapittelhuis werd na de Unie van Utrecht bestemd tot vergaderplaats van het college van gedeputeerden van de verschillende gewesten en, na het verhuizen van de centrale landsregering naar 's-Gravenhage, werd de refter in 1581 aangeboden aan de Staten van Utrecht, die in hun nieuwe organisatievorm een veel uitgebreidere taak hadden gekregen en daartoe meer ruimte nodig hadden dan de kapittelzaal van de Dom hen bood. In latere jaren kochten de Staten enkele percelen grond aan om gemakkelijker doorgangen te verkrijgen. De belangrijkste uitbreiding op dit gebied vond plaats in 1643 met de doorgang onder de Statenkamer naar het Hoogt, dat de stad speciaal hiertoe aanlegde als achteruitgang.

Andere gebouwen in het kloostercomplex kregen na de confiscatie een bestemming als Hopliedenkamer en als Artillerie- en Zegelhuis.

Het Predikherenklooster

De kameraarsrekeningen vermelden in 1583: *Preckerskerck, choor, sacrestie, pand, erven, hoven, huysingen, sercksteen alle verkocht door de regeerders der Stadt tot behoef van de fortificatie van de Stadt 4*).

Evenals de Minderbroeders waren de Predikheren tijdens de godsdienstnust het slachtoffer geworden van de woedende volksmassa. Dit is niet zo verwonderlijk omdat deze monniken zich met hun sociale arbeid onder de bevolking begaven en daarbij blijk gaven de Spaanse koning niet zo vijandig gezind te zijn. Bovendien had men al lang behoefte aan een goede verbinding tussen de Loeff Berchmakerstraat en de stadsmuur. Tot de afbraak van het klooster bestond er slechts een nauwe doorgang, die aan weerszijden met poortdeuren was afgesloten. Anderhalf jaar later besloot de Raad *een straet van puyn te maken tussen de Lauwerstraet en de Jacopinestraet 5*), een geplaveide straat dus. Deze verbinding met de wal, aanvankelijk Walsestraat genoemd, werd in 1634 verbreed en met lindebomen beplant, waarbij hij de naam Predikherenkerkhof kreeg. Tegelijkertijd kreeg toen de Breedstraat tot aan de Lauwerstraat zijn tegenwoordige rooilijn en werden de lege terreinen aan weerszijden van het klooster uitgegeven voor de bouw van woonhuizen. Ook de Lange Lauwerstraat werd toen verbeterd.

De Paulusabdij

Toen in 1581 de Paulusabdij werd geplunderd en de monniken hieruit werden verdreven, was ook voor dit klooster een eind gekomen aan zijn eeuwenoude bestaan.

4) G.A.U., II, nr. 1259, Kameraarsrekeningen 25 april 1583.

5) G.A.U., nr. 121, Vroedschapsresoluties 28 september 1584.

In 1586, toen verschillende geestelijke instellingen hun oorspronkelijke bestemming verloren, besloot de Raad tot afbraak van deze abdij om met het geld, dat dit zou opleveren, fortificaties tegen de vijand te kunnen aanleggen wanneer deze zou terugkeren. Deze afbraak kon voorlopig nog worden uitgesteld, maar wel werden de kerkklokken, evenals die van de Oudmunster- en de Pieterskerk, verkocht om met de opbrengst buskruit en salpeter te kunnen aanschaffen. Het orgel werd naar de Jacobikerk overgebracht ter aanvulling van de pijpen, die onlangs daaruit waren gestolen.

Een jaar later, toen de Raad opnieuw van plan was de bouwmaterialen van de Paulusabdij te gelde te maken, konden de monniken de sloop afkopen voor een bedrag van f 2.500,—, dat in twee termijnen binnen veertien dagen moest worden voldaan. Hieruit blijkt hoe dringend de stad geld nodig had en er daarom op uit was om alles wat niet van nut was voor het algemeen belang, voor afbraak te verkopen.

De administratie van de Paulusabdij kwam in handen van de Staten van Utrecht, die de gebouwen een andere bestemming gaven. In 1596 werd het grootste gedeelte in gebruik genomen door het Provinciaal Gerechtshof, terwijl de kerk met de torens en de sacristie aan de Heren van Oudmunster werd aangeboden ter vervanging van hun eerder afgebroken kerk en kapittelgebouwen.

Het kapittel van Oudmunster

Vanaf 1566 hebben veel posten in de administratie van de kanunniken van Oudmunster betrekking op de beveiliging en bewaking van hun goederen. Tijdens de eerste beeldenstorm was er al veel vernield en gestolen en om herhaling te voorkomen had het kapittel gewapende bewakers in dienst genomen, de kerkdeuren gebarricadeerd en de kostbare inventaris zoveel mogelijk elders in veiligheid gebracht. Later werden ook uit voorzorg de kostbare sloten uit de deuren verwijderd evenals het uurwerk aan de noordzijde van de kerk. Toen na een diefstal van delen van het orgel ook dit uit de kerk was verwijderd, moet deze wel een kale en armoedige aanblik hebben geboden. Al deze voorzorgsmaatregelen hebben echter niet lang succes gehad. Ook de wanhopige verweerschriften van de kanunniken en het zelfs door Leicester uitgevaardigde sloopverbod konden de Staten niet tegenhouden in hun voorname de Salvatorkerk van het kapittel van Oudmunster af te breken.

Op 13 november 1587 werd een begin gemaakt met de afbraak van de kerk en de meeste van de omringende gebouwen. De resoluties spreken van *d'affbreken van een onnutte ende ongebruyckelicke kerck*, waarvan men de materialen hard nodig had voor de fortificatie van de stad. Evenmin konden de kapittelheren verhinderen dat de stad in 1589 eigenmachtig een gedeelte van hun terrein annexeerde en bij het Bisschopshof trok. Waarschijnlijk werd ook de tegen de kerk gebouwde school hierbij getrokken en zo voor afbraak gespaard. In 1596 kreeg het kapittel onder bepaalde voorwaarden een gedeelte van de inmiddels leegstaande Paulusabdij aangeboden, die hiermee tevens voor verval werd behoed.

In 1618 begon de stad met de aanleg van een straat, waaraan al lange tijd be-

hoeftte bestond, de Korte Nieuwstraat. De Lange Nieuwstraat, tot dan alleen Nieuwstraat geheten, eindigde namelijk bij de Pauluspoort, die met een smal pad, de Paulusgang, de toegang vormde tot deze abdij. Doorgaand verkeer moest dus altijd zijn weg zoeken via de Oude- of de Nieuwegracht met alle nadelen van dien. Het gedeelte van de Korte Nieuwstraat over het terrein van de Paulusabdij leverde nauwelijks moeilijkheden op. De breedte van de straat werd op minstens 1,5 roede (ca. 5.60 m) bepaald en de bewoners van de hierlangs gebouwde huizen werden verplicht het straatdeel voor hun huis te plaveien om zo de overheidsuitgaven te drukken.

Het kapittel van Oudmunster vatte dit echter bepaald niet als een vanzelfsprekende verplichting op. Het bevel om het Oudmunsterkerkhof te bestraten *beginnende van de nyewe gemaecte steegh, responderende op de nyenstraet, over Oudmunsterkerckhoff tot den Domstoorn toe* 6) was voor de kanunniken aanleiding om in lange tirades tegen het stadsbestuur nog eens al hun grieven op papier te zetten. Dit resulteerde in hevig weerwoord en een ultimatum van de opdrachtgever en het ziet er dan ook naar uit dat het kapittel in deze kwestie eveneens aan het kortste eind getrokken zal hebben, al heeft de aanleg nog zeker vier jaar geduurd. Zo kwam tenslotte een belangrijke doorbraak tot stand vanaf de Pauluspoort (die tot 1838 bleef bestaan) tot de Voetiusstraat aan de andere zijde van het huidige Damplein.

De Oudmunstertrans (nu Trans), de doorgang tussen de Paulusabdij en het kapittel van Oudmunster, werd geleidelijk aan bebouwd. In 1618 kocht een zekere Adr. Henricxz. een erf van de Paulusabdij om hierop een kaatsbaan aan te leggen.

Het kapittel van St. Pieter

De beeldenstorm, die in 1580 verschillende Utrechtse kerken trof, toen de verontwaardigde bevolking na het zogenaamde „verraad van Rennenberg” vreesde de opstand tegen de Spanjaarden te zullen verliezen, richtte onder andere veel schade aan in de Pieterskerk. Ook in dit Katholieke bolwerk was nu een bres geslagen. De Heren van St. Pieter hadden de komende jaren een belangrijke taak aan het beschermen van hun bezittingen tegen diefstal en inbraak. Hierdoor onderging deze kerk ten dele hetzelfde lot als die van de overige kapittels en de Paulusabdij. Steeds zagen de kanunniken zich verplicht zilver-, koper- en ijzerwerk te verkopen om de hoge schatting, die hen van stadswege werd opgelegd, te kunnen opbrengen. Ondanks de onrustige toestand in het omringende land, waar de kloosters en kapittels hun landerijen hadden, lukte het hen meestal toch om voldoende graan binnen te halen en op te slaan, dat eveneens grotendeels door de stad werd opgeëist.

Ook de Pieterskerk werd met sloop bedreigd, hetgeen uiteindelijk na moeizame onderhandelingen op hoog niveau kon worden voorkomen. De inkwartiering van achtereenvolgens Duitse en Engelse troepen in de Pieterskerk en enkele bijgebouwen, zal zeker ook tot het verval hebben bijgedragen. Enkele jaren later had men in een rustiger periode gelegenheid om het kerkgebouw

6) R.A.U., Inventaris van het archief van het kapittel van Oudmunster, nr. 21-14, 5 april 1619, fol. 317.

weer enigszins te herstellen. De boekhouding van het kapittel vermeldt in 1589 grote bedragen voor de aanschaf van lood, leien en nagels, hoewel veel van dit materiaal kon worden betrokken uit het afgebroken Karthuizerklooster. In 1594 was de rust zo ver weergekeerd dat het orgel kon worden hersteld en de kerk weer kon worden ingericht voor diensten van de kanunniken zelf. Sinds het raadsbesluit van 1586 dat de vijf kapittelscholen vóór Pasen moesten zijn ontruimd, stond het schoolgebouw bij de Pieterskerk leeg evenals een aantal claustrale huizen. Hoewel deze al geruime tijd onderhands aan niet-geestelijken werden verkocht, kon in 1620 officieel de claustraliteit worden afgekocht. Deze huizen lagen verspreid over de immuniteit van St. Pieter op straalsgewijs gegroepeerde erven tussen het kerkhof en de Regenboog (nu Kromme Nieuwegracht)). Aanvankelijk was de immuniteit van St. Pieter begrensd door dit water en door een muur met een poort aan de ingang van de Voetiusstraat. In een raadsbesluit van 1628 werd het kapittel opgedragen deze poort af te breken en de stoepen op het kerkhof te verwijderen. De enkele smalle, door poortdeuren afgesloten doorgangen naar de Regenboog van St. Pieter werden in de loop der jaren verbreed. Ook nieuw aangelegde wegen en het afbreken van de muren zorgden gaandeweg voor ontsluiting van de vroegere immuniteit.

Het kapittel van St. Jan

Ook de Janskerk maakte aan het einde van de 16de eeuw een moeilijke tijd door. Al dreigde voor deze kerk met haar bijgebouwen dan geen afbraak, de kanunniken hadden zich toch neer te leggen bij de raadsbesluiten, die altijd in hun nadeel uitvielen. In 1581 moest het kapittel besluiten om na het al eerder afgestane zilver ook boeken, meubels en schilderijen te verkopen. In wat eens een fraaie kapittelbibliotheek was, werd het jaar daarna een stedelijke school gevestigd. Het koor van de kerk werd in 1583 afgescheiden en ontruimd om dienst te doen als opslagplaats voor graan, maar zo ver is het echter niet gekomen. Verder onderging het gebouw voorlopig geen ingrijpende veranderingen.

Het kapittel van St. Jan bezat een van de grootste immuniteiten van Utrecht. Het kerkhof was tot de Hervorming geheel door ringmuren en -grachten omgeven. De belangrijkste toegangswegen, de Lange en de Korte Jansstraat, eindigden in poortgebouwen aan de rand van het Janskerkhof. Ook aan de Drift beheersten twee poorten de toegangswegen. De poort aan de Korte Jansstraat werd in 1581 gesloopt tegelijk met de daarnaast gelegen Palmietentempel. Omstreeks 1600 werd het kerkplein opnieuw bestraat en werden de toegangswegen van nieuwe afsluitingen voorzien, die bestonden uit hekken of draai-bomen. Aan het eind van de 16de eeuw waren er volgens de boekhouding van het kapittel al enkele honderden bomen geplant.

Deze situatie is te zien op een vogelvluhttekening van het Janskerkhof, die de landmeter Jan Rutgers van den Berch in 1604 in opdracht van de Heren van St. Jan vervaardigde (afb. 4). De poort aan de Lange Jansstraat en de verspreid liggende claustrale huizen met hun grote voortuinen aan de noordzijde van het kerkhof geven nog de middeleeuwse toestand weer. Verder zijn er ver-

Het kapittel van St. Marie

Al voor de grote beeldenstorm van 1580 hadden de kapittelheren van St. Marie aanzienlijke uitgaven gedaan voor de reparaties aan de muren, die bij de beschieting vanuit kasteel Vredenburg in 1577 beschadigd waren.

Ondanks de grote financiële lasten en andere beperkingen, kreeg dit kapittel pas in 1616 ernstige moeilijkheden met het stadsbestuur, toen dit zijn oog had laten vallen op de Mariaplaats als centrale stadsmarkt. Hiervoor was ook een gedeelte van het kerkhof van St. Marie nodig, waarvoor de oostelijke scheidsmuur afgebroken en enkele zware iepen geveld zouden moeten worden. Het grachtje, dat op deze plaats een afscheiding vormde, was toen al gedempt. Een terrein van ca. 30 roeden lang en ca. 3,5 roeden breed tot aan het koor van de kerk zou voor deze markt moeten worden ontruimd. Het hevige verzet van de kapittelheren leidde tot niets. De Raad drukte zijn plannen door en bracht alle tot dan toe over de stad verspreide markten op de vergrote Mariaplaats bijeen, niet zonder protest van veel betrokkenen zelf overigens.

In 1618 werd de markt bestraat en werden de voorbereidingen getroffen voor de bouw van een grote hal om onder alle weersomstandigheden markt te kunnen houden. De bouw, die in 1619 werd aanbesteed, kwam met de nodige complicaties tot stand. Het niveauverschil van de Mariaplaats bleek een onoverkomelijk bezwaar, zodat de marktgalerij tenslotte op het Mariakerkhof werd opgericht. Zowel levensmiddelen als gebruiksvoorwerpen werden voortaan op deze markt verhandeld.

Hetzelfde jaar moesten de kanunniken van St. Marie weer een grote concessie doen, toen zij noodgedwongen wel moesten toegeven aan de eis van het stadsbestuur om het koor van hun kerk af te staan als meubeltoonzaal voor het schrijnwerkersgilde. Er werd hun zelfs opgedragen de doorgang tussen het koor en de rest van de kerk dicht te metselen en een nieuwe kooringang te maken.

Tegelijk met de aanleg van de markt werd in 1616 het Mariawaterpoortje in de stadsmuur aangebracht, waardoor de schepen gemakkelijker hun marktwaar konden laden en lossen. Hierbij ontstond ook de Mariahoek of Driehoek van St. Marie tussen de stadsmuur en de westzijde van de kerk om het waterpoortje achter de kerk om te kunnen bereiken. Pas in de tweede helft van de 17de eeuw ontstond er, als gevolg van de marktfunctie van de Mariaplaats en het kerkhof, bebouwing van enige betekenis.

De kloosters

Evenals dit bij de kapittels het geval was kwam ook voor de overige conventen vroeg of laat het einde in zicht. Voor zover de beeldenstormen geen schade hadden aangericht en de kloosterleden niet waren gevlucht of verdreven, gaven de hoge financiële eisen van het stadsbestuur hen dikwijls de genadeslag.

Het is niet de bedoeling hier te beschrijven hoe het elk klooster afzonderlijk verging. Een enkel voorbeeld kan voldoende zijn, omdat de meeste kloosters een soortgelijk lot ondergingen.

Van het Cellebroedersklooster aan de Nobeldwarsstraat is bekend dat in 1583 één van de gebouwen door de stad tot weverij werd ingericht. In de kame-raarsrekeningen van 1586 blijken enkele gebouwen al voor afbraak te zijn ver-kocht. Vijf jaar later werden alle goederen van de Cellebroeders aan de stad getrokken, waarbij de verschillende huizen met hun erven in erfpacht werden uitgegeven. Een gedeelte kwam zo aan een zekere Cors Jansz., die hierop vier kameren liet bouwen.

Er werden in deze halve eeuw verschillende liefdadige instellingen als gast- en weeshuizen, vrijwoningen etc. gesticht, terwijl de gebouwen van de katholieke geestelijkheid veelal werden afgebroken of een andere bestemming kregen. Zo werden in 1597 op erven van het Arkelconvent tussen de Lange Nieuw-straat en de Nieuwegracht door Adriaen Beyer de naar hem genoemde kameren gesticht. Het kloostercomplex, waarvan de ommuring al in 1570 was gesloopt, was zelf hierna afgebroken. De kerk wist het echter tot 1659 uit te houden, maar werd toen ook voor afbraak verkocht.

Een derde voorbeeld is het St. Nicolaasconvent, dat uit een mannen- en een vrouwenklooster bestond. In tegenstelling tot de meeste andere kloosters was hier de rol van de vrouwengemeenschap eerder uitgespeeld, toen het nonnen-klooster in 1585 werd afgebroken. Hiermee kreeg het Nicolaaskerkhof de ruimte, die het thans heeft. Dit plein werd geheel met bomen beplant. In 1615 werd het mannenklooster als tucht- en werkhuis ingericht. De hierlangs lopende *Kerckwech van Sunter Claes* werd voortaan Tuchthuissteeg genoemd. De kerk van dit klooster werd in 1632 gesloopt, waarna het vrijgekomen ter-rein voor de bouw van woonhuizen werd uitgegeven.

Tenslotte moet hier nog één belangrijke doorbraak worden genoemd, al heeft die niet met een klooster te maken, maar met een parochiekerk. De Buurkerk was na de beeldenstorm van 1579 in het bezit van de Protestanten gekomen. Het koor van deze kerk strekte zich uit tot aan de Zoutmarkt, wat het verkeer aan deze zijde van de Oudegracht belemmerde. Om een niet al te grote om-weg te hoeven maken reed men met wagens en al door de kerk, wat tenslotte tijdens de diensten werd verboden! In 1586 werd, omdat de calvinisten het koor voor hun eredienst toch niet nodig hadden, *geresolveert by den Rade dat men de Choren te Beyrkerck sal copen, om aldaer een straet te vinden, mits aan 't cruyswerck de kerck mit een muyr wederom toemaeckende* 7). De afbraak van het Buurkerkkoor verliep snel. De vrijgekomen grond werd ten dele gebruikt voor de nieuwe, doorgaande Choorstraat; het resterende gedeelte werd in acht erven verkocht, waarop huizen zouden worden gebouwd. De bewoners van deze huizen en van die aan de Zoutmarkt waren verplicht voor de helft in de bestratingskosten bij te dragen. Tegelijkertijd werd ook de Steenweg ver-beterd en bebouwd, nu er grond bij de Buurkerk was vrijgekomen.

Verdere veranderingen in de stad

Naast de - letterlijk en figuurlijk - baanbrekende gevolgen van de ontsluiting van de immuniteiten waren er ook in de rest van de stad veranderingen gaan-

7) G.A.U., II, nr. 121, Vroedschapsresoluties 20 juni 1586.

de. Ook hier werd gestreefd naar een beter toegankelijk maken van stegen, die belangrijke verbindingen vormden.

Het meest doeltreffend, maar wel ingrijpend, was het om de rooilijnen te verleggen en de zo verbrede straat te plaveien, zoals tussen 1570 en 1590 met de Vinkenburgstraat gebeurde, die in 1618 nog eens een bredere aansluiting op de Oudegracht kreeg. Waar de bebouwing dit echter niet toeliet stelde het stadsbestuur beperkingen aan het uitsteken van stoepen, luifels, uitstalkasten etc. Zo werd bijvoorbeeld in 1597 verordend dat alles wat in de Lange Viestraat verder dan 1 el buiten de raamstijlen uitstak, moest worden verwijderd. Een goede toegankelijkheid van de straten was in deze jaren niet alleen noodzakelijk voor het handelsverkeer, maar ook voor militaire doeleinden: de verdedigers van de stad moesten in noodgevallen snel ter plaatse kunnen zijn. Dat hieraan ook nadelen waren verbonden blijkt uit een verordening van 1583 dat alle belangrijke straten, stegen en toegangen tot de wallen 's avonds met zware kettingen of draaibomen moesten worden afgesloten, dit om relletjes en oplopen 's nachts tegen te gaan. De kosten van deze dure aanschaf werden bestreden uit de verkoop van kerkklokken van het omringende platteland, die hiertoe werden ingezameld. Alle bewoners van de betrokken straten kregen een sleutel om in noodgevallen, zoals bij brand, de doorgang vrij te maken. Deze barrières werden echter de komende tijd regelmatig vernield en na het raadsbesluit van 1606 om de nog bestaande kettingen te herstellen en deze op de meest noodzakelijke punten aan te brengen, werden ze vijf jaar later helemaal opgeruimd.

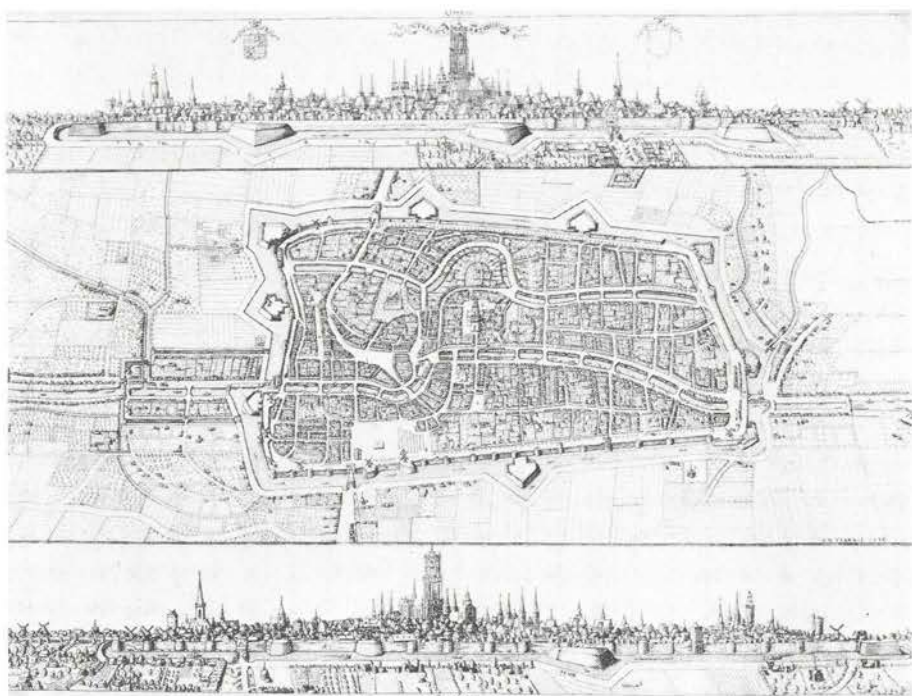
Een belangrijke aanvulling op de bebouwing van de stad kwam tot stand na de afbraak van kasteel Vredenburg (1577-1583). In 1584 werd de Koestraat, waarvan de huizen voor de bouw van het kasteel hadden moeten wijken, weer bebouwd tot aan de Lange Viestraat en drie jaar later volgde het andere gedeelte van de straat. Ook de toenmalige Catharijnestraat werd hierbij in haar oorspronkelijke toestand hersteld.

Het Vredenburg zelf werd met bomen beplant. In 1596 werd hier een houten schavot geplaatst, dat echter in 1619 werd vervangen door een stenen schavot op het Paardenveld. Dit plein diende tot dat jaar als militair exercitieterrein, maar toen deze ruimte te klein werd voor dit doel, werd het St. Jansveld buiten de Wittevrouwenpoort als „Drilveld" in gebruik genomen.

De fortificaties

De versterking van de stad vormt door de gebeurtenissen van de Tachtigjarige Oorlog een niet minder belangrijk stedenbouwkundig aspect.

Omstreeks 1530 was Utrecht begonnen met de versterking van walmuren en -torens, waaraan naar ontwerp van Italiaanse vestingbouwmeesters vier lage, vijfhoekige, stenen bastions werden toegevoegd: Morgenster, Sterrenburg, Manenburg en Zonnenburg. Door de politieke ontwikkelingen bleef het bouwen aan deze verdedigingswerken tussen ca. 1560 en ca. 1570 vrijwel stil liggen. De bastions waren wel grotendeels voltooid, maar het muurwerk was over het algemeen slecht onderhouden en grote gedeelten dreigden zelfs in te

Afb. 5. Plattegrond van Utrecht met gezichten op de stad uit het oosten en het westen in 1598. Kopergravure door A. van Vianen, G.A.U., Top. Atlas, Ab 57.

storten. In 1572 stortte inderdaad een gedeelte van de muur achter het St. Nicolaasklooster in, dat wegens geldgebrek de eerste jaren niet kon worden herbouwd.

Deze gevaarlijke situatie was voor de Prins van Oranje aanleiding om Utrecht op te dragen onmiddellijk met het herstel en de uitbreiding van de stadsverdediging te beginnen. Door de Alkmaarse vestingbouwmeester Adriaen Antonisz. en de Utrechtse architect Hendrick van Noort werden vanaf 1577 de plannen voor vijf polygonale aarden bolwerken getekend. Eerst werden in het noorden het Begijnenbolwerk en in het westen het Mariebolwerk aanbesteed, kort daarna volgden in het oosten Wolvenburg, Lucasbolwerk en Lepelenburg (vgl. afb. 5). Door de aanleg van Wolvenburg werd de weg naar Blauwkapel afgesloten. Hiertoe werd de Kapelstraat aangelegd om vanaf de Biltstraat een nieuwe aansluiting te vormen op de Blauwkapelseweg.

Voor het enorme bedrag, dat met deze aanleg gemoeid was, werden de eenendertig dorpen en buurtschappen aangeslagen *ter stads fortificatie behouff*, die hiertoe volgens het stadscharter van 1122 verplicht waren! Hoeveel inkomsten hiervan zijn binnengebracht is niet bekend. Dat een dergelijke schatting bij de betrokken dorpen tot felle protesten en zelfs tot processen leidde, is begrijpelijk.

Voor de veiligheid van de stad werden verder de vier toegangswegen van ophaalbruggen voorzien: in 1572 voor de Wittevrouwenpoort en in 1575 voor de Weerd-, Catharijne- en Tolsteegpoort.

De stad had gedurende de oorlogsjaren de grootste moeite om haar verdedigingswerken te onderhouden. De materialen, die vrijkwamen bij de afbraak van kerkelijke gebouwen, en het geld waarover de stad beschikte, nu zij het beheer van de kloostergoederen min of meer aan zich getrokken had, waren bij lange na niet voldoende. De muren dreigden steeds verder te vervallen en voor de bolwerken werd in de tijd dat ze niet gebruikt werden naar andere exploitatiemogelijkheden gezocht om toch maar iets van de kosten terug te verdienen. Zo werd in 1597 aan Dierck van Aelst toegestaan om op het Mariebolwerk schuttersdoelen aan te leggen, op voorwaarde er wel op toe te zien *datter nyemant deur het schieten beschadigt en werde* 8). In 1616 werd het bolwerk aan Jan Gerritsz. van Overmeer verpacht, die er een plateelbakkerij begon. In de loop van de 17de eeuw zou deze fabriek worden vervangen door een boomgaard, een overgang, die bij meerdere bolwerken is te zien. Het Mariebolwerk werd tenslotte in 1664 helemaal afgebroken.

Het begin van de gouden eeuw

Ondanks de moeilijke jaren aan het begin van de 17de eeuw, ging Utrecht weer een gunstiger en welvarender periode tegemoet. Het bleef belangrijk als markt- en handelscentrum en ook de industrie trok veel mensen aan. Het inwoneraantal was vooral gestegen door de talloze vluchtelingen uit verschillende regionen, met name uit de Zuidelijke Nederlanden. Vooral na de val van Antwerpen in 1585, waarbij deze stad weer in Spaanse handen was gevallen, waren veel inwoners vanwege hun geloofsovertuiging en uit economische motieven naar de noordelijke steden gevlucht. Hun grote kennis en ontwikkeling op velerlei gebied droegen mede bij tot de bloei van menige noord-nederlandse stad.

In toenemende mate zorgde de overheid er voor dat de stedenbouwkundige ontwikkeling aan banden werd gelegd door middel van bepalingen, die het aanzien van de stad betroffen. De wildgroei die in de smalle straten dreigde te ontstaan door allerlei hekken, troggen, luifels, uitstalkasten en andere uitsteeksels, moest regelmatig met dreigende verordeningen worden tegengegaan. Ook het vervangen van houten gevels door stenen was iets, waar de huizenbezitters slechts in uiterste nood aan wilden meewerken. In 1610 werd in Utrecht voor het eerst een verbod op het timmeren en in stand houden van houten gevels uitgevaardigd, niet alleen vanwege het brandgevaar, maar ook omdat zij als *merckelijk discieraat deser Stad* werden gezien. Dit verbod is nog vele malen daarna herhaald en verscherpt; het heeft echter tot ver in de 17de eeuw geduurd voor de laatste houten gevel was verdwenen.

Tegen het midden van de 17de eeuw ging men ook bepalen dat in de voornaamste straten alleen huizen van meerdere verdiepingen mochten worden gebouwd en in de zijstraten de kamers en andere huisjes van één verdieping. Uit die tijd dateren ook belangrijke doorbraken als het Hooft (1643), de Pieterstraat (1644), Wijde Begijnestraat (1647), Agnietenstraat (1651), Boothstraat (1659) en Keistraat (1664).

8) G.A.U., II, nr. 121, Vroedschapsresoluties 24 oktober 1597.

De grote percelen, die door de secularisering van de geestelijke bezittingen beschikbaar waren gekomen, boden de komende eeuwen voldoende ruimte voor het bouwen van huizen en het aanleggen van straten. Een uitbreidingsplan, dat Paulus Moreelse in 1642 ontwierp ter verruiming van de scheepvaart- en handelsmogelijkheden, werd door de machthebbers van de stad afgewezen. Voorlopig was Utrecht nog lang niet toe aan een uitbreiding buiten de stadswallen, maar hield het zich tot in de 19de eeuw bezig met het bebouwen van de vele vrijgekomen terreinen. Dit proces is op gang gekomen in de laatste decennia van de 16de eeuw als gevolg van de Hervorming, die vooral in het aanzien van Utrecht zoveel veranderingen te weeg heeft gebracht.

Literatuur

- R. Blijstra, *2000 jaar Utrecht*, Utrecht, Antwerpen 1969.
- G. G. Calkoen, *De Burch van Utrecht en hare naaste omgeving. Aantekeningen omtrent de kapittelkerk van St. Salvator of Oude Munsterkerk na c. 1220*. Deel C, Utrecht 1914.
- G. G. Calkoen, *Beschrijving der St. Pieterskerk te Utrecht*, Utrecht 1903-1906.
- G. G. Calkoen, *Het Sint Janskerkhof en de St. Janskerk. Circa 1050 tot circa 1700*, Utrecht 1902.
- G. G. Calkoen, *De kapittelkerk van St. Marie I-II*, Utrecht 1916-1917.
- G. G. Calkoen, *Aantekeningen omtrent de Verdedigingswerken en de Verdedigingsmiddelen der stad Utrecht. Van 1122 tot 1795*, Utrecht 1900.
- S. J. Fockema Andreae, *1000 jaar bouwen. I, De bouwkunst van de middeleeuwen*, Amsterdam 1948.
- E. J. Haslinghuis, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, II, de provincie Utrecht, eerste stuk: de gemeente Utrecht, 's-Gravenhage 1956.
- N. van der Monde, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen etc. der stad Utrecht*, I-III, Utrecht 1844-1846.
- S. Muller Fz., *Schetsen uit de middeleeuwen, I-II*, Amsterdam 1914.
- W. B. Peteri, *Overheidbemoeiingen met Stedebouw tot aan de Vrede van Munster*, Alkmaar 1913.
- C. H. Peters en H. Brugmans, *Oud-Nederlandsche steden in haar ontstaan, groei en ontwikkeling*, I-III, Leiden 1909-1911.
- J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht, Antwerpen 1971.
- Werkgroep Kunsthistorisch Instituut R.U. Utrecht, „Utrecht in de 17de eeuw. Architectonische en stedebouwkundige aspecten”, *Jaarboek Oud-Utrecht* 1972, 115.

Utrechtse schilderkunst in de tweede helft van de 16de eeuw

J. A. L. de Meyere

Inleiding - het begrip „Utrecht” - het begrip „schilderkunst” - het begrip „tweede helft van de 16de eeuw” - historische achtergrond - schilderijenbezit - Jan van Scorel - Jacob Nobel - Anthonie Mor - Filips Mor - de familie Van Schayck - de familie Splinter - Roelof Willemsz - De Goyer - Meester Lucas, Lucas en Lucas Dammesz - Anthonis Blocklandt - Joos de Be. r - Christoffel van Utrecht - Utrechtse kunstenaars in het buitenland - anonier - schilderijen - Utrechts? - een nieuwe generatie - besluit.

Inleiding

Toen in 1963 te Brussel een tentoonstelling gewijd werd aan de 16de eeuwse schilderkunst in België, kreeg deze expositie de titel „De eeuw van Bruegel”. Een dergelijke titel is typerend voor de wijze waarop meestal aandacht besteed wordt aan de geschiedenis van de schilderkunst in de 16de eeuw in de Nederlanden. Alleen de „groten” onder de schilders krijgen een plaats in de tempel van „Pictura”. Uitgaande van deze visie zou de geschiedenis van de 16de eeuwse schilderkunst in de Noordelijke Nederlanden „De eeuw van Lucas van Leyden, van Maerten van Heemskerck of van Jan van Scorel” kunnen heten.

Vanzelfsprekend zijn de namen van deze schilders, die in de „officiële kunstgeschiedenis” meetellen, niet alleen op nationaal vlak, maar ook lokaal, de paradepaarden. Voor Utrecht staat Jan van Scorel voorop en niet ten onrechte eist Utrecht ook Anthonis Mor op als coryfee onder zijn schilders.

Men hoeft de lijsten van het Utrechtse schilders-gilde maar na te gaan om te weten dat Van Scorel en Mor - die trouwens geen van beiden op die lijsten voorkomen - niet de enige schilders waren. Het is duidelijk dat het alles behalve objectief is, de geschiedenis van de schilderkunst in Utrecht in de 16de eeuw op te hangen aan enkele topfiguren.

Een grondig onderzoek, met als doel een goed overzicht te geven van de geschiedenis van de schilderkunst in Utrecht in de 16de eeuw, is nooit gepubliceerd, wel een aantal deelstudies en monografieën; ze komen te bestemder plaatse ter sprake.

Deze bijdrage beperkt zich tot een overzicht van de schilderkunst in Utrecht in de tweede helft van de 16de eeuw. Aan het begin van die periode staat Jan

van Scorel - hij is in 1550 55 jaar oud. Aan het eind staat Abraham Bloemaert - hij is in 1600 36 jaar oud.

Het begrip „Utrecht”

Wanneer men tegenwoordig spreekt over „Utrecht”, dan kan dat betrekking hebben op de provincie, op de stad of zelfs op het bisdom Utrecht. Het door elkaar gebruiken van de drie betekenissen leidt tot een verwarring waaraan ook historieschrijvers zich vaak schuldig maken.

In deze bijdrage heeft de term „Utrecht” uitsluitend betrekking op de stad Utrecht. Dat betekent niet dat uitsluitend aandacht besteed wordt aan Utrechters die als schilder in hun stad actief zijn. Uiteraard is het ook van belang te bekijken welke schilders zich in Utrecht vestigen of welke schilders, afkomstig uit de Domstad, buiten hun grenzen hun activiteiten gaan ontplooiën.

In 1539 worden de grenzen van de stad Utrecht 1) bevestigd door de landvoogdes Maria van Hongarije. Uit de kameraarsrekeningen van 1539-1540 valt op te maken dat er over de *limieten van der stede vrijheid* meningsverschillen waren ontstaan tussen de stad en de aangrenzende belanghebbenden.

Men is toen gereden ende gesegaen omme ende bynnen der vryheyt van Utrecht, aldaer by dese stadt op sekere benoemde plaetsen ettelicke personen geboden ende verdaecht waren, omme getuychnisse te doen van 't gesceyt ende gelegenheyt deser vryheidt van de stadt van Utrecht. In dit verband is het zeker van belang te zien dat het stadsbestuur in 1541 opdracht geeft aan de Utrechtse schilder Evert van Schayck om de resultaten van het onderzoek *op een tafel, van olyverwe* vast te leggen. Het schilderij (afb. 1) was bestemd om *op deser Stadts raethuys tot een memorie te hanghen*. De plattegrond van Van Schayck wordt tegenwoordig bewaard in het Centraal Museum te Utrecht 2).

In 1566, vijftientwintig jaar na Van Schayck maakt Melchisedech van Hoorn, *prentsnyder ende schilder* uit Antwerpen een nieuwe plattegrond van Utrecht. Die plattegrond is vrijwel zeker de basis voor die, welke voorkomen in de werken van Braun-Hogenberg en Guicciardini in de tweede helft van de 16de eeuw 3).

Het begrip „schilderkunst”

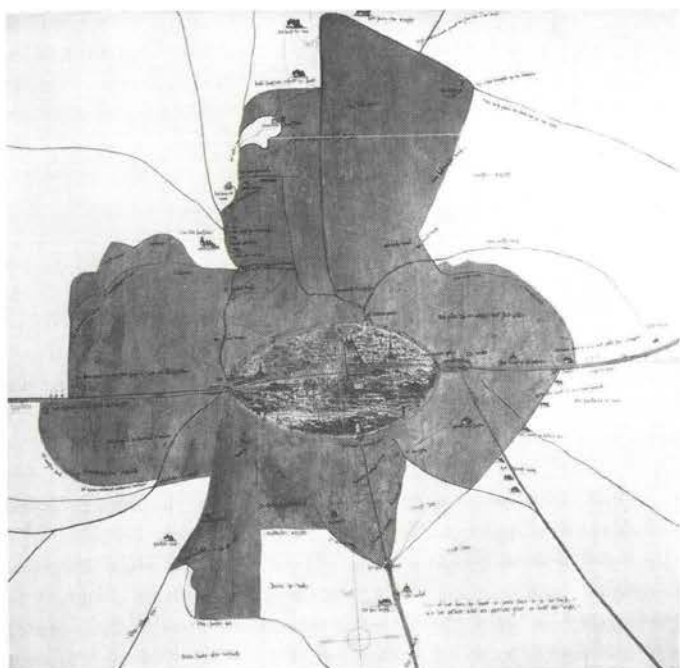
In archiefstukken in verband met Utrechtse schilders in de tweede helft van de 16de eeuw komen de woorden „kunstenaar”, „kunstschilder” en „schil-

1) P. W. A. Immink, De Stadsvrijheid van Utrecht, in: Opstellen aangeboden aan Prof. Jhr. Dr. D. G. Rengers Hora Siccama, 1906-1942, Utrecht 1942, 314-434.

2) C. Kramm, *De Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders, Beeldhouwers, Graveurs en Bouwmeesters*, dl 5, Amsterdam 1861, 1456-1457; M. N. Acket, „Ligging en grenzen van Utrecht”, *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1950, 77-78 en *Catalogus der Schilderijen Centraal Museum Utrecht*, 1952, nr 252. In deze catalogus wordt het schilderij foutief gedateerd: het jaartal 1539 heeft betrekking op de revisie van de grenzen en niet op de afwerking van het schilderij.

3) Zie uitvoerig G. C. Labouchère, „De plattegrond van Utrecht in Bruin's Stedenboek van 1572 . . .”, *Jaarboekje van „Oud-Utrecht”* 1932, 23-31.

I. E. van Schayck,
Plattegrond van
Utrecht, 1541. Centraal
Museum, Utrecht.

derkunst" niet voor. Het woord „schilder" treft men er zeer veel aan.

Op 14 april 1540 kreeg het Zadelaarsgilde van *Schout, Burgemeesteren, Schepenen ende Raeden der Stadt van Utrecht* een nieuwe keur of ordonnantie. Onder het Zadelaarsgilde 4) vielen, behalve de *saedelaers* (zadelmakers) en de *sceymakers* (schemedmakers), ook de *tripmakers* en de *clompmakers*, de *beeldsnyders* (beeldhouwers), de *verlichters* (boekverluchters of miniaturisten), de *boeckprinters* (boekdrukkers), de *boeckebinders* en de *cleerschryvers* (behangselschilders), de *maelres* (huisschilders) en de *schilders*. Onder deze laatsten, de schilders, worden de eigenlijke „kunstschilders" verstaan.

In de 16de eeuwse gildebepalingen worden de criteria niet gezocht in de artistieke prestatie, maar uitsluitend in de uitoefening van het ambacht. Schilderen is niets anders dan het hanteren van verf en penseel. De schilder is een ambachtsman, onderworpen aan de regels en de verplichtingen van het Zadelarsgilde.

Niet zelden zochten „schilders" emplooi van bescheiden allure: het schilderen van familiewapens, uithangborden of het bijwerken van een ouder schilderij. Door de politieke en economische omstandigheden van de tweede helft van de 16de eeuw zullen vele „schilders" gedwongen geweest zijn tot in onze ogen minderwaardig werk.

Merkwaardig is zeker het feit dat juist in diezelfde periode het begrip „kunstschilder" zijn ingang vindt in de Noordelijke Nedelanden. In literaire bronnen komt het geregeld voor.

4) Zie in verband met het Utrechtse Zadelarsgilde: S. Muller, *Schilders-Vereenigingen te Utrecht*, Utrecht 1880, 4-5 en G. J. Hoogewerff, *De geschiedenis van de St. Lucasgilden in Nederland*, Amsterdam 1947, 99-103.

Het begrip „schilderkunst” wordt in de context van deze bijdrage in beperkte zin gebruikt, namelijk als het collectief van producten van „schilders”. Bovendien wordt een extra beperking gehanteerd: alleen „roerende” producten van „schilders” zijn onderwerp van verder onderzoek. Met andere woorden: wel „panelen” en „doeken”, maar geen fresco’s of andere vormen van schilderkunst.

Het begrip „tweede helft van de 16de eeuw”

Niets is moeilijker dan het aanbrengen van chronologische grenzen in een kunsthistorische context. De aanduiding van een „eeuw”, dat wil zeggen een periode die we conventioneel als een gesloten tijdvak beschouwen, is voor het kunstgebeuren een nauwelijks te aanvaarden term. De kalender houdt nu eenmaal geen rekening met de historische evolutie en evenmin met het denkproces dat inhoud geeft aan vernieuwingen.

Wanneer we uitgaan van „historische feiten”, dan blijken die meestal méér te zijn dan mijlpalen waartussen het kunstgebeuren zich op een vrijwel geheel onafhankelijke wijze afspeelt. De troonsafstand van Karel V in 1555 of de beeldenstorm in 1566 bijvoorbeeld, betekenen geenszins een breuk in het kunsthistorisch proces.

Het is duidelijk dat in 1550 in Utrecht niet ineens een nieuwe stroming in de schilderkunst ontstaat en evenmin is in 1600 een periode afgesloten of begint plots de zogenaamde „Gouden Eeuw”. Jaartallen bieden nauwelijks garanties wanneer men een fenomenologische benadering op het oog heeft. De terminologie „tweede helft van de 16de eeuw” dient in deze context dan ook in bredere zin gehanteerd te worden.

Historische achtergrond

Gedurende de middeleeuwen is Utrecht een stad van groot belang in de Noordelijke Nederlanden. De veranderingen die zich in de tweede helft van de 16de eeuw voordoen, zijn voor Utrecht zeer ingrijpend. Ze zijn niet los te koppelen van de historische gebeurtenissen die zich in die periode in de Nederlanden afspelen. Het is hier niet de plaats om daar tot in details op in te gaan; slechts zeer algemeen kan iets gezegd worden over de achtergrond van de gebeurtenissen, die vanzelfsprekend van invloed waren op de ontwikkeling van de schilderkunst te Utrecht in die periode.

In 1555 doet Karel V te Brussel afstand van de troon ten gunste van zijn zoon Filips II. Ook Maria van Hongarije ziet af van haar taak als landvoogdes; in 1559 wordt zij opgevolgd door Margaretha, echtgenote van de hertog van Parma en bastaard-dochter van Karel V. Willem van Oranje wordt in 1559 stadhouder van Holland, Zeeland, West-Friesland en Utrecht.

Margaretha neemt eind 1567 ontslag en wordt opgevolgd door de hertog van Alva, die in augustus van dat jaar in de Nederlanden arriveert. Filips II geeft hem niet alleen volledige militaire macht, maar ook de opdracht om alle rebellen te straffen.

Utrecht ontkomt niet aan *grote fortsen, overlast ende gewelden* van de Span-

jaarden. Op 21 augustus 1569 trekken Spaanse militairen de stad binnen. Hun bezetting is een antwoord op de weigering van Utrecht *om te consenteren* in de opgelegde *schattingen*. Kronieken vermelden dat de Spanjaarden *den geheelen coost ende dranck, van win ende van als dat zij begeerden* opeisten en zelfs *ettelicken borgeren impune vermoerdert* werden.

In december 1573 wordt Alva vervangen door Requesens. Na zijn dood in maart 1576 neemt de Raad van State de regering over. Nog in hetzelfde jaar wordt don Juan van Oostenrijk, bastaard van Karel V, de nieuwe landvoogd. In de zeventiger jaren van de 16de eeuw zijn opstanden, veldtochten, belegeringen, maar ook muiterijen, brandstichtingen en plunderingen een vertrouwd beeld. Zo ondernamen bijvoorbeeld de „geuzen”, die in juli 1572 Amersfoort bezet hielden, bijna dagelijks plundertochten tot bij de poorten van Utrecht, *halende die besten uyt den convente van Oudtwijck ende daeromtrent*. Toen de Spanjaarden in 1574 niet langer meer nodig waren in het oosten van het land, trokken ze richting Utrecht. Op 1 mei 1574 stonden ze voor de poorten van de stad. In Utrecht, zo was hen door hun kapitein Baldeze beloofd, konden de Spaanse soldaten *volle betalinghe halen, het waer mit gemack ofte ongemackt*. Bij wijze van meivuren staken de ongewenste gasten *denselven avont sommige huysinghe buyten die vier poirten aen brant*.

Maar ongetwijfeld was het beleg van het kasteel Vredenburg in 1576 voor de bewoners van de stad Utrecht erger dan de onlusten die zich afspeelden buiten de stadswallen.

In hetzelfde jaar waarin het beleg van het kasteel Vredenburg plaatsvond, 1576, wordt de Nadere Unie tussen Holland en Zeeland gesloten, en de Pacificatie van Gent. In 1579 volgt de Unie van Utrecht.

Op 22 juli 1581 wordt het Plakkaat van Verlatinghe gepubliceerd. De Staten-Generaal, nu zetelend in Den Haag, weigeren verdere onderdanigheid aan Filips II en kiezen Anjou tot landvoogd. Anjou sterft in 1584, hetzelfde jaar waarin Willem van Oranje vermoord wordt.

Graaf Adolf van Nieuwenaar, een felle calvinist, wordt in 1585 stadhouder van Utrecht.

Na het sluiten van de Unie van Utrecht ligt het bestuur in de Noordelijke Gebieden grotendeels in handen van de „Landraad ten oosten Maze”; het gewest Utrecht wordt door de raadspensionaris Floris Thin vertegenwoordigd. Na 1585 komt in het Noorden een nieuwe staat aan de orde, waarin de afzonderlijke Staten-vergaderingen soeverein waren. Voor het gewest Utrecht zetelen daarin de geëligeerden, namelijk de „protestantse” opvolgers van de vroegere kapittels; de ridderschap; de stad Utrecht en enkele kleinere steden zoals bijvoorbeeld Amersfoort.

De stadhouder is niet meer de plaatsvervangende landsheer, maar in theorie de dienaar van de Staten. Verder kent elk gewest een juridisch adviseur, de pensionaris.

Op 6 mei 1598 doet Filips II afstand van de Nederlanden, die hij als bruidsschat aan zijn dochter Isabella en haar echtgenoot Albrecht van Oostenrijk geeft. In hetzelfde jaar sterft Filips II.

De onstabiele toestand in de tweede helft van de 16de eeuw was alles behalve

gunstig om een klimaat te scheppen waarin de schilderkunst tot bloei kon komen. De onrust, die in 1566 onder meer zou leiden tot de beeldenstorm, was mede veroorzaakt door de armoede en de hongersnood, als gevolg van de hoge graanprijzen, bij grote delen van de bevolking. In november 1565 bereikten de graanprijzen op de Utrechtse markt het ongekennde maximum van 125 stuivers per schepel tegen 53 stuivers in 1561 5).

Behalve voor primaire levensbehoeften, eisten oorlog en defensie grote financiële offers. De economische opbloei van de Noordelijke Nederlanden die voor een groot deel te danken is aan de immigratie van Portugese Joden na 1580 en Zuidnederlanders na 1585, heeft in Utrecht niet direct positieve gevolgen.

In de tweede helft van de 16de eeuw doet zich steeds sterker voelen dat Utrecht een stad is die veraf ligt van de bedrijvigheid van de steden, die verbonden zijn met de zee kust. Binnen haar muren is slechts kleine nijverheid en stedelijk mercantilisme gevestigd. Rijke kooplui en ondernemers vestigen zich niet in Utrecht. Van de „moderne sector” - de lakenindustrie en de in manufacturen uitgeoefende bedrijven - is in Utrecht zo goed als niets te merken.

Utrecht was in de tweede helft van de 16de eeuw gedaald tot de weinig betekende positie van een provinciestad. Daarbij komt nog dat de Reformatie aan de Domstad zijn aloude functie van bisschopsstad ontnam.

De afkondiging in 1559 van de nieuwe kerkelijke indeling in de Nederlanden bepaalt dat er drie aartsbisdommen - Mechelen, Kamerijk en Utrecht - komen.

Deze nieuwe indeling heeft voor Filips diverse voordelen. Alle diocesen liggen binnen zijn wereldlijk gebied, zodat hij beter kan optreden tegen de hervorming. De afkondiging van de besluiten van het Concilie van Trente in 1565 betekent het begin van de katholieke Reformatie, de Contrareformatie.

Op 10 augustus 1566 vindt te Steenvoorde in Vlaanderen de eerste beeldenstorm plaats. De beweging verbreidt zich snel van het zuiden naar het noorden. Ook Utrecht ontsnapt niet aan de beeldenstorm.

Op zaterdag 24 augustus 1566 werd door aanhangers van de nieuwe leer aan het Utrechtse stadsbestuur gevraagd om twee kerken ter beschikking te stellen. De burgemeester beloofde de Raad de volgende dag bijeen te roepen. Hun besluit werd niet afgewacht want diezelfde zaterdagmiddag nog begon men in de Geertekerk de beelden stuk te slaan.

De volgende dag verzochten de gereformeerden *die afgriselyckheyt van de beelden uut de kercken* te doen verwijderen. Kostbaarheden en kerkschatten zouden op het stadhuis gedeponereerd worden. Expliciet wensen zij de kerken van Predikheren en de Minderbroeders ter beschikking te krijgen.

De raad probeerde het besluit acht dagen uit te stellen. De afgevaardigden van de gereformeerden stemden daarin toe, maar hun achterban dacht daar anders over. Nog diezelfde dag viel men de Buurkerk binnen om *allen die autaren ende beelden, groot ende cleyn, die organen, gestoelten ende alle datter inne was*, stuk te slaan en *die boecken van der kercke aen stucken* te scheuren. Vervol-

5) E. C. G. Brünner, „Die Dänische Verkehrssperre und der Bildersturm in den Niederlanden im Jahre 1566”: *Hansische Geschichtsblätter* 1928, 101 en 107.

gens trok men naar de Jacobskerk en de kerken van de Minderbroeders en de Predikheren *doende alomme van gelycke, verbrandende haerlieder librarien ende boecken* . . .

Ook de volgende dag, 26 augustus, bleven de beeldenstormers - zo'n vijf- tot zeshonderd man - aan de gang, nu in de Nicolaas- en de Geertekerk.

Op 27 augustus wordt, om verdere moeilijkheden te voorkomen, een voorlopige schikking getroffen: de hervormden krijgen het gebruik van de Jacobskerk.

De wijze waarop de beeldenstorm in de Utrechtse kerken plaats vond is verschillend. In de Jacobskerk en in de kerken van de Predikheren en van de Minderbroeders kan men spreken van een plundering. Voor de andere kerken was dat niet het geval. Bij de Buurkerk stond een gewapende wacht die erop toezag *omdatter nyet gestolen zoude worden*. Zelfs werden *seeckere juwelen, die sij aldaer gevonden hadden, ende kerckengoederen* van de Buurkerk overgebracht naar het stadhuis 6).

Uit een van de vele getuigenissen betreffende de Beeldenstorm te Utrecht in 1566 is bekend dat men zelfs de gewelfbeschilderingen in de Jacobskerk probeerde te vernietigen: *Ende hadden die zelve beeldebreckers all een leeder gerecht aen tverhemelt van de kerck dat van hauut was ende in twelck verhemelt geschildert waeren die figuren van de apostelen, omme tzelve verhemelt aen stucken te smijten, als zij oeck gedaen zouden hebben, ten waere dattet bij hem gevangen belet waere geweest seggende: „Ghij schelmen, laet dat besschot staen, men kan die beelden by een schilder uyt doen strijcken”, hemluyden zulcx van heurluyder quaet propoost ophoudende ende die geschilderde beelden ende beschut tzalveeren-* de 7).

Op 9 november 1567 begaven de Commissarissen van de troebelen zich in de Utrechtse kerken en kloosters om te bekijken wat er na de Beeldenstorm hersteld kon worden. Op 21 februari 1568 volgt het bevel van Alva om de Utrechtse kerkgebouwen te herstellen 8).

De Dom en de overige Utrechtse kapittelkerken bleven bij de „eerste beeldenstorm” van 1566 gespaard. In de mate van het mogelijke gaat men er op de oude voet verder. In 1574 hield men zelfs in de Salvatorkerk processie-generaal om de voorspoed af te smeken voor de schepen van Filips II in de strijd tegen de Geuzen 9). Het verraad van Rennenberg in maart 1580 had onder meer voor Utrecht tot gevolg dat er een „tweede beeldenstorm” plaats vond. Nu bleven de kapittelkerken niet gespaard. Zeer zeker is toen een en ander tijdig weggehaald. Zo is bijvoorbeeld bekend uit het testament van Victor van Scorel dat het drieluik, door zijn vader Jan van Scorel geschilderd in opdracht van Herman van Lochorst, deken van St Salvator en kanunnik van de Dom, weggehaald werd uit de Dom. Victor bepaalt in zijn testament van 8 september 1617 dat het drieluik door zijn executeurs trouw bewaard moet blijven en

6) A. van Hulzen, *Utrecht in 1566 en 1567*, Groningen 1932, 38-39.

7) J. C. J. Kleyntjens en J. W. C. van Campen, „Bescheiden betreffende den Beeldenstorm van 1566 in de stad Utrecht”: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 1932, 126 nr 173.

8) Idem, 244.

9) *Archief van de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 1876, 245.

niet verkocht mag worden. Wel mag het in bewaring gegeven worden aan verwanten van het geslacht Van Lochorst. Uitdrukkelijk spreekt Victor van Sco-rel de hoop uit dat het drieluik te zijner tijd ter nagedachtenis van de opdrachtgevers teruggegeven wordt om het in de Dom te plaatsen 10).

Ook uit andere bronnen blijkt dat niet alles vernield werd in de Utrechtse kapittelkerken. Op 8 maart 1586 ordonneert de Raad Jan van Medenblick, deurwaarder, *om die dekenen vd. vyff capittulen de weet te doen, dat si alle de reliquien, altaren ende beelden, voorts sacramentshuysen ende diergelyke, noch in haer kerken ende portalen wesende, ruymen, ende die plaetsen van dien witten nae behoren, binnen 3 daghen . . .* 11).

In 1580 is in de sacristie van de Mariakerk nog een „drieluik” aanwezig. Dat valt op te maken uit een inventaris van kostbare voorwerpen die toen aan het stadsbestuur overhandigd moest worden 12). Ook in 1602 blijkt in het Kapittelhuis van de Mariakerk nog een schilderij, voorstellende de Kruisdraging, aanwezig te zijn. De Resoluties van St Marie van 15 januari 1602 vermelden *requeste van Egbert van Wyck, koster van de St Pieterskerk, om restitutie van het schilderij De Kruisdraging hangende int capittelhuys van de Mariakerk*. Volgens het document handelt koster Van Wyck op verzoek van Antonius Verhuel, kanunnik van St Pieter. In de Resoluties van St Marie van 19 maart 1602 komt het schilderij opnieuw ter sprake; het blijkt een copie te zijn, gemaakt door de zoon van de koster van de Pieterskerk: *Here Egbert, coster St. Peter, dede versoucken restitue van den schilderij by hem zyn soen gecopieert vuyte cruysdraeger, int capittelhuys hangende . . .* In dezelfde Resolutie is verder nog te lezen: *. . . waerop goet gevonden is, dat alsoe nyet en blyckt van consent omme deselve copie te maecken, dat 't capittel dselve copie houden ende zyn arbeyt betaelen zal*. Met andere woorden: de copie mag opnieuw gecopieerd worden, zelfs tegen vergoeding! Dat blijkt inderdaad gebeurd te zijn, want op 10 september 1602 vraagt de copïist zijn honorarium. Hiermee was de zaak nog niet afgedaan, want op 19 april 1610 wordt het besluit genomen het schilderij nogmaals te laten copieren 13).

Kerken en kloosters waren grotendeels verwoest of leeggehaald. De Reformatie zou in de Noordelijke Nederlanden niet gevolgd worden door een Contra-Reformatie, zoals dat - met zijn positieve gevolgen voor de artistieke ontwikkeling - in de Zuidelijke Nederlanden het geval was. De 17de eeuwse schilder Samuel van Hoogstraeten 14) merkt in zijn tractaat over de schilderkunst op dat *de konst, sedert de Beeltstorming in de voorgaende eeuw niet geheel vernietigt is, schoon ons de beste loopbaenen, naementlijk de kerken, daer door geslooten zijn, en de meeste Schilders zich dieshalven tot geringe zaeken, jae zelfs tot beuzelingen te schilderen, geheelijk begeeven . . .*

10) C. H. de Jonge, „Het triptiek der familie van Lochorst door Jan van Sco-rel in het Centraal Museum Utrecht”, *Oud-Holland* 1929, 84.

11) J. J. Dodt van Flensburg, *Archief voor Kerkelijke en Wereldsche Geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, dl 3, Utrecht 1843, 161. Deze publicatie, uitgegeven tussen 1838 en 1848, wordt verder geciteerd als Dodt.

12) G. G. Calkoen, *De Kapittelkerk van St. Marie te Utrecht*, dl 2, handschrift, 1916-1917, getypt exemplaar blz. 25. Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht.

13) Idem, 26.

14) S. van Hoogstraeten, *Inleyding tot de hooge schoole der Schilderkunst*, Rotterdam 1678, 257.

De politieke-, sociale-, economische- en religieuze omstandigheden in de tweede helft van de 16de eeuw waren geen van alle gunstig om bij te dragen tot een artistieke bloei in Utrecht.

Schilderijenbezit

Het is niet mogelijk, zelfs niet bij benadering, om het bezit aan schilderijen te bepalen, dat in de tweede helft van de 16de eeuw in Utrecht aanwezig was. In de Utrechtse kerkrekeningen komen wel betalingen aan schilders voor, maar die uitgaven hebben meestal niet veel te betekenen. Betalingen voor belangrijke opdrachten zijn uitzonderlijk. Het bezit aan schilderijen in Utrechtse kerken moet in hoofdzaak bestaan hebben uit schenkingen van gilden, broederschappen, geestelijken en particulieren.

Een bewaard gebleven beschrijving van de Salvator- of Oud Munster-kerk te Utrecht geeft een indruk van wat daar aan schilderijen aanwezig was 15). De beschrijving is opgedragen aan de deken van de kerk, Folkard van Montzima, en dateert uit 1592. De kerk was enkele jaren tevoren gesloopt.

Op het hoogaltaar waren twee beschilderde luiken waar ondermeer het portret van Paus Adriaan op afgebeeld was. Achter dit altaar stond een ander altaar, waar een Geboorte van Christus te zien was met het portret van deken Herman van Lochorst, overleden in 1527. Tegenover het graf van de H. Fredericus was een schilderij geplaatst met de voorstelling van deze heilige. Van een ander schilderij wordt niet vermeld wat het voorstelde, maar waarschijnlijk was het ook in verband te brengen met de H. Fredericus. Het aan de H. Johannes Evangelist toegewijde altaar van Johannes de Huges, die tijdens een bedevaart in 1562 vermoord werd, was versierd met een schilderij, voorstellende de Maagd Maria, dat - zo voegt de auteur eraan toe - veel overeenkomst had met het schilderij dat door St Lucas gemaakt zou zijn!

Kanunnik Henricus Foeck, overleden in 1439, schonk aan de kerk een altaar, toegewijd aan de H. Laurentius en de H. Antonius. Het altaar was versierd met een op hout geschilderde H. Maagd met op de ene zijvleugel de H. Laurentius en de de andere de H. Antonius. Een ander altaar, toegewijd aan de H. Bartholomeus Apostel en de H. Juliana, bezat een houten paneel met schilderwerk, waarvan de inhoud niet vermeld wordt. Bij het altaar van kanunnik Andreas Knijff, overleden in 1478, bevonden zich, behalve beelden van Christus, Maria, Johannes, Andreas en Catharina, twee beschilderde vleugeldeuren waarvan de ene de Marteling van de H. Hippolytus voorstelde, en de andere de H. Ursula en de Elfduizend Maagden. Op de muur was Johannes van Bronckhorst geschilderd, de stichter van de kapel waar het altaar stond. Uit deze lijst, die zeker niet compleet is, valt op te maken dat vrijwel geen enkel schilderij uit de tweede helft van de 16de eeuw kan stammen.

Uit de rekeningen van de Utrechtse Geertekerk blijkt dat in 1598 *seecker proces geweest is voor der stadt vtrecht tegens Steven Willemsz. Pau aenghaende het hooch altaer ende seeckere kerckelicke goederen ende het proces gewesen is also*

15) „Oud-Munsterkerk te Utrecht”, *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 1875, 337-385.

dat de kerck getriumpheert heeft 15a). De beschrijving van het altaarstuk is zo gedetailleerd dat we ons een zeer duidelijk beeld kunnen vormen van de voorstelling:

Noch twe haute vergulde vliegels ende enghels, die gestaen hebben aent hautwerck van autaar, responderende mit die wapenen van Cornelis Hermansz. ende syne huysvrouw daerop gehouden.

Noch een duer van voors. autaar der voors. kercke, daer binnen op geschildert is de geboorte ons heren ende buyte de figuren van zal. Cornelis Hermansz. van Leghendael mit Ste Andries.

Noch dander duer van tselue autaar daer op binnen gefigureert staet die verrysenisse ons heren ende buyten de figuren van Merichen Cornelis Hermansz. huysvrouw knielende voor Ste Geertruyt.

Noch de voet vant voors. autaar met vergulde canten ende verscheyden vergulden pyleerntgens daerop gestelt ende gehauden syn drie wapenen, te weten van Cornelis Hermansz ende syn huysvrouw, elcx appart ende het derde van haer beyden conijuncten hebbende, daer onder gescrijft hierna geinsereert Anno Domini 1576 es dit altaer wt deuotie gegeuen van Cornelis Hermansz. ende syn wyf, in haer leuen tot Godts eer ende heylighe mede, God gheef haer beide de ewighe vrede. Amen.

Noch een vergulde pedestaeltgen mit een ronde vergulde knoop.

Noch twee lysten vant voors. autaar vergult synde, daert achterste stuck in gestaen heeft.

Noch een vergult ornament dat bouen op het autaar gestaen heeft.

Noch het binnenste stuck des altaers geschildert met die pynxsterdach.

Het slot van deze beschrijving, namelijk dat het *binnenste stuck* - het centrale paneel van het drieluik - een *pynxterdach* voorstelde, is in verband te brengen met een vermelding bij Van Mander. Volgens hem *plach te staē in S. Geertruyden Kerck t'Utrecht* een altaarstuk met de voorstelling *daer d'Apostelen op den Pingsterdagh den heylighen Gheest ontfanghen*. Dat altaarstuk was, volgens Van Mander van Anthonis Blocklandt.

Bekend is dat in de aan St Stefanus en St Willibrordus toegewijde kapel van Frederik van Sierck in de Utrechtse Dom een serie portretten van Utrechtse bisschoppen hing. In 1485 wordt er reeds melding van gemaakt en in ieder geval was in 1583 nog het portret van bisschop Frederik van Blankenheim aanwezig. Mogelijk was bij deze schilderijen ook werk uit de tweede helft van de 16de eeuw, alhoewel dat niet met zekerheid te zeggen is. De laatste vermelding waarin sprake is dat een schilder voor de kapel bezig is, dateert uit 1524. Dan wordt *Goeyert die scilder* betaald voor het portret van bisschop Hendrik van Beieren. In hetzelfde jaar schilderde Goeyert de portretten van Filips van Bourgondië, die in dat jaar overleed, en van Frederik van Baden, die reeds in 1517 overleden was. In 1533 werd het portret van de in 1531 overleden Hendrik van Beieren aan de serie toegevoegd 16).

De inventarissen van de Utrechtse kloosters zijn nog onvoldoende bestudeerd om een indruk te krijgen van het bezit aan schilderijen in kloosters. In de ver-

15a) F. A. L. van Rappard, „De Rekeningen van de Kerkmeesters der Geertekerk te Utrecht in de XVIe eeuw”, *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 1882, 334-335.

16) R. van Luttervelt, „De Portretten der Landcommandeurs van de Balije van Utrecht”, *Oudheidkundig Jaarboek* 1946, 35.

gaderzaal van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht hangen nog in rijen boven elkaar meer dan zeventig portretten van landcommandeurs van de Orde. Vroeger hingen deze portretten in het gebouw van de Balije aan de Springweg te Utrecht. Alle geportretteerden zijn zonder uitzondering geknield op een bidbank voorgesteld. Zij zijn gekleed in een harnas, waarover een schoudermantel met hun familiewapen. Dit wapen komt, gecombineerd met het wapen van de Orde - een zwart kruis op zilveren veld - ook voor op de bidbank.

Tussen deze serie bevinden zich ook enkele portretten uit de tweede helft van de 16de eeuw. Op een van deze panelen - het negende in de reeks - zijn de portretten afgebeeld van Steven van Zuylen van Nyevelt, overleden in 1529; Wouter van Amstel van Mijnden, overleden in 1536; Albert van Egmond van Merestein, overleden in 1560; Frans van der Loe, overleden in 1579 en Jacob Taets van Amerongen, overleden in 1612.

Niet zelden werden dergelijke portretten posthuum geschilderd. Ongetwijfeld is dat ook gebeurd met deze serie, met uitzondering van het portret van Jacob Taets van Amerongen. Juist in het jaar van zijn overlijden, 1612, treden belangrijke veranderingen op in de portretten. Ongetwijfeld gaan de geportretteerden nu voor de schilder „poseren”. De namen van de schilders blijven niet meer anoniem, zoals dat vóór de 17de eeuw wel het geval was. De opgave van het jaar van overlijden blijft veelal achterwege.

Het anonieme portret van Jacob Taets van Amerongen, dat het jaar van zijn overlijden vermeldt, sluit niet aan bij de vernieuwde opvatting die begint met de intrede van Diederik van Bloys van Treslong in 1612. De geportretteerde Taets van Amerongen past nog geheel in de „oude stijl”. Waarschijnlijk is het kort na zijn verkiezing in 1579 ontstaan 17).

Incidenteel worden schilderijen vermeld in inventarissen en testamenten. Uit de *Inventaris vanden Inboedel vanden eertsbisschop Fre. van Tautenburch* 18), opgemaakt in 1580, blijkt de enorme rijkdom van deze Utrechtse bisschop.

Schenck van Tautenburg moet onder meer een ware schat aan zilver gehad hebben. Zijn bezit aan schilderijen valt daarbij geheel in het niet. *Op de zaell* hingen veertien portretjes van keizers, koningen en andere belangrijke figuren; verder twee schilderijen in de vorm van een ruit en twee Madonna's: *veertien geschilderde troonjens van dyversche keyseren, coningen ende andere groote personagien; noch twe ruytsgewys; twee Marienbeelden, geschilderde taferelen*. Verder bezat de bisschop *opt zomerhuys* nog *een geschilderde tafereel van een Marienbeelt*. Het schilderijenbezit van de bisschop is hiermee praktisch compleet.

Een aantal schilderijen worden vermeld in het *Testament of Wterste Wille van Johan van Renesse, deken van S. Jan t'Utrecht* 19). Alle schilderijen die in het testament vermeld worden, legateert Van Renesse aan de Janskerk *tot cieraet van den capittelhuysse ofte kercke*. Op de eerste plaats schenkt hij *twee groot ende hoge schilderyen, op douck gedaen, het een met olyverf, dat Albert Durer toegeschreven wordt, ende het ander ontwyffelyck Mabuys, beide beduydende het afne-*

17) Idem, 33-40.

18) Dodt dl 2, 249-264.

19) Dodt, dl 2, 76-92.

men van het h. cruys. Behalve deze twee schilderijen - het ene mogelijk van Dürer en het andere van Gossaert, genaamd Mabuse - legateert Van Renesse nog drie schilderijen aan de Janskerk: een *begroetenisse van de engel aen Maria* en twee *schilderyen, oock d'afneminge des Heeren van den cruyse, by Maria Magdalena, gedaen by Z. Anthonis Mor*. Verder worden aan de kerk nog een aantal *rondelen* - waarschijnlijk ook schilderijen - gelegateerd; *van onsen 1. Heere ende Vrouwe ende van de twaelf Apostelen ende vier Evangelisten; item, noch een van onsen Heere, ende een rondeel van paus Adriaen de zesde*. Van Renesse schenkt ook het portret dat De Goyer van hem maakte aan het kapittel van St. Jan om *int capittelhuysse te hangen*.

Het Testament ende Codicill, wylen Mr. Joachim Oprode, Bisschop van Hebron, *can. t'Utrecht*, 28. nov., 1575 20) vermeldt eveneens een aantal schilderijen. Kanunnik Oprode schenkt aan *Mechtelt ende Agneetken Splintersz, ghesusteren, wt sunderlinghe vruntschappe, tot een ghedenkenisse, d'eerste een tafereel vanden avontmael, d'andere een tafereel vanden gecruysten Jesu, met Marie ende Joannes*.

Het testament van Oprode is nog om een andere reden van belang. Hij laat zeer duidelijke instructies na hoe en waar hij begraven wil worden. Oprode wenst onder meer bij zijn graf een *tafereel, monumentum of epitaphium . . . of geset van steen of schilderye*. Voor dit *tafereel* bestemt hij zestig gulden.

Uit de inventarissen van de inboedel van een aantal geestelijken - uitsluitend hogere geestelijken - blijkt dat er wel wat schilderijen in hun bezit waren. Erg groot kan het schilderijenbezit niet genoemd worden. De inventarissen zijn, voor wat betreft het kunstbezit, nog onvoldoende bestudeerd, zodat een goed beeld ontbreekt. Behalve voor de geestelijken, is dat nóg meer het geval voor het bezit van de burgers. Een uitzondering vormt de inventaris die op 26 september 1618 te Utrecht wordt opgemaakt van de inboedel van Gillis van Ledenberch 21). Uit die inventaris is bekend dat hij een aantal schilderijen in zijn bezit had. *Int saleth* worden negen schilderijen, waaronder vier portretten, genoteerd. *Op de camere besyden de ceucken* zijn drie *schilderyen ende een cleyn rondeeltgen voor de schoorsteen*. *In de saell* drie schilderijen en in de kamer boven de zaal vier schilderijen. In de kamer boven de keuken zijn vier *stuck schilderyen*. Ten slotte nog vier *stucken schilderyen* in de achterkamer.

Mogelijk dateert een aantal schilderijen in bezit van Gillis van Ledenberch uit de tweede helft van de 16de eeuw. Zekerheid hebben we hierover niet, evenmin als over het feit of die schilderijen Utrechts werk waren.

Jan van Scorel

Het grootste gedeelte van de productiviteit van Jan van Scorel als schilder ligt in de eerste helft van de 16de eeuw. In de verbluffende veelzijdigheid die Van Scorel na 1550 aan de dag legt, speelt zijn activiteit als schilder geen primaire rol. Naar het voorbeeld van Leonardo da Vinci ontplooit Van Scorel zich meer en meer als „ingenieur”: hij levert plannen voor waterbouwkundige projecten, zoals bijvoorbeeld het ontwerp voor een nieuwe haven te Harderwijk en een baggerproject voor de Vecht en de Rijn, een plan dat hij samen

20) Dodt, dl 2, 54-64.

21) *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 1904, 344-362.

met de stadsarchitect Willem van Noort uitwerkt; hij ontvangt octrooien voor een nieuwe bedijkingsmethode en het droogleggen van de Zijpe in Noord-Holland.

Het is zeker niet overdreven om Jan van Scorel, naar het voorbeeld van de wijze en ervaren grijsaard in Homerus' „Ilias”, het predicaat Nestor van de Utrechtse schilders in de tweede helft van de 16de eeuw te geven. Van Scorels kennis en ervaring waren zeer zeker voldoende aanleiding voor de kanunniken van de Gentse St Baafskathedraal om Jan van Scorel in 1550 opdracht te geven om samen met de Brugse schilder Lancelot Blondeel het „Lam Gods” van Van Eyck schoon te maken.

De kunstenaarsbiograaf Carel van Mander 22) licht ons hierover in, alhoewel hij in zijn levensbeschrijving van Jan van Scorel verder weinig informatie geeft over Van Scorels activiteiten na 1550. Met geen woord rept Van Mander over de ingenieuze plannen van Van Scorel. Evenmin gaat hij in op het altaarstuk dat Van Scorel in opdracht van de kerkmeesters van de Nieuwe Kerk te Delft schildert in 1550.

Uit diverse details blijkt dat Van Mander goed geïnformeerd is over de biografie en het oeuvre van Van Scorel. Het is nauwelijks aan te nemen dat Van Mander niets zou afgeweten hebben van de activiteiten van Jan van Scorel na 1550. Vermoedelijk heeft Van Mander bewust een en ander achterwege gelaten. In zijn beschrijving van *Het leven van Ioan Schoorel, schilder* vermeldt Van Mander 23) een altaarstuk dat Van Scorel in de veertiger jaren van de 16de eeuw voor Gouda geschilderd heeft *in zijnen besondersten tijd en fleur*. Hieruit kan de conclusie getrokken worden dat Van Mander niet dezelfde waardering heeft voor het latere werk van Jan van Scorel als voor het vroegere werk.

Een opmerking van Buchelius 24) is in dezelfde context te plaatsen. In zijn *Res Pictoriae*, geschreven tussen 1590 en 1605, vermeldt Buchelius dat Jan van Scorel verontwaardigd is over de Utrechtse schilders, die van mening zijn dat Van Scorel lid moet worden van het gilde. Dankzij zijn status van geestelijke werkt Van Scorel als „vrij ondernemer” en doet daardoor zijn kunstbroeders oneerlijke concurrentie aan. Buchelius beaamt dit, maar is van mening dat de hoge productie van Van Scorel en zijn atelier wel ten koste gaat van de kwaliteit.

Ook in de twintigste eeuw heeft men het latere werk van Jan van Scorel geen hoge score toebedeeld. Hoogewerff bijvoorbeeld schrijft 25): *Het was hem genoeg, het was hem alles wellicht, dat eervolle en omvangrijke opdrachten onder zijn leiding volvoerd werden. Wij behoeven het niet al te zeer te betreuren, dat het groote altaarwerk te Delft verloren is gegaan! Het scheppen uit aandrif was den meester zeker niet vreemd - zijn portretten bewijzen dit slag op slag - maar het*

22) C. van Mander, *Het Schilder-Boeck*, Haarlem 1604, fol. 234-236 v°. Dit werk wordt verder geciteerd als Van Mander. Zie voor de restauratie van het „Lam Gods”: M. van Vaernewyck, *Den Spiegel der Nederlandscher audtheyt*, Gent 1568, fol. CXVIII.

23) Van Mander, fol. 236.

24) G. J. Hoogewerff en J. Q. van Regteren Altena, *Arnoldus Buchelius „Res Pictoriae”*, 's-Gravenhage 1928, 29. Dit werk wordt verder geciteerd als Hoogewerff en van Regteren Altena.

25) G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, dl 4, 's-Gravenhage 1941-1942, 189. Dit werk wordt verder geciteerd als Hoogewerff.

„bedenken” werd hem tot een tweede natuur. Zoo bedacht hij ten slotte . . . een baggermolen.

Over dat grote altaarstuk voor de Nieuwe Kerk te Delft zijn we goed ingelicht dankzij Dirck van Bleyswijck 26). Deze auteur moet voor zijn beschrijving gebruik gemaakt hebben van originele documenten die, zoals hij schrijft, in *het Comptoir van de Heeren Kerck-Meesteren overghebleven zynde*.

Van Bleyswijck vermeldt het contract van de *Heeren Kerck-Meesteren met den vermaerden Meester Johan van Schorel, Canonick tot S. Marien t'Utrecht/om een nieuwt hoogh Autaer-stuck/'t welck in magnificentie soude overtreffen/het hoogh Autaer-stuck van den Aerds-Bisschoppelijcken Dom tot Utrecht/waer van hy de mate met een toutje ende recht bescheyt in een Brief over-sendende . . .*

Het altaarstuk in de Dom te Utrecht was in 1497 geleverd door Eerst van Schayck en stelde scènes voor uit het leven van St Maarten. Dankzij Van Bleyswijck kennen we de afmetingen van het Utrechtse schilderij: *breedt acht voeten min twee duym/ende hoogh negen voeten min anderhalf duym/en die Figuren groot ses voeten; doch, zo vervolgt de auteur, dit stuck alhier ten Nieuwen Kercke van Delft/soude wesen ter breete van tien voeten ruym/en ter lanckte eens wageschots ofte 12. voeten in de hooghte*. Het Delftse altaarstuk *soude wesen met dubbelde ofte vier opslaende deuren*. Van Scorel zou er voor zorgen dat de figuren zodanig geschilderd zouden worden *dat men staende onder die groote orgel, achter in die kerck, goede kennisse sal moge hebben van alle die figuren*.

Het altaarsturoote orgel, achter in die kerck, goede kennisse sal moge hebben van alle die figuren.

Het altaarstuk te Delft bestond dus uit een vast middenpaneel met rechts en links dubbele beweegbare zijluiken. Een dergelijke „constructie” was voor Van Scorel niet nieuw. Voor de Utrechtse Mariakerk had hij dubbele zijluiken geschilderd voor een altaarstuk, waarvan het centrale gedeelte bestond uit beeldhouwwerk. Voor de abdij van Marchiennes in Noord-Frankrijk schilderde Van Scorel rond 1540 een altaarstuk dat eveneens dubbele zijluiken had. Vóór Jan van Scorel vervaardigde Jan Bellegambe voor de abdij van Anchin in Noord-Frankrijk een dergelijk altaarstuk, zij het van veel bescheidener allure dan wat Van Scorel voor de abdij van Marchiennes levert 27). Nog eerder, namelijk in 1519, schilderde Matthias Grünewald zijn zogenaamd „Isenheimer altaar” voor de St Antoniuskerk te Isenheim in de Elzas. Het centrale gedeelte van het „Isenheimer altaar” bestaat - evenals het verloren altaarstuk in de Mariakerk te Utrecht - uit beeldhouwwerk; links en rechts van het middenstuk zijn eveneens dubbele beweegbare zijluiken aangebracht. Dit altaarstuk bezit ook een onderstuk, een predella, bestaande uit beeldhouwwerk en twee beschilderde zijvleugels 28).

Ook voor wat betreft de voorstellingen op het Delftse altaarstuk zijn we dankzij Van Bleyswijck goed ingelicht. In geheel geopende toestand zou op het centrale paneel de Kruisiging weergegeven worden; op de linker zijvleugel de

26) D. van Bleyswyck, *Beschrijvinge der stad Delft*, Delft 1667, 247-249.

27) De altaarstukken van Bellegambe en Van Scorel bevinden zich in het Musée de la Chartrreuse te Douai. Zie uitvoerig de catalogus *Jan van Scorel in Utrecht*, Centraal Museum Utrecht, 1977, 86 en volgende.

28) Het zogenaamde „Isenheimer altaar” van Grünewald bevindt zich nu in het Museum Unterlinden te Colmar.

Verrijzenis en op de rechter zijvleugel de Intocht van Christus in Jerusalem 29). Sloot men deze zijvleugels dan zou de beschildering aan de achterzijde van de beide panelen één doorlopend tafereel vormen, namelijk de Doop van Christus in de Jordaan. Links en rechts van deze voorstelling zouden op zijvleugels weer twee onderwerpen te zien zijn: links de Onthoofding van Johannes en rechts de Prediking van Johannes 30). Uit het contract is niet duidelijk wat de voorstelling zou zijn wanneer het altaarstuk geheel gesloten was. Uit de tekst valt op te maken dat men voor de buitenste luiken nog een besluit diende te nemen over *eenige andere historien*. Wel verzoeken de kerkmeesters Jan van Scorel om op een *vierkant paneel* de voorstelling van het Offer van Isaac weer te geven. Verder vragen zij hem om *van achteren op de rugge van de Tafel/die Historie van de elfduysent Maeghden, met Water-Verwen* te schilderen. Het feit dat de rugzijde van het altaarstuk beschilderd zou worden met een voorstelling van Ursula en de elfduizend Maagden is niet zo verwonderlijk. De Nieuwe Kerk te Delft heeft een kooromgang zodat men gemakkelijk achter het hoofdaltaar kon wandelen. Dat men de gelovigen wenste te attenderen op de historie van Ursula en de elfduizend Maagden is evenmin verwonderlijk: de kerk bezat relieken van de heilige Ursula.

Als loon voor zijn werk vroeg Van Scorel 50 carolus-gulden jaarlijks over een periode van 25 jaar én een lijfrente van 2 ponden vlaams jaarlijks voor zijn zes kinderen. Het totale bedrag wat Van Scorel zelf zou krijgen, 1250 carolus-gulden, was viermaal zoveel als wat hij voor zijn duurste huis betaalde. Oosterbaan 31) merkte in dit verband op dat dit honorarium absurd hoog was. De economische omstandigheden in Delft waren deplorabel en de armoede was zeer groot. Het is dan ook niet te verwonderen dat onder andere over de hoge financiële lasten het advies werd gevraagd *van den eersamen Heere Mijn Heere den Proost van Namen/Pastoor van d'Oude Kerck alhier/mitsgaders den eersamen Heere die Pater van 't S. Agathen Clooster*. Deze beide geestelijken waren echter goede bekenden van Jan van Scorel: de pastoor van de Delftse Oude Kerk was Lambert Willemsz Varick met wie Van Scorel in 1520 de pelgrimreis naar Jerusalem ondernam; de pater was Cornelis Musius, eveneens een goede vriend van Jan van Scorel. Bovendien was de overste van het *Agathen Clooster* Isabella Nicolaesdr van Grijskerke, een zuster van de dichter Joannes Secundus, een jeugdvriend van Jan van Scorel. Het advies van de *eersame heeren* zou dus zeker niet ongunstig uitvallen voor Van Scorel!

29) De opbouw van de voorstellingen bij drie- of veelluiken van Jan van Scorel gebeurt van links naar rechts in een logische - i.e. chronologische - volgorde. Voor het Delftse altaarstuk zou men verwachten dat, niet zoals Van Bleyswijk vermeldt, de Intocht van Christus in Jerusalem op het rechter zijluik en de Verrijzenis op het linker zijluik zijn afgebeeld, maar omgekeerd. Een andere mogelijkheid zou zijn: centraal de Kruisiging met links de Kruisdraging en rechts de Verrijzenis. Hiervan is een voorbeeld bewaard in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht. Zie de catalogus *Jan van Scorel in Utrecht*, Centraal Museum Utrecht, 1977, nr 45.

30) Ook hier verwacht men, zoals in voetnoot 29 vermeld, het omgekeerde: namelijk op het linker zijluik de Prediking van Johannes en op het rechter zijluik de Onthoofding van Johannes. Het is zeer waarschijnlijk dat de indicatie rechts-links gebeurd is volgens een typisch katholieke opvatting, namelijk uitgaande van de evangeliezijde als linker-, en de epistelzijde als rechterzijde. Zie in dit verband: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 1875, blz. 343 noot 2.

31) D. P. Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*, Den Haag 1973, 90.

2. J. van Scorel, *Noli me tangere*, ca 1555, City Art Gallery, Birmingham.

Hoogewerff 32) heeft twee portretten in verband gebracht met Van Scorel's opdracht voor de Nieuwe Kerk te Delft. Het eerste portret wordt bewaard in het Stedelijk Museum „Het Prinsenhof” te Delft. Hoogewerff identificeerde het als een portret van Isabella Nicolaesdr van Grijskerke, overste van het Delftse St Agathaklooster. Er zijn onvoldoende argumenten om deze identificatie te bewijzen. Evenmin kan een toeschrijving aan Jan van Scorel langer worden volgehouden 33).

Over een tweede portret, een „scheelziende oude man”, dat zich in een particuliere collectie in Wenen bevond, schrijft Hoogewerff: *Men zou willen veronderstellen, dat het Mr. Lambertus Varick op zijn ouden dag voorstelde, indien het markante gelaat met het loenschende linkeroog niet zoo stoppelig was en de kleding minder verwaarloosd. Wenscht men een gissing te maken, dan zou men veeleer op dit paneel de beeltenis kunnen „herkennen” van den meester schrijnwerker . . .* Ook in dit geval zijn er onvoldoende gronden voor identificatie en toeschrijving.

Een drieluik, oorspronkelijk bestemd voor de Nieuwe Kerk te Delft, is wel in verband te brengen met Jan van Scorel. Deze triptiek bevindt zich nu in de

32) Hoogewerff, dl 4, 178-182.

33) Het portret is op stilistische gronden te dateren én na het overlijden van Isabella van Grijskerke in 1557 én na het overlijden van Jan van Scorel in 1562. Voor informatie ben ik dank verschuldigd aan drs R. A. Leeuw, directeur van het Stedelijk Museum „Het Prinsenhof” te Delft.

City Art Gallery (afb. 2) te Birmingham 34). Het drieluik werd gedetailleerd bestudeerd door Freule de Jonge 34).

Het hoofdmotief, afgebeeld op het middenpaneel van het drieluik, is het zogenaamde *Noli me tangere*: de beginwoorden - „raak mij niet aan” - die Christus als tuinman bij zijn verschijning na de Verrijzenis sprak tot Maria Magdalena. Over de voorgestelde personen, die op de binnenzijde van de zijluiken afgebeeld zijn, geven teksten op de buitenzijde van de zijluiken informatie. Het ouderpaar is Henric Joeszn, burgemeester van Delft, overleden op 12 april 1531, en zijn vrouw Marritgen Dammas Simonsdr, overleden op 28 mei 1519; ze werden beiden begraven in de Nieuwe Kerk te Delft 35). Volgens documenten heet Henric Joeszn voluit Hendrik Joostsz van der Stijpen van Duivelandt. Naar deze familienaam wordt het drieluik ook meestal de Van der Stijpen van Duivelandt-triptiek genoemd.

Op de binnenzijde van de linker zijvleugel zijn, naast de vader, vier mannelijke kinderen voorgesteld: de oudste zoon Jan, op 2 september 1516 te Parijs overleden en er begraven in de Predikherenkerk; de tweede zoon Jacob, op 19 augustus 1519 overleden en in de Pieterskerk te Leiden begraven; de derde zoon Joost Hendricxz, op 18 juli 1561 overleden en in de Nieuwe Kerk te Delft begraven; ten slotte de jonste zoon Simon, op 28 november of 12 december 1554 overleden en in de Oude Kerk te Delft begraven.

Op de binnenzijde van de rechter zijvleugel zijn naast de moeder, de vrouwelijke kinderen voorgesteld: de oudste dochter Aeltgen, overleden op 16 september 1557 en begraven in de Nieuwe Kerk te Delft; Maritgen 36), overleden op 16 juni 1551 en eveneens begraven in de Nieuwe Kerk te Delft; over Grietgen Henricxdr, overleden op 23 april 1554, en Truytgen, overleden op 24 september 1557, zijn verder geen bijzonderheden bekend.

Op de voorgrond is een meisje, als het ware in miniatuur, met een kransje rozen om het hoofd, weergegeven. Waarschijnlijk is het een jong gestorven dochttertje, waarvan de naam niet voorkomt op het schilderij.

Hoogewerff is van mening dat het drieluik als een memorietafel in 1554 gesticht is door Joost Hendricxz van der Stijpen van Duivelandt ter nagedachtenis aan zijn overleden ouders en zijn drie broers en vijf zusters die vóór hem waren overleden. Aanleiding zou het overlijden geweest zijn van zijn jongste broer Simon op 28 november 1554. Het drieluik zou kort daarna, waarschijnlijk in de loop van 1555, geschilderd zijn. De portretten van de opdrachtgever, overleden in 1561, en zijn zuster Aeltgen, overleden in 1557 zouden, volgens Hoogewerff, later zijn toegevoegd. Tot deze conclusie komt Hoogewerff

34) Hoogewerff, dl 4, 183-185; C. H. de Jonge, „Jan van Scorel - Het z.g. Wezelaar-triptiek van Jan van Scorel”, *Oud-Holland* 1953, 189-199 en *Catalogus City Museum and Art Gallery*, Birmingham 1960, 130-131.

35) Hun graf lag volgens het handschrift van W. van der Lely, *Monumenta sepulcralia Delphica*, 1768, dl 2, fol. 22, *voor het choor*. Het graf was van rood gecouleurd marmer en hun namen waren vermeld op een geel koperen plaat.

36) Maritgen was de derde vrouw van Cornelisz Aerentsz van der Dussen, stadssecretaris en kerkmeester van de Nieuwe Kerk te Delft. In de Gemäldegalerie van de Staatliche Museen te Berlijn en in het Rijksmuseum te Amsterdam wordt een portret bewaard van Van der Dussen. Beide portretten zijn copieën naar een verloren origineel dat omstreeks 1540-1545 mogelijk door Jan van Scorel geschilderd werd.

3. J. van Scorel(?), *Madonna met Christuskind*, ca 1560. Centraal Museum, Utrecht.

4. J. van Scorel (?), *Madonna met Christuskind*, buitenzijde zijluiken, 16de eeuw (?), Centraal Museum, Utrecht.

omdat de wijze waarop de naam en de sterfdatum van Joost Hendricxz en Aeltgen zijn opgeschreven, latere toevoegingen zouden zijn. Zonderling is in ieder geval dat de naam van Truytgen, die acht dagen na Aeltgen overleden is,

volgens Hoogewerff niet later toegevoegd schijnt te zijn!

In haar goed gedocumenteerde studie over dit drieluik, blijft De Jonge vaag over de datering: ze situeert het omstreeks 1550.

De authenticiteit van het middenpaneel als origineel werk van Jan van Scorel, staat voor De Jonge vast. Voor wat betreft de zijvleugels zou het aandeel van Van Scorel zich beperkt hebben tot een globale opzet, terwijl de uitwerking aan leerlingen of helpers overgelaten zou zijn. Het merendeel van de portretten op deze zijvleugels is waarschijnlijk geschilderd naar bestaande familieportretten: de meeste familieleden waren immers overleden vóór het drieluik geschilderd werd 37).

De datering van deze memorietafel blijft onzeker. Alleen een grondig, vooral technisch onderzoek, kan een preciesere datering mogelijk maken. In ieder geval is het werk ontstaan in de periode dat Joost Hendricxz van der Stijpen van Duivelandt kerkmeester was van de Nieuwe Kerk te Delft, namelijk van 1546 tot 1560 38).

Behalve de memorietafel van de familie Van der Stijpen van Duivelandt is er nog een drieluik in verband te brengen met het late werk van Jan van Scorel. De triptiek heeft geen relatie met de opdracht van de Nieuwe Kerk te Delft, maar is een Utrechtse aangelegenheid. Het schilderij is behalve door Muller 39), nooit goed bestudeerd (afb. 3).

Het middenpaneel stelt een Madonna voor met een Christuskind, dat zijn linkerhand uitstrekt naar een geknielde stichter. Op de zijvleugels knielen respectievelijk een mannelijke en vrouwelijke geestelijke, met hun beschermheiligen.

De tekst op de predella, het geschilderde onderstuk onder het middenpaneel, en de familiewapens op het drieluik, geven een indicatie van de voorgestelde personen. De stichter is blijkbaar Jacob Vischer van der Gheer. Hij was vicaris van St Marie, het kapittel waaraan ook Jan van Scorel verbonden was. Jacob overleed eind 1566.

Volgens het onderschrift op de predella stellen de figuren op de zijvleugels de broer en zuster voor uit het huwelijk van Jacob's vader met een jonkvrouwe van Culemborch. Op de binnenzijde van de linker zijvleugel is dat Adriaan, met zijn beschermheilige, St Adriaan; op de binnenzijde van de rechter zijvleugel Barbara, eveneens met haar beschermheilige, St Barbara.

Op de lijst om het paneel van het drieluik staat in de linker bovenhoek het familiewapen van Vischer van der Gheer; in de rechter bovenhoek dat van Culemborch en in de linker benedenhoek dat van Jutphaas. Dit laatste fami-

37) Vóór de publicatie van haar onderzoek in 1953 schreef Freule de Jonge in haar boek *Jan van Scorel*, Amsterdam (Palet-serie), z.j., op blz. 58 dat Van Scorel in zijn laatste jaren niets nieuws in zijn kunst bracht: hij had zijn tijd gehad! Het drieluik van Delft had in zijn oeuvre geen bijzonder belang.

38) Over de zwerftocht van het drieluik, dat na de Reformatie uit de Nieuwe Kerk te Delft verwijderd werd, is vermeldenswaard dat het door erfenis terecht kwam in het bezit van de in Delft wonende Maria Duyst van Voorhout, stichtster van de Fundatie van Renswoude te Delft, Den Haag en Utrecht.

39) S. Muller, *De schilderijen van Jan van Scorel in het Museum Kunstliefde te Utrecht*, Utrecht 1880, 3-8 en A. D. de Vries, A. Bredius en S. Muller, *Catalogus der schilderijen in het Museum Kunstliefde te Utrecht*, Utrecht 1885, nr 6.

liewapen is later toegevoegd. Eveneens van latere datum is de beschildering op de buitenzijde van de zijvleugels (afb. 4). Ook daar zijn de familiewapens en de zinspreuk van de familie Vischer van der Gheer in het ovaal van de cartouche, latere toevoegingen.

Het drieluik heeft als altaarstuk dienst gedaan in de kapel van het H. Kruisgasthuis te Utrecht. Later heeft het daar dienst gedaan als schoorsteenstuk op de gotische schoorsteenmantel in de regentenkamer. Bij de sloop van het gasthuis in 1835 is het *als behorende tot den gebeeldhouwden schoorsteenmantel* met het fries van de schoorsteen geschonken aan de stad Utrecht 40). Het drieluik bevindt zich nu in het Centraal Museum te Utrecht.

De toeschrijving van dit werk aan Jan van Scorel is gebaseerd op de inscriptie op de predella. De Jonge 41) is van mening dat het middenpaneel van het drieluik een copie is naar een compositie van Van Scorel. Zijvleugels en predella beschouwt zij als werk van een andere hand. Volgens de catalogus van de tentoonstelling „Jan van Scorel” in 1955 42) is de uitvoering zeker niet van Jan van Scorel, al zou de compositie terug kunnen gaan op een eigenhandig werk. De samenstellers van deze catalogus dateren het werk omstreeks 1530-1540; Muller en De Jonge omstreeks 1560.

Vermeldenswaard is een opmerking van Kramm 43) die schrijft dat de *twee vleugeldeuren, die voor werk van eene andere en veel mindere hand worden gehouden . . . niet zoo schoon van kleur als het middenstuk* zijn. Het middenstuk wordt *voor eene der beste vruchten van zijne Italiaansche studiën* gehouden.

Een grondig onderzoek van de biografische gegevens van de voorgestelde leden van de familie Vischer van der Gheer én van het schilderij zelf zal het zeer zeker mogelijk maken een beter inzicht te krijgen in dit drieluik. Wellicht is de Vischer van der Gheer-triptiek toe te voegen aan de lijst van late atelierstukken die onder leiding van Jan van Scorel ontstaan zijn, eerder dan dat het hier zou gaan om een eigenhandig werk van Jan van Scorel.

Met het middenpaneel van het drieluik van de familie Vischer van der Gheer is een schilderij in verband te brengen waarvan de huidige verblijfplaats onbekend is. Een foto uit 1915 wordt bewaard in de Topografische Atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst en in het archief van het Centraal Museum te Utrecht (afb. 5). Deze foto's werden blijkbaar gemaakt toen het schilderij ontdekt werd. Uit een notitie bij de foto in de Gemeentelijke Archiefdienst blijkt het schilderij in 1915 gevonden te zijn *in een kippenhok te Keulenburg*. Verder vermeldt de notitie: *Zij staat, naar het schijnt, dicht bij Scorel's verloren origineel dan het in het H. Kruisgasthuis bewaarde stuk. Aangezien de afgebeelde schenker van het stuk hier een andere persoon schijnt te zijn dan de op het altaarstuk van het H. Kruis voorgestelde, is het echter mogelijk, dat wij hier te doen*

40) Volgens C. Kramm, *De Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders, Beeldhouwers, Graveurs en Bouwmeesters*, dl 5, Amsterdam, 1861, 1486, zou het na de sloop van het Kruisgasthuis beland zijn in het Bartholomeusgasthuis en van daaruit door de Regenten aan het Stedelijk Museum geschonken zijn.

41) *Catalogus der schilderijen*, Centraal Museum Utrecht, 1952, nr 264.

42) *Catalogus Jan van Scorel*, Centraal Museum Utrecht, 1955, nr 51.

43) C. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters*, dl 5, Amsterdam 1861, 1485. Deze werken, uitgegeven vanaf 1864, worden verder geciteerd als Kramm.

5. J. van Scorel (?),
Madonna met Christus-
kind, ca 1560 (?), Ver-
blijfplaats onbekend.
Foto uit 1915. Gemeen-
telijke Archiefdienst,
Utrecht.

hebben met een zelfstandige replek, die voor een altaar in de kerk te Kuilenburg bestemd geweest kan zijn.

De slechte toestand van het schilderij, zoals die te zien is op de foto's, wordt verklaard door de blijkbaar zeer onzorgvuldige wijze waarop het schilderij bewaard werd. Over de veronderstelling dat het schilderij in de kerk te Culemborg als altaarstuk fungeerde, is tot dusverre niets met zekerheid te bewijzen 44).

Swillens 45) bracht een tekening uit 1675 en gemaakt door de Utrechtse kunstenaar Joost van Attevelt, in verband met een schilderij van Jan van Scorel. De tekening stelt een portret voor van Frans Boogaert, die herhaaldelijk lid was van de Raad te Utrecht tussen 1539 en 1553.

44) De notitie bij de foto in het Centraal Museum is van geheel andere aard en minder betrouwbaar. Volgens die aantekening zou de foto betrekking hebben op het middenpaneel van de Vischer van de Gheer-triptiek in de toestand omstreeks 1905. Dit is in ieder geval onjuist. Verder vermeldt de notitie dat het schilderij zich omstreeks 1905 bevond als werk van Van Scorel in het Museum Kunstliefde te Utrecht. Het was eigendom van een pastoor die op de Maliebaan woonde. Het schilderij zou later gekocht of geleend zijn door Brom en daarna gekocht door Derk op het Rok in te Amsterdam.

45) P. T. A. Swillens, „De Blijde Incomste in Utrecht. Jan van Scorel ontwierp de stadsversiering. - Een onbekend portret”, *De Tijd*, 3 mei 1958.

Van Scorel en Boogaert waren hoofdrolspelers bij de voorbereiding van de blijde inkomste van Filips in 1549 te Utrecht. *Het is, zo schrijft Swillens, ongetwijfeld aan de intense samenwerking tussen beide mannen in 1549 te danken, dat Jan van Scorel nogmaals het portret van zijn vriend heeft geschilderd.* Van Scorel had inderdaad reeds eerder het portret van Boogaert geschilderd, namelijk in de reeks van negen leden van het Utrechtse Jerusalem-broederschap, die omstreeks 1535 voor de Palmitentempel op het Janskerkhof was gemaakt (46). De argumenten die Swillens aanvoert - onder andere het feit dat Boogaert op de tekening een baard heeft die niet op het schilderij voorkomt - zijn onvoldoende om aan te nemen dat de tekening van Van Attevelt teruggaat op een portret van omstreeks 1550 en niet op het schilderij met de Jerusalemvaarders (47).

Van Gelder (48) vermeldt dat Van Scorel in 1551 een portret van Herman Lethmatius geschilderd zou hebben. De gegevens hierover gaan terug op een handschrift van een achterneef van de oud-deken die dan te Gouda woonachtig is.

Over een portret van de abdis, Freule van Renesse, door Jan van Scorel in 1560 geschilderd, is verder niets bekend (49).

In 1773 werd het Kabinet van Van der Marck uit Leiden te Amsterdam verkocht. Nummer 433 van de catalogus vermeldt een portret van Mor, geschilderd door Jan van Schorel: *Anth. Morus, Schilder van den Koning van Spanje. Dit is een borststuk, zynde de kunstenaar gekleed in een rok met bont, krachtig en fraai geschilderd door Jan Schorel, op paneel, rond formaat, over zyn diameter 22 dm* (50). Van dit portret dat Van Scorel van zijn leerling Anthonie Mor gemaakt zou hebben, is verder niets bekend.

Jacob Nobel

Tussen de serie van twaalf portretten van de Jerusalemvaarders, die Jan van Scorel kort na 1525 schilderde voor de Palmitentempel te Utrecht en nu bewaard wordt in het Centraal Museum te Utrecht, bevindt zich behalve het zelfportret van Van Scorel ook het portret van Henric Nobel. *Hendrik, zo schrijft Kramm (51), woonde in de Nobel, op de Oude Gragt, by de Geertebrug, in 't huis genaamt Klyn Schonenburg, daer in na hem syn zoon woonde.* Deze zoon was de schilder Jacob Nobel.

Kramm citeert uit „Genealogie van Van Voerst”, een handschrift dat hij zag

46) *Catalogus der Schilderijen*, Centraal Museum Utrecht, 1952, nr 259.

47) Deze mening werd reeds gesuggereerd door D. P. Snoep in de catalogus *Jan van Scorel in Utrecht*, Utrecht 1977, nr 10.

48) J. G. van Gelder, „Jan van Scorel in Frankrijk en Vlaanderen”, *Simiolus* 1966-1967, 30 noot 99.

49) Deze vermelding, die ik dank aan de oud-archivaris van Utrecht, mr J. W. C. van Campen, komt voor in de Agenda van de Gemeente Archivaris 1912 nr 525. Het betreft hier een gedrukt visitekaartje van de Utrechtse kunstschilder Willem van den Heuvel, waarop in handschrift de vermelding in verband met het schilderij voorkomt.

50) Op dezelfde veiling was onder nr 1854 een door Carel van Mander met rood en zwart krijt getekend portret van Mor.

51) Kramm, dl 4, 1201-1202.

bij een der aanverwanten, de heer B. L. C. van den Heuvel te IJsselstein, het volgende: *Jacob Nobel Hendrickz. was een schilder, en heeft sig-selven door een metalen spiegel uitgeschilderd, ten halve lyve met een groote baert en een doodshoofd, daer syn linkerhandt op rust. Heeft Keyser Carel, 16 jaren oud zynde, geschildert. Hy is getrouwt met Catharina Peters van Mooye, een vleyschouwers dogter van Brussel, met welke hy doorging en te Utrecht kwam . . . Hy is geboren in 1497, op Lieve Vrouwendag in Meert, is kerkmeester van de Nicolaes kerk in 1571, en mede van de eerste gereformeerde geweest, en te Utrecht, den 13 January 1573 overleden.*

Kramm betwijfelt of Jacob Nobel op negentienjarige leeftijd een portret geschilderd zou hebben van *Keyser Carel, 16 jaren oud zynde*. De mogelijkheid mag zeker niet uitgesloten worden.

Hoogewerff 52) meende een aantal portretten aan Jacob Nobel te moeten toeschrijven. Vóór de publicatie van Hoogewerff werden ze beschouwd als werk van de zogenaamde Meester van de Bicker-portretten; later werden ze met vrij grote zekerheid als vroege werken van Maerten van Heemskerck aangenomen 53).

In 1545-1546 schildert Jan van Scorel zijvleugels voor een altaarstuk, bestemd voor het hoogaltaar van de Utrechtse Mariakerk. De Resoluties van de Mariakerk vermelden duidelijk de samenwerking van Jan van Scorel met andere schilders. De enige onder hen die apart vermeld wordt is Jacob Nobel. Hij wordt betaald voor het vergulden van de luiken 54).

Jacob Nobel komt niet voor in de bewaard gebleven documenten van het Utrechtse Zadelarsgilde, waaronder de schilders ressorteerden. In de lijst van de schilders, opgemaakt in 1569, wordt wel Cornelis Nobell genoemd. Van deze schilder is verder niets bekend.

Mogelijk is de schilder Nobell die in 1534-1535 vermeld wordt in de Utrechtse Kameraarsrekeningen 55) te identificeren met Jacob Nobel. Volgens die rekeningen wordt namelijk aan *Ja. Nobell, schilder, betaelt 3 L., wt seke hy anno XVc. XXXV, in Sept., gewrocht heeft aenden toorn, gelegen achter dat Bagynhoff, te weten aenden leuw, buyten inde voorsz. toorne staende, ende heeft die geschildert ende mit gout ende olyverwe beleyt ende oick die epitaphye ende scrifturen, daeronden staende, beloopt van 't gout, oly ende verven . . .* Ook later wordt aan dezelfde *Ja. Nobell, scilder*, betaald voor werkzaamheden *aende nyewe leeuwentoirn after die lauwers*.

52) G. J. Hoogewerff, „Scorel-parallellen“, *Oud-Holland* 1929, 198; G. J. Hoogewerff, „Jacob Claessoon et Jacob Nobel, peintres portraitistes d'Utrecht de la première moitié du seizième siècle“, *Mélanges Hulin de Loo*, 1931, 213-215 en G. J. Hoogewerff, dl 4, 230-244. Het betreft onder andere twee portretten, vroeger beschouwd als de Amsterdamse muntmeester en schepen Pieter Gerritsz Bicker en zijn echtgenote Anna Codde; beide schilderijen in het Rijksmuseum te Amsterdam.

53) Zie in dit verband de bibliografie in de *Catalogus All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam*, Amsterdam-Maarssen 1976, 264, nr A 3518.

54) M. A. Faries, „Jan van Scorel, Additional Documents from the Church Records of Utrecht“, *Oud-Holland* 1970, blz. 21.

55) Dodt, dl 3, 216 en 217.

Anthonie Mor

De meestal goed geïnformeerde kunstenaarsbiograaf Van Mander 56) weet over *Antonis Moro, vermaert Schilder van Utrecht* niet bijzonder veel te vertellen, alhoewel hij zelf schrijft: *Met grooter moeyt heb ick dus veel van Moro by een ghebracht*. Van Mander geeft de reden op van zijn beperkte kennis over Mor: hij kreeg geen medewerking van Mor's kinderen, want, zo schrijft hij, *t'ghelijckt sy niet sorghvuldich zijn / dat eenigh gedacht van hun Vader soude wesen / waerom ick zijne stersdagh niet heb connen beschrijven / evenwel sal zijnen naem ter Weerelt eeuwich in ghedacht blijven*.

Het gebrek aan informatie over de biografie en het oeuvre van Mor geldt niet alleen voor Van Mander, de vroegste biograaf van Mor. Ook voor Buchelius is dat het geval, ondanks het feit dat hij in zijn kwaliteit van advocaat van het hof te Utrecht de kans kreeg in 1604 - het jaar waarin Van Mander zijn *Schilder-Boeck* uitgeeft - in de nalatenschap van Mor notitieboekjes te bekijken. Buchelius zag toen ook prenten, onder andere van Dürer, uit het bezit van Mor. Maar veel meer dan een vluchtige blik schijnen de erfenamen Buchelius niet gegund te hebben 57). Na Van Mander en Buchelius is Kramm 58) in feite de eerste die, in de vorige eeuw, weer grondig aandacht besteedt aan Mor. Ondanks enkele niet onbelangrijke publicaties 59) is de kennis over de schilder Mor tot op heden nog zeer beperkt.

Zowel Van Mander als Buchelius vermelden uitdrukkelijk Utrecht als plaats van herkomst van Anthonie Mor. Dat wordt bovendien nog bevestigd door een randschrift op een penning met het portret van Mor. Die penning is gemaakt door de Utrechtse tijdgenoot van Mor, Steven van Herwijck 60). Mor vermeldt zelf in een document dat hij *gebooren van Utrecht* is 60a). Uit het onderzoek van Wijburg 61) blijkt dat Mor de zoon is van Philips Morrens van Dashorst, afkomstig uit Amersfoort en als *verwer* te Utrecht overleden in 1539 of 1540.

56) Van Mander, fol. 230 v°-231 v°. In 1724 gaf de Spaanse schilder Antonio Palomino een serie biografieën uit over Spaanse schilders: „El Parnaso Español pintoresco laureado”. De biografie over Mor is praktisch geheel gelijklopend aan die welke Van Mander over Mor schreef.

57) Hoogewerff en Van Regteren Altena, 73

58) C. Kram, „De Ridder Antonis Moro”, *Utrechtsche Volks-Almanak* 1848, 32-42 en Kramm, dl 4, 1156-1161.

59) V. von Loga, „Antonis Mor als Hofmaler Karls V und Philips II”, *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* 1908, 89-123; H. Hymans, *Antonio Moro - son oeuvre et son temps*, Brussel 1910; A. von Wurzbach, *Niederländisches Künstler-Lexikon*, dl 2, Wenen-Leipzig 1910, 188-193; M. J. Friedländer, in: H. Vollmer, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, dl 25, Leipzig 1931, 110-112; G. Marlier, „Nieuwe gegevens omtrent Anthonis Mor van Dashorst”, *Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis* 1932, 205-212; G. Marlier, *Anthonis Mor van Dashorst (Antonio Moro)*, Brussel 1934; A. B. de Vries, *Het Noord-Nederlandsch Portret in de tweede helft van de 16e eeuw*, Amsterdam 1934, 30-34; G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, dl 4, 's-Gravenhage 1941-1942, 245-252; L. C. J. Frerichs, *Antonio Moro*, Amsterdam (1947); M. J. Friedländer, *Early Netherlandish Painting*, dl 13 - *Antonis Mor and his Contemporaries*, Leiden - Brussel 1975, 63-69, 101-106 en commentaar 115-116.

60) Slechts twee exemplaren van deze penning zijn bekend: een in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel en een in het British Museum te Londen.

60a) Zie noot 73.

61) W. A. Wijburg, *Anthonie Mor van Dashorst „vermaard schilder van Utrecht” en zijn naaste familie*, *De Nederlandsche Leeuw* 1959, kol. 230-248.

6. A. Mor, Portret Antoine Perrenot de Granvelle, 1549. Kunsthistorisches Museum, Wenen.

7. A. Mor, Portret Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva, 1549. Hispanic Society, New York.

Volgens Van Mander 62) was Mor in de leer bij Jan van Scorel: *Antonis Moro, siende sulcken voorganger/ als daer was den vermaerden Schilder en Canonick / Meester Ian Schoorel, des heeft hy hem als een leerlingh onder zijn onderwijs begeven . . .* Ook bij Buchelius 63) vinden we Mor vermeld als leerling van Van Scorel.

Het oudste bekende schilderij van Mor is een dubbelportret van Cornelis van Horn en Anthonius Taets van Amerongen, kanunniken van de Dom te Utrecht. Het schilderij is gesigeneerd en draagt het jaartal 1544; het wordt bewaard in de Gemäldegalerie van de Staatliche Museen te Berlijn. Het is niet vreemd dat dit werk van Mor meestal in verband gebracht wordt met de portrettenseries die Jan van Scorel in dezelfde periode maakte. Typerend in dit verband is de jarenlange discussie rond de Portretten van vijf Jeruzalemavaarders in bezit van het Centraal Museum te Utrecht. Tijdens de tentoonstelling „Jan van Scorel in Utrecht” in 1977 kwam de vraag opnieuw aan de orde: is de maker van dat schilderij Jan van Scorel óf Anthonie Mor? Tot op heden is het een open vraag gebleven 64).

Men mag aannemen dat Mor de portretten van de twee Utrechtse kanunniken in 1544 te Utrecht geschilderd heeft. Maar veel meer zekerheid over Mor's activiteiten te Utrecht in deze periode hebben we niet. Zeker is dat Mor in 1547 als vrijmeester in het St Lucasgilde te Antwerpen wordt inge-

62) Van Mander, fol. 230 v°.

63) Hoogewerff en Van Regteren Altena, 64.

64) Zie de catalogus *Jan van Scorel in Utrecht*, Centraal Museum Utrecht, 1977, 126-127.

schreven 65). Maar ook nu weten we nauwelijks meer dan dat Mor in het schildersgilde van de Scheldestad ingeschreven is. Eerst in 1549 krijgen we weer vaste grond onder de voeten. Uit dat jaar zijn twee gesigioneerde en gedateerde portretten bekend: het ene van Antoine Perrenot de Granvelle (afb. 6), het andere van Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva (afb. 7). Het belang van deze portretten kan nauwelijks overschat worden. Mor heeft hier te maken met belangrijke steunpilaren waarop het beleid van Filips II rust: de diplomaat Granvelle en de krijgsman Alva.

Granvelle verbleef aan het hof te Brussel toen Mor in 1549 zijn portret schilderde, dat nu bewaard wordt in het Kunsthistorisches Museum te Wenen. Granvelle verwierf te Brussel niet alleen naam als politicus, maar ook als maecenas 66). Hoe Mor in dienst kwam van Granvelle is niet duidelijk. Het is niet uitgesloten dat Jan van Scorel hierbij geholpen heeft. Van Mander 67) merkt op: *Schoorel was seer ghemeensaem en aenghenaem by alle groote Heeren van Nederlandt*, een opmerking die door feiten bevestigd wordt. Zo heeft Van Scorel in 1549 - het jaar waarin Mor de portretten van Granvelle en Alva schildert - de leiding bij de festiviteiten die georganiseerd worden naar aanleiding van de intocht van Filips II te Utrecht. Van Scorel kan een bemiddelende rol gespeeld hebben.

Ongetwijfeld heeft Granvelle Mor bij Alva aanbevolen om zijn portret te maken. Dat portret van Alva bevindt zich sinds de 19de eeuw in de Hispanic Society te New York.

Erg lang is Mor niet in Brussel gebleven, want uit een document dat bewaard wordt in het Archief van de Governatore di Roma blijkt dat hij begin 1550 te Rome is 68). Het document waarin dat vermeld is, is een juridisch stuk, waaruit we vernemen dat ene Laurens - een schilder, afkomstig uit de Nederlanden - Mor met een stok afranselde en hem beroofde van zijn mantel en tekeningen! Laurens wordt op 11 april 1550 op borg uit de gevangenis van de Curia Savelli vrij gelaten.

In een brief schrijft Granvelle in juni 1550 aan de Italiaanse beeldhouwer Leone Leoni dat Mor naar Portugal gestuurd is door koningin Maria van Hongarije, die toen als landvoogdes van de Nederlanden aan het hof te Brussel resideerde. Als die notitie van Granvelle juist is - niets bewijst een pro of contra - dan is het verblijf van Mor in Portugal niet langdurig geweest. In het najaar van 1551 is Mor namelijk terug in Rome. Hij komt er op 15 november 1551 voor de rechter op beschuldiging van ontvreemding van een hemd! Mor, die ontkent, kan alleen op borg vrij gelaten worden. Aan die voorwaarde wordt voldaan door Guido Ascanio Sforza, bisschop van Parma en kardinaal van Santa Fiora, in wiens paleis Mor toen te gast was 69).

65) Ph. Rombouts en Th. van Lerius, *De Liggeren en andere historische Archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde*, dl 1, Antwerpen - 's-Gravenhage 1864-1876, 159.

66) Zie in dit verband onder andere: M. Piquard, „Le Cardinal de Granvelle, amateur de tapisseries”, *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art* 1950, 111-126.

67) Van Mander, fol. 236 v°.

68) G. J. Hoogewerff, „Documenten betreffende Nederlandsche schilders te Rome omstreeks het midden der XVIe eeuw”, *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome* 1932, 162-163.

69) Idem, blz. 163-164.

8. A. Mor, Portret Maximiliaan II, 1550. Museo del Prado, Madrid.

9. A. Mor, Portret Maria, echtgenote van Maximiliaan II, 1551. Museo del Prado, Madrid.

Uit deze periode zijn twee gesigneerde en gedateerde werken van Mor bewaard gebleven: een portret van Aartshertog Maximiliaan II, uit 1550 (afb. 8), en het portret van zijn echtgenote, de infante Maria, uit 1551 (afb. 9). Beide portretten bevinden zich in het Museo del Prado te Madrid.

Volgens een document 70) van 22 september 1552 geeft Catharina, koningin van Portugal, opdracht om vijfhonderd cruzados te betalen voor de portretten die van haar én van de koning geschilderd waren door Mor, die daarvoor naar Portugal was gekomen in opdracht van haar zuster Maria van Hongarije. Marlier 71) trekt hieruit de conclusie dat Mor toen in Portugal was. Noodzakelijk is dat niet: de betaling, waarvoor de koningin opdracht geeft, kan ook gelden voor eerder afgeleverd werk. In ieder geval geeft Van Mander 72) een andere versie: *Hy is ghereyst/ en geweest in Spaengien / te Madril / in 't Hof in 't Jaer 1552. en conterfeytte den Coningh Philips: want hy was gecomen in den dienst van den Keyser door den Cardinael Grandvellis. Voor eerst heeft hem den Keyser ghesonden in Portugael / daer hy de dochter van Portugael / de Bruydt van Coningh Philips, conterfeytte . . .*

Gesigneerde en gedateerde schilderijen uit 1552 zijn niet bekend. Evenmin

70) Dit document werd gepubliceerd door A. Raczynski, *Les Arts en Portugal*, Parijs 1846, 255.

71) G. Marlier, *Anthonis Mor van Dashorst*, Brussel 1934, 13.

10. A. Mor, Portret Catharina van Portugal, 1552 (?). Museo del Prado, Madrid.

zijn documenten aan te wijzen die exactere informatie zouden kunnen geven over Mor's activiteiten in 1552. Mogelijk is het niet gesigneerde en niet gedateerde portret van Catharina van Portugal, in het Museo del Prado te Madrid, een schilderij van Mor uit 1552 72a) (afb. 10).

In 1553 schijnt Mor weer in Brussel te zijn. Hij ondertekent er een document, dat een getuigschrift is voor Conrad Schot die bij Mor te Brussel in de leer was geweest: *Ende des 't oirconden soe hebbe ick myn gewoenlyck handteeken hieronder gestelt opten vierthiensten dach in november in 't jaer Ons Heeren XVc en LIII.*

Verder lezen we in het document 73) nog: . . . meester Anthoni Mor, geboren van Utrecht, woonende alhier binnen der stadt van Brussele, wesende schilder van de Keyserlycke Majesteyt, verclaert dat Conraet Schotte van Brussele, met hem woonde omtrent anderhalven jaer het ambacht van schilderen geleert heeft, wesende altyt van goeden naeme ende fame ende dagelyx converserende met my Anthoni voorgenoemde, in 't hoff van den Keyserlycke Majesteyt ende op de camere van den prince van Spaenjen, ende op de camere van mynheeren van Atrecht, ende voirts in andere groote edele heeren huysen . . . Ook uit dit document valt moeilijk op te maken van wanneer tot wanneer Mor te Brussel werkzaam was.

Van Mander 74) schrijft dat Mor van den Keyser ghesonden in Enghelandt/ hy den Coninginne Maria, tweede Huysvrouwe van den Coningh Philips, conterfeyt /

72) Van Mander, fol. 230 v°.

72a) A. J. Onieva, *Nouveau guide complet du Musée du Prado*, Madrid 1970, 202 vermeldt dat het portret in 1552 betaald werd.

73) Dit document werd eerst fragmentarisch gepubliceerd door A. Pinchart in: *Archives des Arts, Sciences et Lettres*, dl 3, Gent 1881, 202 en in zijn geheel door H. Hymans, *Antonio Moro*, Brussel 1910, 42-43.

74) Van Mander, fol. 231.

11. A. Mor, *Portret Maria Tudor*, 1554. Museo del Prado, Madrid.

en hem werdt gheschoncken een gouden Ketten / hondert ponden sterlincks / en ook hondert ponden sterlincks tot Jaer-gelt.

In januari 1554 werd het huwelijkscontract tussen de Spaanse kroonprins Filips II en de Engelse koningin Maria Tudor opgemaakt. Het verloofde paar had elkaar nog niet gezien. Filips bleef zelfs de overtocht naar Engeland uitstellen, tot grote ontstemming van zijn verloofde. Eerst op 10 juli zou Filips de reis voltrekken. Om een en ander goed te maken zond hij een vertrouweling, de markies de las Navaras, vooruit. Uit naam van Filips had de markies een schat aan juwelen meegenomen, onder andere een grote diamant met een parel als pendant ter waarde van vijftientigduizend ducaten 75). Mor heeft de koningin geportretteerd met dit juweel op de borst (afb. 11). Het schilderij is bewaard gebleven in het Museo del Prado te Madrid. Het portret moet dus gemaakt zijn na 19 juni 1554, de datum van aankomst van de markies de las Navaras. Tijdens het huwelijk, dat op 25 juli 1554 in de kathedraal van Winchester werd voltrokken, droeg de koningin het kostbare juweel. Mogelijk

75) B. White, *Mary Tudor*, Londen 1935, 285.

12. A. Mor, Portret Maria van Hongarije, 1554.
Hampton Court.

was het portret, dat het jaartal 1554 draagt, toen klaar, maar zeker is dat geenszins.

Mor heeft het portret van Maria Tudor zonder twijfel aan het Engelse hof geschilderd. Maar ook nu ontbreken documenten om ons een goed beeld te vormen van zijn reis naar en verblijf in Engeland. Is hij vanuit Madrid naar Engeland vertrokken of vanuit Brussel, waar hij op 14 november 1553 het getuigenschrift van Schot ondertekende? Kramm 76) publiceerde een document waaruit blijkt dat Mor, samen met zijn vrouw, te Utrecht op 4 januari 1554 van een zekere Ghysbert Daemen een huis koopt op de hoek van de *Twystraat byde Volderbrugge* waar toen *Ceulen* als uithangbord hing. Mor is dus vrijwel zeker vanuit Brussel via Utrecht naar Engeland gereisd.

Hoelang Mor in Engeland bleef is niet duidelijk. Waarschijnlijk heeft hij niet meteen Engeland verlaten. Van Mander 74) schrijft: *De tronie deser Coninginne / die een seer schoon Vrouwe was / copieerde hy verscheyden reysen op tronypenneelen / die hy aen groote Heeren / oock die van der Orden / en aen Grandvelles schonck / oock aen den Keyser / die hem gaf twee hondert gulden.*

Wanneer de informatie van Van Mander juist is, dan zou Mor zelf gezorgd hebben voor de verspreiding van het portret van Maria Tudor. Het kopiëren van dergelijke portretten hoeft niet per se in Engeland gebeurd te zijn; dat kon Mor om het even waar doen. Maar wellicht heeft hij ook in Engeland zelf voor de koningin een aantal versies van haar portret gemaakt. Het schenken van een portret was in de 15de en 16de eeuw een veel voorkomend gebruik. Met zekerheid is in ieder geval bekend dat de earl of Huntington van de koningin een copie van Mor's schilderij cadeau kreeg. Het portret bleef

76) Kramm, dl 4, 1157 en 1162 met onjuiste transcriptie.

13. A. Mor, *Portret Alexander Farnese*, 1557. Galleria Nazionale, Parma.

eeuwenlang in de familie, maar maakt nu deel uit van de collectie van het Stewart Gardner Museum te Boston.

De *trony-penneelen* waarover Van Mander spreekt zijn portretten van bescheiden allure: ze geven alleen de kop weer. In het Szépművészeti Múzeum te Budapest en in de Gemäldegalerie van het Kunsthistorisches Museum te Wenen worden dergelijke *trony-penneelen* met het portret van Maria Tudor bewaard. Wellicht was een dergelijk portret van de koningin in bezit van Granvelle en Karel V, zoals Van Mander meedeelt. In de inventaris van de bescheiden collectie kunstwerken die Karel V meenam toen hij zich terug trok in het klooster van San Jeronimo de Yste, wordt onder nummer 16 ver-

14. A. Mor, Portret Philips II, 1557 (?), Escorial.

meld 77): *ung tabliau de la resamblance de la royne d'Angleterre faict par Tomas More*. Mogelijk is dat portret het schilderij van Anthonis Mor, dat Van Mander vermeldt.

Vertrok Mor nog in 1554 uit Engeland terug naar de Nederlanden? Niets is erover bekend. Een portret van Maria van Hongarije - vroeger in Holyrood Palace in Edinborough en nu in Hampton Court - draagt het jaartal 1554, maar geeft verder geen houvast om een gefundeerde conclusie te trekken (afb. 12).

De eerste jaren na 1554 is er nauwelijks enig spoor van Mor te vinden. Eerst in

77) A. Pinchart, „Tableaux et sculptures de Charles Quint”, *Revue universelle des Arts* 1856, 229.

15. A. Mor, Zelfportret, 1558. Galleria degli Uffizi, Florence.

1557 krijgen we meer zekerheid. Begin van dat jaar brengt Margaretha van Parma, sedert 1538 echtgenote van Ottavio Farnese, hertog van Parma, haar twaalfjarige zoon, de latere landvoogd Alexander Farness, naar de Nederlanden. Hij zou er opgevoed worden aan het hof te Brussel. In het jaar van zijn komst te Brussel schildert Mor het portret van de jonge Alexander (afb. 13).

Dat schilderij, gesigneerd en gedateerd, wordt bewaard in de Galleria Nazionale te Parma.

In hetzelfde jaar behaalt Filips II bij Saint-Quentin de overwinning op de Franse troepen. Dat gebeurde op 10 augustus 1557, de feestdag van Sint Laurentius. Filips was ervan overtuigd dat hij de triomf te danken had aan de tussenkomst van Sint Laurentius en liet uit dank aan de heilige het monasterium el Escorial bouwen. Als blijvende herinnering aan die overwinning liet Filips ook zijn portret in het Escorial ophangen. Dat portret, waar de koning in volle wapenrusting en met bevelhebbersstaf is afgebeeld, en zich nog ter plaatse bevindt, is door Mor vermoedelijk kort na de overwinning bij Saint-Quentin geschilderd (afb. 14).

De Galleria degli Uffizi te Florence bezit een zelfportret van Mor 78) (afb. 15). Het opschrift op het schilderij laat daar geen twijfel over bestaan, evenmin als over het jaar waarin het gemaakt is, 1558. Op de schildersezal waarvoor Mor poseert, is een papiertje vastgeprikt met daarop een Grieks lofdicht dat ondertekend is door Dominicus Lampsonius. De vertaling bij Obreen 79) luidt:

*O Hemel! Wiens beeld is dit?
Van den voornaamsten der schilders,
Die Apelles en ook Zeuxis
En de overigen der ouden
En al de nieuweren
In kunst overtreft.
Zelf nu, heeft hij zijn eigen gelaat
Met (zijn) eigen hand geschilderd,
Zich zelven in een metalen spiegel beziende,
O verheven kunstenaar!
Dit nu is Moro voor het gezicht (aanschouwelijk voorgesteld).
Weldra zal Moro zelfs spreken!*

Lampsonius. (Lampsen)

Het is niet uitgesloten dat het zelfportret van Mor in Utrecht geschilderd is. Kramm 76) maakt melding van het feit dat Mor op 26 oktober 1558 in Utrecht is in verband met de overdracht van een hofstede aan Paul van Escheren. Verder vermeldt Kramm dat Mor ook op 28 juli 1559 in Utrecht is. Mor is dan samen met zijn zoon Filips aanwezig bij een vergadering van het kapittel van Oudmunster. Filips Mor vraagt namelijk toestemming van het kapittel, waarin hij sinds 1558 als kanunnik zitting heeft, om zich voor studiedoeleinden in Spanje te mogen vestigen. Bovendien vraagt hij daarvoor de gebruikelijke financiële steun te mogen ontvangen. Het kapittel stemt hierin toe, op voorwaarde dat hij niet naar Italië gaat.

78) Een zelfportret wordt ook vermeld in de catalogus van de veiling van Kretschmar te Amsterdam in 1757 onder nr 13: *Het portret van Antonio Moro, zynde een kniestuk, met twee handen, levensgroot, en door hem-zelven geschilderd, h. 44, br. 34 dm.*

79) „Iets over Antonis Moor. (Antonio Moro)” in: D. O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, dl 7, Rotterdam 1888-1890, 288. Zie ook: J. Puraye, „Antonio Moro et Dominique Lampson”, *Oud-Holland* 1949, 176.

16. A. Mor, *Portret Don Carlos (?)*, 1559 (?).
Staatliche Kunstsammlungen, Kassel.

Op 25 augustus 1559 scheept Filips II te Vlissingen in om voorgoed te Nederlanden te verlaten. De koning resideert vanaf 9 november aan het hof te Toledo. Van Mander 74) schrijft: *Doe den Paeys tusschen den Coningh van Spaengien en den Coningh van Vranck was besloten / trock Moro met den Coningh weder in Spaengien / alwaer hy by den Coningh in het Hof heel groot en seer gemeensaem was...*

Meestal wordt aangenomen dat Mor tijdens dit verblijf in Spanje zeer actief was. Documenten om dat te bewijzen zijn er niet en evenmin zijn er schilderijen bewaard waarvan met absolute zekerheid beweerd kan worden dat ze in die periode door Mor in Spanje gemaakt zijn. In feite is Van Mander de enige die ons inlichtingen verschaft. Wel worden een aantal portretten beschouwd als werken die Mor in deze periode geschilderd zou hebben. Signatuur en datering ontbreken, zodat men alleen hypothetisch te werk kan gaan. Een schilderij in de Gemäldegalerie van de Staatliche Kunstsammlungen te Kassel wordt, per traditie, beschouwd als het portret van Filips' ongelukkige zoontje Don Carlos (afb. 16). Over de exactheid van de identificatie bestaat nog steeds twijfel.

In deze periode plaatste men gewoonlijk ook de zogenaamde „hofnar-portretten”. Op de eerste plaats is dat het portret van de nar van Granvelle (afb. 17), een schilderij dat afkomstig is uit de collectie van Lodewijk XVI en nu bewaard wordt in het Musée du Louvre te Parijs. Daarnaast is er het portret van Pejeron, de nar van de hertog van Benavente en van de hertog van Alva (afb. 18). Dit laatste portret is afkomstig uit het Casa del Tesoro van het Alcazar te Madrid en is nu in het bezit van het Museo del Prado te Madrid.

Uit 1559 dateren de portretten die Mor schilderde van de uit Antwerpen afkomstige kapelmeester van de hertog van Ferrara, Jean Lecocq, alias Gallus - de haan - en van de echtgenote van Lecocq (afb. 19 en 20). Deze schilderijen, waarvan het mansportret gesigneerd en gedateerd is, bevinden zich in de Ge-

17. A. Mor, Portret nar van Granvelle, 1559 (?). Musée du Louvre, Parijs.

18. A. Mor, Portret van Pejeron, nar van Benavente en Alva, 1559 (?). Museo del Prado, Madrid.

mäldegalerie van de Staatliche Kunstsammlungen te Kassel 80). Een ander schilderij van Mor stamt uit 1559, namelijk het portret van Jan van Scorel (afb. 21). Dat portret is nu in het bezit van de Society of Antiquaries te Londen. Men heeft steeds aangenomen dat dit portret in 1560 geschilderd is, zoals vermeld wordt in het latijnse opschrift, dat in vertaling luidt: Anthonie Mor, schilder van Filips, koning van Spanje, heeft dit portret opgedragen aan de schilder Jan van Scorel in het jaar 1560. Praktisch dezelfde tekst, eveneens in Latijn, wordt geciteerd door Van Mander 81). Maar Van Mander vermeldt ook nog een andere tekst, die op het schilderij stond en in vertaling hierop neer komt: Deze man heeft roem verleend aan de kunst en de kunst op haar beurt aan hem; bij zijn dood meende de kunst ook zelf te sterven. Deze tekst, in het Latijn dan, werd tijdens een onderzoek van het schilderij in maart 1977 tijdens de tentoonstelling „Jan van Scorel in Utrecht” terug gevonden door dr

80) Tijdens de Tweede Wereldoorlog ging de originele lijst met een opschrift van Lampsonius, door brand verloren. Zie: J. Puraye, „Antonio Moro et Dominique Lampson”, *Oud-Holland* 1949, 176.

81) Van Mander, fol. 236 v°.

19. A. Mor, Portret Jean Lecocq, 1559. Staatliche Kunstsammlungen, Kassel.

20. A. Mor, Portret echtgenote Jean Lecocq, 1559 (?). Staatliche Kunstsammlungen, Kassel.

M. A. Faries en dr J. R. J. van Asperen de Boer 82). De tekst bevindt zich onder het opschrift dat tegenwoordig te zien is. Met andere woorden: het huidige opschrift is geschilderd boven de oudere, oorspronkelijke inscriptie, waar het jaartal 1559 vermeld is. Vermoedelijk gaat de overschildering, waar het jaartal 1560 op voorkomt, terug op een opschrift dat voorkwam op een oudere omlijsting of op het grafmonument van Jan van Scorel, waar het portret na zijn overlijden op 6 december 1562 werd opgehangen.

Zonder twijfel heeft Mor het portret van Jan van Scorel in Utrecht geschilderd, waarschijnlijk vóór zijn vertrek naar Spanje, dat volgens Van Mander samenviel met het vertrek van Filips II op 25 augustus 1559. Vermoedelijk zijn ook de portretten van Jean Lecocq en zijn echtgenote vóór die datum geschilderd.

Het jaartal 1560 op het portret van Jan van Scorel was voor een aantal auteurs aanleiding om hieruit de conclusie te trekken dat Mor in dat jaar terug was in Utrecht. Het is niet uitgesloten dat Mor in dat jaar terug was - niets bewijst het - maar het is voldoende duidelijk dat het portret van Jan van Scorel deze conclusie geenszins wettigt. Het is moeilijk te zeggen wáár het Portret van een onbekende man, uit 1561, geschilderd is (afb. 22). Dat schilderij - gesigneerd en gedateerd - bevindt zich in het Mauritshuis te Den Haag.

82) Voor het eerst is melding gemaakt van deze vondst in de franstalige catalogus van de tentoonstelling *Jan van Scorel d'Utrecht*, Musée de La Chartreuse, Douai 1977, cat. nr 24. Zie verder: J. R. J. van Asperen de Boer en M. Faries, „Research during the Jan van Scorel in Utrecht exhibition: a report”, *Simiolus* 1977, 169-182.

21. A. Mor, Portret
Jan van Scorel, 1559.
Society of Antiquaries,
Londen.

Hoelang bleef Mor in Spanje? We weten het niet. Kramm 76) publiceerde een document waaruit blijkt dat in 1564 een eigendomsoverdracht plaats vindt van het huis, genaemt *Cuelen*, dat Mor tien jaar eerder verwierf. Mor moet dus in 1564 in Utrecht geweest zijn.

Volgens Van Mander is het vertrek van Mor uit Spanje eerder een „vlucht”. Toen Filips II Mor op zijn schouders klopte, aldus de versie van Van Mander 74), en *Moro hem uyt hoerde weder den mael-stock op de schouder legde/t' welck een sorghlijck doen was: want het schricklijck is den Leeuwen aen te roeren. Dese ghemeenschap soude hem hardt op hebben mogē breken . . .* Verder schrijft Van Mander in verband met dit voorval: de hovelingen *begonden heel jaloers en nabedenckigh te wesen . . .* Buchelius 83) geeft een andere versie over het vertrek van Mor: Mor wou rust hebben en keerde daarom terug naar Utrecht. Na zijn terugkeer in de Nederlanden blijft Mor in ieder geval in de gunst van Filips II: hij krijgt nog opdrachten en volgens Buchelius ontvangt Mor een jaarlijkse toelage van de koning. Ook Granvelle blijft vol belangstelling voor Mor en Margaretha van Parma geeft evenmin blijk van wantrouwen. Alva ten slotte, vraagt zelfs aan Mor om in zijn dienst te komen. Deze feiten schijnen de bevestiging van Van Mander eerder tegen te spreken dan te bevestigen.

Volgens Buchelius 83) bleef Mor na zijn terugkeer uit Spanje voor de rest van zijn leven in Utrecht. Zeker is dat niet. In 1568 wordt Mor in Utrecht én in Antwerpen vermeld. Een protocol van het kapittel van Oudmunster te Utrecht, 11 mei 1568, bevestigt de aanwezigheid van Mor in Antwerpen. Het

83) Hoogewerff en Van Regteren Altena, 74.

22. A. Mor, Portret onbekende man, 1561. Mauritshuis, Den Haag.

23. A. Mor, Portret Anna van Oostenrijk, 1570. Kunsthistorisches Museum, Wenen.

kapittel vraagt aan Filips Mor om zijn vader in Antwerpen te schrijven in verband met een patroon *daernaer men 't heylich Cruys sal laten setten* 84).

Zeker verbleef Mor een tijdlang in Antwerpen. Anna van Oostenrijk, dochter van Maximiliaan II, bleef op haar doorreis naar Spanje, waar ze de vierde echtgenote van Filips II zou worden, in de zomer van 1570 een maand te Antwerpen. Waarschijnlijk heeft Mor toen het portret van Anna gemaakt dat bewaard wordt in het Kunsthistorisches Museum te Wenen (afb. 23). Het schilderij is gesigneerd en gedateerd. Het laatste cijfer van het jaartal is echter onleesbaar geworden, maar 157(0) als jaar van het ontstaan van het portret is zeer wel aanvaardbaar.

In 1572 wordt in documenten van het Antwerpse schildersgilde melding gemaakt van een leerling van Mor: *Wyllen van Wyberghen gheleert by Mester Antoni Mor* 85). Ook het jaar daarop, namelijk op 4 augustus 1573, wordt in een document uitdrukkelijk vermeld dat Mor te Antwerpen woont.

Het is niet mogelijk om aan de hand van de bewaard gebleven schilderijen van Mor uit deze periode, aan te geven waar ze gemaakt zijn. Het portret van de Utrechtse medailleur Steven van Herwijck (afb. 24) kan in Utrecht ontstaan zijn, maar Van Herwijck was alles behalve vastgebakken aan Utrecht, zodat het portret evengoed elders geschilderd kan zijn. Dat schilderij, gedateerd 1564 en bewaard in het Mauritshuis te Den Haag, ging door voor het portret van een onbekende goudsmid, tot Van Gelder het in 1947 identificeerde 86).

84) Kramm, dl 4, 1162.

85) Ph. Rombouts en Th. van Lerijs, *De Liggeren en andere Historische Archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde*, dl 1, Antwerpen-'s-Gravenhage 1864-1876, 249.

86) H. E. van Gelder, „Moro's Goudsmid“, *Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek* 1947, 47-53.

24. A. Mor, *Portret Steven van Herwijck*, 1564. Mauritshuis, Den Haag.

25. A. Mor, *Portret Henry Lee*, 1568. National Portrait Gallery, Londen.

Het schilderij zou deel hebben uitgemaakt van de collectie van de schilder Sir Peter Lely te Londen; later kwam het in de verzamelingen van Kretschmar, van Slingelandt en Stadhouder Willem V. Het feit dat het portret van Steven van Herwijck zich in Londen zou bevonden hebben, heeft aanleiding gegeven over speculaties dat Mor in deze periode ook nog in Londen werkzaam geweest zou zijn. Friedländer 87) is van mening dat Mor in 1568 het portret van Henry Lee, gesigneerd en gedateerd en nu in de National Portrait Gallery te Londen, in Engeland schilderde (afb. 25). Volgens Friedländer zou Mor toen ook het portret van Gresham geschilderd hebben. Een ander schilderij wordt eveneens soms in deze context geplaatst, namelijk een portret dat zich vroeger bevond in de collectie van de Earl of Spencer en nu in de National Art Gallery te Washington (afb. 26). Lange tijd werd het schilderij beschouwd als een zelfportret van Mor uit 1554. De juistheid van de identiteit wordt tegenwoordig zeer in twijfel getrokken. Bovendien is bij restauratie van het portret in de linker bovenhoek de signatuur én het jaartal 1569 te voorschijn gekomen. Een verblijf van Mor in Engeland in deze periode is zuiver hypothetisch. De serie portretten, die met al te veel gemak beschouwd worden als „gemaakt in Engeland”, kan evengoed in de Nederlanden geschilderd zijn. Al even dubieus is het om een portret dat per traditie „een man uit het gevolg van Granvelle” heet te zijn, op die grond te beschouwen als een schilderij dat in de Zuidelijke Nederlanden ontstaan is. Dat portret van een onbekende man uit 1564 - gesigneerd en gedateerd - wordt bewaard in het Musée du Louvre te Parijs.

In de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Brussel bevindt zich een portret van Goltzius, door Mor geschilderd (afb. 27). Van Mander beweert dat Mor in één uur tijds een portret maakte van Goltzius. Misschien is het

87) M. J. Friedländer, *Early Netherlandish Painting*, dl 13, *Anthonis Mor and his Contemporaries*, Leiden-Brussel 1975, 65.

26. A. Mor, Zelfportret (?), 1569. National Art Gallery, Washington.

27. A. Mor, Portret Goltzius, 1573 (?). Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel.

schilderij te Brussel het werk waar van Mander melding van maakt. Het portret draagt een latijns opschrift met het jaartal 1576. Ten onrechte is aangenomen dat het schilderij in dat jaar ontstaan is. Het opschrift is zonder twijfel een latere toevoeging die verband houdt met een prent die in 1576 door Melchior Lorch gemaakt werd naar het schilderij. In een brief aan de uitgever Abraham Ortelius schrijft Goltzius op 21 februari 1574 dat hij ter illustratie van zijn boek „Sicilia et Magna Graecia”, dat in 1576 te Brussel werd uitgegeven, het portret wil gebruiken dat Mor van hem geschilderd heeft. Het portret moet dus vóór die datum geschilderd zijn.

Uit de rekeningen van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen over de jaren 1576-1578 valt op te maken dat Mor in die periode overleden is: er is sprake van een betaling van 25 gulden aan de erfgenamen *voor een tafereel dat niet afgemaect was* 88). Van Mander 89) geeft hieromtrent nadere informatie: *Eyndling daer hy over starf was een besnijdenis Christi, om ons Vrouwen Kerck t' Antwerpen/dat een heerlijk werck soude geweest hebben.*

Buchelius 90) schrijft dat Mor op het eind van zijn leven mythologische en bijbelse onderwerpen schilderde, iets waar hij niet in uitmuntte, zo voegt de auteur eraan toe.

Schilderijen met mythologische onderwerpen, van de hand van Mor, zijn niet terug gevonden. Uit documenten zijn ze wel bekend. In de inventaris die na het overlijden van Margaretha Boghe, overgrootmoeder van Constantijn Huygens, te Antwerpen op 21 januari 1575 wordt opgemaakt wordt melding

88) Ph. Rombouts en Th. van Lierius, *De Liggeren en andere Historische Archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde*, dl 1, Antwerpen-'s-Gravenhage 1864-1876, 159 noot 1.

89) Van Mander, fol. 231 v°.

90) Hoogewerff en Van Regteren Altena, 73.

28. A. Mor, *Portret Margaretha van Parma*, ca 1555. Staatliche Museen, Berlijn.

gemaakt van *Een Naecte Venus*, op panneel, van Anthonie Moor en *Eenen naecten Mars*, van Anthonie Moor, op panneel 91). Ook Filips II had blijkbaar een schilderij van Mor met een mythologisch onderwerp: *Op eene tijt*, zo schrijft van Mander 89), *copieerde hy voor den Coning een Danae van Titiaen*. Erg origineel schijnt Mor hier niet geweest te zijn. Behalve het schilderij dat Mor bij zijn overlijden onafgewerkt achter liet, kende Van Mander 89) nog andere schilderijen met religieuze onderwerpen, *onder ander/eenen verrijsenden Christus met twee Enghelen/ooch twee Apostelen/Petrus en Paulus, seer aerdigh ghedaen en ghecoloreert* . . .

De kunsthistorische discussies in verband met het oeuvre van Mor, zijn het felst wanneer het gaat om zijn schilderijen met religieuze onderwerpen. Alhoewel deze werken een wezenlijk onderdeel vormen binnen het totale oeuvre van Mor worden ze in deze bijdrage verder buiten beschouwing gelaten 92).

Van Mander deelt mee dat Mor een jaar vóór de Franse Furie op 56-jarige leeftijd overleden is. Geboortjaar zou dan 1526 en sterfjaar 1582 zijn. Buche-

91) E. W. Moes, „Uit oude Antwerpsche Inventarissen I”, *Oud-Holland* 1901, 54.

92) De schilderijen met religieuze onderwerpen, door Mor geschilderd, zullen apart gepubliceerd worden. Dat is ook het geval met de portretten die Mor schilderde van leden van de familie De Moor. Om die reden worden deze portretten hier eveneens geheel buiten beschouwing gelaten.

29. A. Mor, Portret Thomas Gresham, ca 1560. Rijksmuseum, Amsterdam.

30. A. Mor, Portret Anna Fernely, echtgenote van Gresham, ca 1560. Rijksmuseum, Amsterdam.

lius 93) daarentegen spreekt niet van de Franse, maar van de Spaanse Furie, *discreptio hispanica*, die plaats vond op 4 november 1576. Bovendien zou Mor, volgens Buchelius, op 57-jarige leeftijd overleden zijn. Elders 63) weer schrijft dezelfde auteur dat Mor op 59-jarige leeftijd stierf! Bredius 94) bracht enige duidelijkheid in de verwarring. Mor Moet tussen 17 april 1576 en 12 mei 1577 overleden zijn. Zijn geboortedatum valt tussen 1517 en 1520.

De onduidelijkheid en verwarring geldt niet alleen voor de biografie van Mor, maar ook voor de datering en toeschrijving van een groot aantal werken. Het portret van Margaretha van Parma, in de Gemäldegalerie van de Staatliche Museen te Berlijn blijft problematisch voor wat betreft de datering (afb. 28). Dat is ook zo voor de portretten van de koopman en financiële agent van de Engelse kroon in de Nederlanden, Sir Thomas Gresham en zijn echtgenote, Anna Fernely (afb. 29 en 30). Deze beide portretten bevonden zich in de collectie van Robert Walpole te Strawberry-Hill en werden in 1779 met de rest van de verzameling aangekocht door Catharina de Grote. Zo kwamen ze in de collectie van de Hermitage te Leningrad. In 1931 werden beide schilderijen aangekocht door het Rijksmuseum te Amsterdam 95).

Illustratief voor de problematiek in verband met de authenticiteit van werken van Mor is het portret van Willem van Oranje in de Gemäldegalerie van de Staatliche Kunstmuseen te Kassel (afb. 31). Willem van Oranje is op het schilderij voorgesteld met de staf die hij als opperbevelhebber van 20.000 man op 22 juli 1555 ontving. Het portret moet dus ontstaan zijn na die datum en is mogelijk zelfs ter gelegenheid van die gebeurtenis gemaakt. Vrijwel zeker is het portret geschilderd vóór 21 januari 1556, de datum waarop Willem van Oranje de ketting van het Gulden Vlies ontving. Was Willem in het bezit ge-

93) Hoogewerff en Van Regteren Altena, 72.

94) A. Bredius, „Wanneer stierf Anthonie Mor van Dashorst?“, *Oud-Holland* 1918, 175-176.

95) F. Schmidt Degener, *Jaarverslag over 1930 van de Vereeniging Rembrandt*, 11.

31. C. van der Borch
(?) (naar A. Mor), Portret Willem van Oranje
(1555). Staatliche
Kunstsammlungen,
Kassel.

weest van dat ereteken, dan zou dat zeker op het schilderij te zien geweest zijn.

De datering 1555 werd bevestigd door het terugvinden van het jaartal op het schilderij. Toen Van Luttervelt 96) in 1948 zijn vondst publiceerde, beschouwde hij het portret als origineel werk van Mor. Later kwam Van Luttervelt tot de conclusie dat het werk geen origineel van de hand van Mor was 97). Veel eerder reeds was Staring 98), zij het via geheel andere weg, tot deze conclusie gekomen. Staring wees het schilderij als origineel van Mor van de hand en schreef het toe aan Caspar van der Borch die als copïist in het laatste kwart van de 16de eeuw zeer actief was. Van der Borch werkte onder andere voor landgraaf Willem V van Hessen die in Kassel resideerde en in de „gouden zaal” van zijn kasteel een belangrijke collectie van meer dan honderd portretten van bekende tijdgenoten bezat.

96) R. van Luttervelt, „Aantekeningen bij de herdenkingstentoonstelling van de Vrede van Munster te Delft”, *Phoenix* 1948, 189.

97) R. van Luttervelt, „Een schilderij van Anna van Buren en andere portretten uit haar omgeving”, *Oud-Holland* 1959, 191-194.

98) A. Staring, „Vraagstukken der Oranje-iconographie-I. Is Mor's Willem van Oranje Kassel een origineel?”, *Oud-Holland* 1951, 68-74.

De argumenten die Staring en Van Luttervelt aanvoeren om het portret van Willem van Oranje, in het Museum te Kassel, niet langer te aanvaarden als origineel, hebben tot op heden niet het gewenste resultaat gehad. Het is symptomatisch voor het onderzoek van biografie en oeuvre van Mor.

Filips Mor

Anthonie Mor - voor de Spanjaarden Moro en voor de Engelsen More - verkreeg niet alleen voor zichzelf, maar ook voor zijn kinderen een aantal gunsten van Filips II. Zo wordt Anthonie Mor's zoon, Filips, door beschikking van Filips II kanunnik van Oudmunster te Utrecht 99). Op 6 maart 1563 klaagt Filips Mor zich bij het kapittel omdat hij reeds vier jaar bij het kapittel zetelt zonder de inkomsten ontvangen te hebben die verbonden waren aan zijn prebende. Het kapittel wijst erop dat tot dusverre de legale bewijzen, die zijn vader beloofd had, ontbreken en dat hij moet trachten die te Madrid te krijgen.

Een voorbeeldig kanunnik schijnt Filips Mor niet geweest te zijn. Het kapittel beslist zelfs op 28 februari 1567 om *aen Philips Mor een curator te stellen uit de capittelheeren*. Op 17 februari 1570 wordt afgezien van „voogdij”: *... de capittelheeren gehoord hebbende het relaas der Heeren Cuynretorf en Ruysch, in de zake van de curatele van den heer Mor, en dat deszelfs schulden genoegsaem afbetaeld zyn, hebben besloten, hem van die curatele te moeten ontslaen*.

Het Protocol van Oudmunster vermeldt op 1 oktober 1578: *De heer Gerart Ram, canonnik van St. Salvator en St. Marie, geeft te kennen, hoe weleer tusschen hem en de capittelheeren eene overeenkomst getroffen was etc. en dat nu het gerucht zich sterk verspreide, dat Philips Mor, cononnik dezer kerk, in Portugal overleden was, hij zich voor dat canonicaat wenschte te hebben aanbevolen*.

Filips Mor is niet in Portugal overleden, maar bij Alcazarquivir in Noord-Afrika. Hij was namelijk meegetrokken in het gevolg van Sebastiaan, koning van Portugal. Op 4 augustus 1578 werd het gehele leger en het gevolg van koning Sebastiaan verslagen. Filips Mor moet bij deze nederlaag omgekomen zijn.

Filips Mor is wellicht niet in de hoedanigheid van militair meegetrokken in de strijd van Sebastiaan tegen de mohammedanen. In het gevolg van de Portugese koning bevond zich een stel geleerden-avonturiers dat er vooral op uit was zijn kennis te verrijken. In deze groep moeten we waarschijnlijk Filips Mor zoeken, die als mathematicus de reis meemaakte. Behalve mathematicus was Filips Mor ook literator. Buchelius had in zijn bezit „Naboth, een treurbly-eind-spel”, dat in 1571 werd opgevoerd. Bekender wellicht was Mor's „Triumphus Pecuniae” - Zegepraal van het Geld -, een gedicht dat in 1577 te Utrecht gedrukt werd en jaarlijks op St Maartensdag door kinderen gezongen werd 100).

99) De gegevens over Filips Mor zijn gebaseerd op C. Kram, „De Ridder Antonis Moro”, *Utrechtsche Volks-Almanak* 1848, 41-42 en Kramm, dl 4, 1162-1163.

100) In het „Diarium” van Buchelius is op fol. 114 v° onder November 1577 vermeld: *Trajecti vero Philippus Morus edidit oden annalem: „Pecuniae triumphum” ad G. Veusels*; zie: G. Blom en L. A. van Langeraad, *Diarium van Buchell*, Amsterdam 1907, 49.

Filips Mor was ook schilder. In het Protocol van Oudmunster, 11 mei 1568 wordt uitdrukkelijk vermeld: ... *den schilder van den Capittle, Mr. Philips Mor*. In feite is dit de enige vermelding die inlichtingen verschaft over het feit dat de zoon van Anthonie Mor ook schilder was. Andere documenten om dat te bewijzen zijn er niet. En evenmin is er een schilderij bekend dat door Filips Mor gemaakt zou zijn.

De familie Van Schayck

In een bijdrage over de Utrechtse beeldhouwer Colyn de Nole (besteedt Muller 101) terloops aandacht aan de Utrechtse kunstenaarsfamilie Van Schayck. *In de oude rekeningen*, zo schrijft Muller, *ontmoeten we telkens leden van de familie van Schayck, die in de middeleeuwen zich blijkbaar heeft toegelegd op zeer verschillende takken van kunst en kunstnijverheid. Een van de leden dezer familie, Eerst van Schayck, schilderde in 1496 een nieuwe tafel voor het hoogaltaar van den Dom; zijne kunst werd dus voornamelijk genoeg geoordeeld, om te prijken op de aller-eerste plaats van het land, het hoogaltaar der kathedraal. Waar zijn de werken van dezen beroemden kunstenaar en van zijn artistiek geslacht gebleven? Het Nederlandsch museum bezit eene schilderij van eenen naamgenoot van den grooten Eerst, afkomstig uit de St. Pieterskerk: denkelijk een kleinzoon, die niet in zijn schaduw staan kon. Men verhaalt, dat een ander altaarstuk van Eerst van Schayck uit Utrecht, dd. 1600, berust te Lugo bij Ravenna, en in het begin der 17e eeuw droeg ook de Utrechtenaar Goert van Schayck eene prent der St. Pieterskerk te Rome op aan den gezant der Aartshertogen bij het pauselijk hof. Maar verder weten wij niets!*

Muller's besluit is niet geheel terecht omdat hij voorbijgaat aan de gegevens van Kramm 102). Later zouden Hoogewerff 103), Swillens 104), en Freule De Jonge 105) opnieuw aandacht besteden aan deze Utrechtse kunstenaarsfamilie.

Evert of Eerst van Schayck kwam reeds ter sprake in verband met de plattegrond die hij in opdracht van het Utrechtse stadsbestuur schilderde. De kontakten die hij in dit verband heeft met de architect Willem van Noort zijn niet de enige. Ook later zal Evert van Schayck met hem samenwerken, onder andere in 1546 bij opmetingen van *den coers van den stroom der Lecke* te Vianen.

De activiteiten van Evert als schilder zijn mogelijk beperkt gebleven tot het vastleggen van de resultaten van opmetingen - zoals de plattegrond van Utrecht - en decoratiewerk. Van dit laatste getuigt een post in de Rekeningen van de Utrechtse Nicolaaskerk over de jaren 1563-1564: *It., betaelt aen handen*

101) S. Muller, „De Utrechtsche beeldhouwer Colyn de Nole en zijn geslacht”, *Oud-Holland* 1907, 50.

102) Kramm, dl 5, 1456-1457.

103) G. J. Hoogewerff, „De Utrechtsche kunstenaarsfamilie Van Schayck”, *Oudheidkundig Jaarboek* 1923, 28-34.

104) P. Swillens, „Schilders en beeldhouwers in Oud-Utrecht”, *Jaarboekje van „Oud-Utrecht”* 1925, 64-69.

105) C. H. de Jonge, „Utrechtsche Schilders uit de tweede helft van de XVIde eeuw”, *Oud-Holland* 1933, 159-167.

Eerst van Schayck, schilder, omme die percken in die nyeuwe vanen te maecken, mitgaders 't fronica, dat voer 't offlaet staet, 6 gl. 12 st. 106). In de Rekeningen van de Pieterskerk over de jaren 1535-1536 worden *Everardo Scayck et Joachim* vermeld, eveneens in verband met decoratiewerk 106a). Evert van Schayck moet tussen 14 mei en 13 juli 1574 overleden zijn 107).

Eveneens actief voor de Nicolaaskerk was Goert van Schayck. Een post in de Rekeningen van de kerk over de jaren 1582-1583 vermeldt: *It., Goert van Schayck, schilder, van de thien geboeden te scryven aen den pylaer, die eerste van 't choer aen de noortsyde ende die handelinghe der Apostelen aen de d'arde pylaer, aen de suytzyde, t'saemen gl. 10 st. 108).*

Goert van Schayck was met tussenpozen van maart tot begin november 1571 ook betrokken bij het schilderen en vergulden van de deuren van het orgel in de Utrechtse Dom. Die werkzaamheden verricht hij samen met Ernst en Cornelis van Schayck. Op de ledenlijst van het Zadelaarsgilde uit 1559 worden *Eernst* en *Cornelis van Schaeyck* als schilders vermeld 108a). Te oordelen naar het dagloon dat de drie ontvingen, is Goert de mindere: hij krijgt 4 stuivers, beide anderen 6 stuivers. Vente 109) die deze gegevens publiceerde, geeft in dit verband bijzonder interessante informatie. Zo vermeldt hij dat de stadstromper Jansz van Berck, Aert de timmerman en de orgelbouwer Peter Jans de Swart naar Amsterdam gestuurd worden om inkopen te doen ten behoeve van het „stoffereren” van het klaargekomen meubel. De inkoop bestond onder andere uit *93 ellen canefas totte bovendueren van 't orgel omme daerop te schilderen, 21 ellen lynewaet omme de dueren van 't positieftien te becleden*, goud en allerlei verfstoffen. Bovendien kregen zij de boodschap mee om uit te kijken naar een vooraanstaand kunstenaar die de orgeldeuren zou kunnen beschilderen. Dit laatste lukte hen niet. Uit deze gegevens valt af te leiden dat, althans in eerste instantie, geen van de Utrechtse kunstenaars uit die tijd, dermate hoog aangeschreven stond dat men hem direct het werk kon toevertrouwen. Wanneer ook buiten Utrecht geen geschikte figuren in aanmerking schijnen te komen, geeft men de opdracht aan leden van de kunstenaarsfamilie Van Schayck.

Cornelis schijnt ook werkzaamheden uitgevoerd te hebben ondermeer aan het orgel zo blijkt uit de Rekeningen over de jaren 1575-1583 106a).

Drie leden van de familie van Schayck zijn herhaaldelijk terug te vinden in de rekeningen van de Geertekerk te Utrecht: Jochym of Joachim in 1547 en 1551, Eerst of Ernst in 1558, 1559, 1560, 1563, 1568 en 1569, en tenslotte Goert in 1575. Hun bezigheden beperken zich tot onderhouds- of herstelwerkzaam-

106) Dodt, dl 6, 338 en Kramm, dl 5, 1457. De Jonge, 166, is van mening dat het hier Eerst II van Schayck betreft.

106a) Dodt, dl 6, 344 en 346 en G. G. Calcoen, *Beschrijving der St. Pieterskerk te Utrecht*, handschrift, 1903-1906, fol. 42. Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht.

107) De Jonge 164. Dodt, dl 3, 245 vermeldt een post uit 1572 waar staat: *Item, Ev. van Scayck's weduwe.*

108) Dodt, dl 6, 346 en Kramm, dl 5, 1457.

108a) S. Muller, *Schilders-Vereenigingen te Utrecht*, Utrecht 1880, 59.

109) M. A. Vente, *Orgels en organisten van de Dom te Utrecht van de 14e eeuw tot heden*, Utrecht 1975, 28-31.

32. Anoniem Utrechts, *Steniging van Stefanus*, 1554. Pieterskerk, Utrecht (Bruikleen Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen, Den Haag).

heden - vooral na de Beeldenstorm - aan schilderijen, beelden, vanen en kerkelijk meubilair, zoals bijvoorbeeld de preekstoel 110).

Joachim van Schayck was behalve voor de Pieters- en de Geertekerk ook werkzaam voor de Jacobskerk te Utrecht. Hij schildert er in 1551 het gewelf en restaureert het *schilderij van die strijt*. Dit werk hing nog in 1592 in de zuidzijde van het koor van de Jacobskerk. Het stelde de overwinning voor van de *borgeren van Utrecht tegens die van Lichtenbergh, die de stad hadden ontseyt*. Deze strijd had zich in 1305 afgespeeld, maar het schilderij dat Van Schayck moet restaureren dateerde vermoedelijk uit 1487 110a).

In de Pieterskerk te Utrecht bevindt zich, als bruikleen van het Rijk, een klein drieluik in een originele vaste, enigszins concave omlijsting (afb. 32). Het werk behoorde oorspronkelijk tot het bezit van de Utrechtse Pieterskerk, maar werd in 1875 door de toenmalige Rijksarchivaris van Utrecht overgedragen aan het Rijk.

Uit de latijnse tekst op de lijst blijkt dat Ernst van Schayck dit schilderstuk in 1554 als memorietafel liet plaatsen op het altaar dat in 1532 in de Pieterskerk gewijd was ter ere van de almachtige God, de H. Maagd Maria, de H. Stefa-

110) F. A. L. van Rappard, „De Rekeningen van de Kerkmeesters der Geertekerk te Utrecht in de XVIe eeuw”, *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 1882, 259-346.

110a) Th. H. J. van Riemsdijk, *Geschiedenis van de Kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht*, Leiden 1882, 58-59.

nus, Maria Magdalena, Maria Egyptica en alle heiligen. Op het middenpaneel zijn scènes uit het leven en de legende van de H. Stefanus weergegeven, onder andere de Steniging van Stefanus; op de zijluiken scènes in verband met Maria Magdalena en Maria Egyptica: links het Noli me tangere en rechts Maria Egyptica ontvangt de communie.

Ernst van Schayck, overleden in 1564, was kanunnik van St Pieter. Hij was een kleinzoon van Eerst of Ernst van Schayck, de schilder die in 1496 het grote altaarstuk voor het hoogaltaar van de Utrechtse Dom leverde. De ouders van kanunnik Ernst van Schayck waren Jan van Schayck - een beeldhouwer - en Hillegonda Zas. Het feit dat de beide familiewapens, van Van Schayck links onder en Zas rechts onder op de lijst van het drieluik in de Pieterskerk voorkomen, bevestigen dat het hier gaat om een epitaaf, zoals dat op de lijst vermeld is. Met andere woorden: kanunnik Eerst van Schayck liet het drieluikje in de Pieterskerk plaatsen ter nagedachtenis aan zijn overleden ouders.

Hoogewerff 103) was van mening dat Eerst van Schayck, evenals Jan van Scorel, een schilderende kanunnik was. Het drieluik in de Pieterskerk was, volgens de auteur, eigen werk. Dat was ook de mening van Muller 108a). Deze conclusie, die op niets gebaseerd was, werd door Freule de Jonge 105) met kracht tegengesproken en weerlegd. Zij besluit haar betoog: *Wij moeten daarom thans het stuk nog aan een anonymus laten* . . . Haar visie werd tenslotte door Hoogewerff 111) gevolgd.

De verwarring die Hoogewerff in verband met de kunstenaarsfamilie Van Schayck stichtte weegt nauwelijks op tegen het belang van zijn pionierswerk. In Italië kwam hij een aantal gesigioneerde en gedateerde werken van een Utrechtse schilder Ernst van Schayck op het spoor. Deze schilder, die De Jonge aanduidt als Ernst III van Schayck, was een broer van Goert van Schayck, die reeds ter sprake kwam in verband met werkzaamheden voor de Nicolaaskerk. Goert en Ernst waren samen betrokken bij de decoratie van het Domorgel. In een transportacte van het familiehuis van Ernst van Schayck en Maria Goyertsdr op 28 december 1584 worden zeven zonen vermeld, waarvan de oudste Goert is. De vierde en vijfde zoon, Jan en Ernst verblijven in het jaar dat de acte wordt opgemaakt in het buitenland. Het ligt voor de hand aan te nemen dat deze laatste - Ernst III - de maker is van de schuildeerijen die Hoogewerff in Italië op het spoor kwam en waarvan Muller reeds eerder een werk te Lugo bij Ravenna signaleerd had.

In 1918 vond Hoogewerff het eerste schilderij van Ernst III van Schayck. Het stelt St Sebastiaan en St Rochus voor (afb. 33). Het schilderij is gesigioneerd en draagt het jaartal 1600. De eigenaar, E. Marinucci te Rome, schonk het aan het Centraal Museum te Utrecht. Volgens Marinucci was het schilderij afkomstig uit LeMarche, het gebied rond Ancona. In die streek vond Hoogewerff de andere werken van Ernst III van Schayck. In het Oratorium van de broederschap van San Rocco te Lugo bij Ravenna bevindt zich boven het hoogaltaar een schilderij, voorstellend St Rochus, St Hilarius, St Sebastiaan en St Jozef met vijf stichtersfiguren. Het schilderij is gesigioneerd en dateert

111) G. J. Hoogewerff, dl 4, 202.

33. E. van Schayck, *St Sebastiaan en St Rochus*, 1600, Centraal Museum, Utrecht.

eveneens uit 1600. Ook gesigneerd en in hetzelfde jaar gemaakt is een schilderij met de voorstelling *Madonna met Kind, St Valentinus en St Bernardinus van Siena*, in de parochiekerk van St Maria in dezelfde plaats. Fokker 112) voegde aan deze reeks nog twee werken toe. De beide schilderijen, waarvan één gesigneerd is en het jaartal 1609 draagt, bevinden zich in de Assunta-kerk te Filottrano, in dezelfde streek waar Hoogewerff de andere schilderijen van Ernst III van Schayck terugvond.

De familie Splinter

De familie Van Schayck was niet de enige kunstenaarsfamilie in Utrecht. Ook de familie Splinter telde een aantal kunstenaars onder zijn leden. Enkele daarvan waren werkzaam in de eerste helft van de 16de eeuw. Zo was bijvoorbeeld een Geryt Splinter als beeldhouwer werkzaam aan de Utrechtse Dom waar hij in 1505 op verzoek van bisschop Frederik van Baden de leiding van de werkplaats op zich nam 113). Een naamgenoot van beeldhouwer Geryt Splinter - mogelijk zijn zoon - was schilder. Dankzij Van Mander 114) weten we dat deze Geryt Splinter een van de leermeesters was van Abraham Bloemaert, zij het van zeer korte duur. Van Mander weet weinig goeds te vertellen van Geryt Splinter: *Hier naer schickte hem den Vader by een cladder/ gheheeten Gerit Splinter, op dat hy aldaer de verwer soude leeren kennen. Desen stelde Bloemaert voor een Scherm-meester te schilderen eenighe bootsen/ seggende/ dat Bloemaert alree beter Meester was als hy. Doch also desen Splinter hem daeghlijcx tot onmatig*

112) T. H. Fokker, *Werke Niederländischer Meister in den Kirchen Italiens*, 's-Gravenhage 1931, 80. Volgens Fokker, 91, dateert het schilderij in de parochiekerk van Lugo niet uit 1600, zoals Hoogewerff schrijft, maar uit 1615.

113) Zie hierover: P. Haverkorn van Rijsewijk, „Het Heilig Graf in de Domkerk te Utrecht”, *Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 1900-1901, 39-43.

114) Van Mander, fol. 297.

drincken begaf/was Bloemaert by hem maer veertien dagen . . .

Geryt of Gerrit was waarschijnlijk meer *cladder*, zoals Van Mander hem noemt, dan schilder. Zijn activiteiten schijnen, voor zover dat te achterhalen is, in hoofdzaak beperkt gebleven te zijn tot decoratiewerk. Bij het overlijden van bisschop Frederik Schenck van Tautenburg schildert hij *het groot Wapen van syn G(enade)*, hangende voor de groote poort van 't hof archiepiscopaël, ende acht wapenen, leggende op 't graf van zyn G. Splinter ontvangt hiervoor in oktober 1580 drie gulden en zeven stuivers 115).

Gerrit Splinter was nauw betrokken bij de feestelijkheden die georganiseerd werden naar aanleiding van de intocht van Robert Dudley, graaf van Leicester, te Utrecht in 1586. De Utrechtse historieschrijver Bor vermeldt hierover: *Den eersten April is de grave van Leycester de eerste reyse binnen Utrecht gecomen, alwaer hij met seer groote magnificentie ingehaelt is . . .* Bor vervolgt zijn verslag: *Van die theatren, triumphen, poorten ende andere vertooningen die hier ende daer soo aen ende op de Neude, omtrent Stadthuys, sint Marien plaetse ende voor den Duytschen huys, daer zijn logys ghereet was ghemaect, stonden, en maech ich geen mentie van* 116). Een duidelijker beeld van de festiviteiten geeft een zestien pagina's tellend boekje dat Hendrik van Borculo ter gelegenheid van de intocht uitgaf 117). Uit de Kameraarsrekeningen valt op de maken dat de leiding, voor wat betreft de stadsversieringen, in handen lag van Cornelis Bloemaert, de vader van de schilder Abraham. Onder de figuren die Cornelis Bloemaert bij zijn opdracht assisteerden, was Gerrit Splinter. Hem wordt onder meer betaald *voor alle buytenwerken, by hem gedaen boven de geordonneerde stukken en voor de wapenen ende compertementen als sy gemaect ende gehangen hebben aende voorsz. meyboomen*. Gerrit Splinter schijnt ook nog andere werkzaamheden voor de graaf van Leicester verricht te hebben. Volgens de Kameraarsrekeningen uit dezelfde periode wordt Gerrit Splinter namelijk betaald *van sekere schilderye, by hem gedaen ende gemaect in 't hof van syn Excellency, in 't stoofken ende anders* 118).

Uit de rekeningen van de Utrechtse Nicolaaskerk over 1585-1586 blijkt dat Gerrit Splinter wordt betaald *van vier blecke borden te schryven, gestelt op sekere paelen, op de vier hoecken van 't kerckhoff* 119).

Eerder werkte hij voor de Buurkerk. Volgens de rekeningen van die kerk over 1567-1568 wordt hem betaald *vanden cruysen te vergulden ende stofferen en van 2 Engelen te stofferen*; in 1572-1573 *dat hy gemaect heeft twee vanen van jubilé mette stocken, met dat cruys geroet*; en in 1581-1582 *van twee letterstukken op 't bleck te scryven en van sekere tafereelen vande tien geboders ende het nachtmæl, met goude letters te schryven ende anders, vermogens sekere besteckcedulen* 120).

Volgens de rekeningen van de kerkmeesters van S. Barbaren kerke binnen Culenborch over 1566-1567 heeft kerkmeester Wellants in Utrecht de aankoop

115) Dodt, dl 4, 45 en Kramm, dl 5, 1550.

116) P. Bor, *Vervolg der Nederlandsche Oorloghen . . .*, dl 3, Amsterdam 1626, boek 21, fol. 17 v°. Zie verder: D. P. Snoep, *Praal en Propaganda*, Alphen aan de Rijn (dissertatie) 1975, 30.

117) *Brevis narratio triumpho quo a senatu populoque Traiectensi illustrissimus princeps Robertus Dudlaeus comes Leicestrives . . .*, Utrecht 1586.

118) Dodt, dl 3, 262-263.

119) Dodt, dl 6, 347.

120) Dodt, dl 6, 315, 317 en 320.

gedaan van een cruys, ghesneden van een, ghenaeamt Ryck Henricksz. In de volgende post van het rekeningenboek staat: *Noch heeft Antho. Wellants dit voor-noemde cruys bestayt te schilderen ende te vergulden aen een, ghenaeamt Gheryt Splynter* 121).

Geryt Splinter was in 1576, 1580, 1581 en 1584 deken van het Utrechtse Zadelarsgilde. Eerder, namelijk in 1569, komt Gerrit samen met Willem Splinterss als schilder voor op de ledenlijst van het Zadelarsgilde 122). Naast Geryt Splinter was ook Dirck Jan Splinter schilder. Mogelijk was Dirck Jan alleen in de eerste helft van de 16de eeuw werkzaam 123). Blijkbaar was hij een zoon van de schilder Jan Splinter, overleden vóór 1522 124). Zeker was er in de 16de eeuw meer dan één schilder met de naam Jan Splinter in Utrecht werkzaam 125). Zo wordt er in de Rekeningen van de Utrechtse Janskerk over de jaren 1592-1594 melding gemaakt van *Joanni Splinteri, pictori* 126).

In 1599 wordt door de Kerkmeesters van de Geertekerk te Utrecht twaalf stuivers betaald aan *Marselis Splintersz. die schilder van twee blecken te beschryven, die ghestelt zyn an de nieuwe mueren tot waerschouwinge om geen vullis ofte as op het kerkhoff te gieten, ofte gheen bomen te beschadigen . . .* 127).

Deze telg uit de familie Splinter schijnt wel een geschikte figuur geweest te zijn om als *lieffhebber der waarheyt* mee te helpen de Utrechtse Nicolaaskerk te ontdoen van de laatste resten van *paepsche superstities*. Zo wordt op 28 mei 1608 aan *Marcelis Splintersz., scilder*, 39 g. 5 st. betaald voor het schrijven ende veranderen enigher superstitieuze gedichtsen, met tsamen enige Latijnsche veersen verduytscht: als oock noch een scrift, tafereels gewijze gestelt naest de genaemde Cruyscapel, ende tegenover de thien geboden het gelooff gestelt, ende meer andere, alles tot stichtinge in Godes kerkcke. Mogelijk was Marcelis Splinter ook betrokken bij het uuytdoen van eenighe paepsche memory tafels 128).

Schril afstekend lijkt op het eerste gezicht de betaling die in de rekeningen van de Pieterskerk over de jaren 1603-1604 voorkomt: *Item solis Marcello Splinteri pro depingenda tabula Bernulphi, episcopi . . .*

Calcoen, die deze rekening in zijn handschrift vermeldt, voegt hieraan toe: *Het zal dus door hem zijn opgehaald geworden in nieuwe kleuren* 129). *Depingenda* kan waarschijnlijk beter vertaald worden door „overschilderen” dan door

121) Dodt, dl 5, 368.

122) S. Muller, *Schilders-Vereenigingen te Utrecht*, Utrecht 1880, 57 en 60.

123) Kramm, dl 5, 1550.

124) Mogelijk is deze identiek met Jan Splinterssoen, die in 1519 voorkomt op de lijst van dekens van het Utrechtse Zadelarsgilde. Zie: S. Muller, *Schilders-Vereenigingen te Utrecht*, Utrecht 1880, 56.

125) Een post in het Register van Transporten en Plechten, 16 mei 1579 vermeldt ook een Johan Splinter, vicarius van St Pieter: *Gherrit Splinter, schilder, borger t'Utrecht ende ghaff voir hem ende Coenraetgen zijn wijff . . . Johan Splinter vicarius der kercke van Sinte Peters t'Utrecht . . .* Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht.

126) G. G. Calcoen, *Het Sint Janskerkhof en de St. Janskerk. Circa 1050 tot circa 1700*, handschrift, 1902, fol. 114. Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht.

127) F. A. L. van Rappard, „De Rekeningen van de Kerkmeesters der Geertekerk te Utrecht in de XVIe eeuw”, *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 1882, 342.

128) K., Een late „Beeldenstormer” *Maandblad van „Oud-Utrecht”* 1941, 18-21.

129) G. G. Calcoen, *Beschrijving der St. Pieterskerk te Utrecht*, handschrift, 1903-1906, fol. 58. Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht.

„ophalen”. Zijn werkzaamheden voor de Pieterskerk verschilden vermoedelijk niet van die in de Nicolaaskerk.

Marcelis Splinter was niet alleen actief voor Utrechtse kerken. Uit de Kame-raarsrekeningen over 1600-1601 blijkt dat hij betaald wordt *wt sake hy alle personagien ende gedierten oock de veersen ende ander geschrift gehouden voor alle deser Stadtssteene holwercken ende inde muiren rontsomme de Stadt vericht ende met verwe affgeseth heeft* 130).

Marcelis Splinter wordt in 1616 nog vermeld als deken van het Utrechts schildersgilde, maar het opschrift van de lijst van ontvangsten en uitgaven van het gilde over de jaren 1616-1618 vermeldt *Marcelis Splinter zaliger* 131).

Roelof Willemsz

De Utrechtse kunstenaar Roelof Willemsz van Culemburg is beter bekend in Leiden dan in Utrecht. Dat ligt vooral aan het feit dat hij het portret schilderde van de Leidenaar Jan van der Does en zijn gezin (afb. 34). Het schilderij bleef tot 1837 in familiebezit en werd toen door W. A. W. van der Does, graaf van Limburg Stirum, heer van Noordwijk, aan de stad Leiden geschonken. Het bevindt zich nu in het Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden 132).

Jan van der Does, ook bekend onder zijn gelatiniseerde naam Janus Dousa, studeerde te Leuven en te Parijs. Na zijn terugkeer te Noordwijk trad hij in 1566 in het huwelijk met Elisabeth van Zuylen. In 1571 verhuist Van der Does naar Leiden, waar hij tijdens het beleg van die stad een belangrijke rol speelde. Van der Does was ook nauw betrokken bij de oprichting van de Universiteit te Leiden. Na zijn benoeming in 1591 tot raadsheer in de Hoge Raad verhuist Van der Does naar Den Haag, waar hij in 1604 sterft 133).

De reden voor het feit dat Van der Does een Utrechtse schilder aantrekt voor het maken van een familieportret heeft mogelijk te maken met de herkomst van de echtgenote van Van der Does: zij was een Utrechtse. Een van de kinderen, Dirck - het rechter jongetje op de voorgrond - werd zelfs te Utrecht geboren op 3 november 1580.

De Latijnse tekst op de originele lijst van het schilderij vermeldt de dood van het dochttertje Josina. Zij overleed in 1590. Het portret is dus waarschijnlijk na die tijd geschilderd. We kunnen ook aannemen dat het schilderij vóór 1592 ontstaan is. In dat jaar vertrekt de zoon Joris - de tweede van links op het schilderij - naar Polen.

De tekst op de lijst vermeldt ook de naam van de schilder, zij het zeer summier: *Rudolphi artifici, quam bene picta manu!* (Met welk een kunstvaardige hand heeft Roelof het geschilderd). Zeer lang heeft men gedacht dat de schil-

130) D. O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, dl 2, Rotterdam 1879-1880, 241-242.

131) S. Muller, *Schilders-Vereenigingen te Utrecht*, Utrecht 1880, 104 en 128. Muller merkt op dat deze lijst doorloopt tot 1619. Dat wordt bewezen door het feit dat Marcelis Splinter eerst in 1619 overleden is; hij wordt namelijk op 24 januari 1619 in de Dom „overluid”.

132) E. Pelinck, „Mr. Roelof Willemsz. Portretschilder te Utrecht”, *Oud-Holland* 1948, 108-111.

133) R. E. O. Ekkart, „Sleutelfiguren”, *Leiden '74*, tentoonstelling Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden 1974, 200.

34. R. Willemsz, *Familie Van der Does*, ca 1591. Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden.

der Rudolf van Antwerpen was die in 1553 de panelen van het Maria-altaar te Xanten leverde.

Buchelius zag het schilderij te Noordwijk en in de notitie die hij daarvan maakt voegt hij er uitdrukkelijk aan toe dat de schilder uit Utrecht afkomstig is. Hoogewerff 134) meende uit de aantekening van Buchelius de schilder te kunnen identificeren met Roelof Zijl.

De voorzichtige suggestie van Pelinck 132) om het Portret van een lid van het Utrechts Apothekersgilde (afb. 35) in het Centraal Museum te Utrecht als werk van Roelof Willemsz te beschouwen, is zeer aanvaardbaar. De Vries 135) schrijft het toe aan de Delftse schilder Herman van der Mast. Het portret zou afkomstig zijn van het Utrechts Apothekersgilde. Het schilderij draagt het jaartal 1590 en de vermelding dat de voorgestelde persoon drieëntwintig jaar oud is; het is niet gesigneerd. Op de achterkant van het paneel staat dat de geportretteerde A. Anschuts is. Dat is uitgesloten omdat een apotheker Anschuts eerst na 1636 te Utrecht voorkomt.

Roelof Willemsz was reeds eerder actief, zij het op bescheidener schaal. In 1558 maakte hij voor de rouwdienst die ter gelegenheid van de uitvaart *vander Keyserlijke Majesteit* te Utrecht gehouden werd, twaalf grote en zestien kleine wapenborden *omme aen de boorten omme het lijk ende die lakenen te hechten*.

Over andere werken die Roelof Willemsz geschilderd zou hebben, bestaat minder zekerheid. Het is niet met absolute zekerheid te zeggen of mr Roelof en Roelof Willemsz één en dezelfde persoon zijn. Uit archiefstukken valt het niet op te maken. De Utrechtse kanunnik Jacob de Gheyn vermaakt bij testament van 3 juni 1641 aan zijn neef Johan Wttenbogaart een portret geschilderd door *Mr. Roelof wesende de Heer van Brederode*. Mogelijk gaat het hier

134) Hoogewerff, dl 4, 615.

135) A. B. de Vries, *Het Noord-Nederlandsch Portret in de tweede helft van de 16e eeuw*, Amsterdam 1934, 103.

35. R. Willemsz, *Portret van een Utrechts apotheker (?)*, 1590. Centraal Museum, Utrecht.

om een portret van Hendrik van Brederode, geschilderd door Roelof Willemsz.

Wellicht is ook Roelof Willemsz de kunstenaar die omstreeks 1592 portretten schildert van landcommandeurs van de Balijs te Utrecht. Een post in de Rekeningen luidt: *Mr. Rolof, den schilder, van myns heren tronye in de tafelen van de lantcommanduys mede te schilderen XVI gulden XII stuvers* 136).

Het is niet zeker of de bewaard gebleven portretten van de Utrechtse landcommandeurs door Roelof Willemsz geschilderd zijn.

Roelof Willemsz was niet de enige kunstenaar uit zijn familie. Vóór hem waren enkele leden uit zijn familie al als schilder actief. Zo wordt op 1 juli 1539 door het Kapittel van St Jan een contract afgesloten met Willem Roelofsz en Willem Willemsz om het nieuwe koor van de Utrechtse Janskerk opnieuw te beschilderen en met *folye* te beleggen *nae forme van den gewulfsel des grooten kapittelhuys in den Doem* 137).

De laatste vermelding van *Will. Roelofsz* dateert uit 1555. Dan wordt hem betaald *wt sake hy aen 't neyewe bolwerc, afier die Bylhouwers-toorn, verguldt heeft 't beeldt van Mars* 138). Voor verwante werkzaamheden wordt in de vijftiger jaren van de 16de eeuw geregeld betaald aan de schilder Goesen Jansz. Deze werkt onder andere aan *'t nywe bolwerc byde Tollesteechpoort, genoemt Manenborch*, aan *Sonnenborch* en aan het *bolwerk byde Weertpoort, die morgensterre genoemd*. In 1553 schildert hij *'t patroen, dat mr. Will v. Noert gemaect heeft vande ordon. vd. Tollesteech poort, mette bolwerken, omme getoont te worden myn Gen. heere, die stadhouder* 139).

136) J. J. de Geer van Oudegein, *Excerpten uit de rekeningen der Duitsche Ridderlijke Orde, balijs van Utrecht, vóór de kerkhervorming*, Utrecht 1895, 17.

137) G. G. Calkoen, *Het Sint Janskerkhof en de St. Janskerk. Circa 1050 tot circa 1700*, handschrift 1902, fol. 87. Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht.

138) Dodt, dl 3, 218, 220 en 230.

139) Id., 229.

Eerder, namelijk in 1547, werkte deze Goesen Jansz samen met ene Gysb. Roelofsz 140). Zij ontvangen een som voor haer costen ende arbeysloon, die syl gedaen hebben in de vercyeringe te doen vanden nywen gevel van Hasenberch, die sy heel tot driemaal toe gedronken hebben in loetwit, totte glanse toe, ende die pylers in olyverve, steensche wys, ende die wapenen, met alle ander cyeraedgen van cande-babres, friesen, capititelen, hoofden ende anders, vergult met fynen goude, etc.

In de dertiger jaren van de 16de eeuw komt een Willem Roelofsz, die schilder herhaalde malen voor in de Utrechtse Kameraarsrekeningen 138). Hij is onder meer actief bij schilderswerkzaamheden aan de Utrechtse torens, zoals de Boc-toorn, de Vosse-toorn, de Plompentoorn, de Berentoorn, de Wolf-toorn en wachuysgens, zoals die Valck, die Nachtegaal en die Raven.

Roelof Willemsz was tussen 1577 en 1593 herhaalde malen deken van het Utrechtse schildersgilde. Hij komt ook voor op de lijst van schilders die in 1569 werd opgemaakt 141).

Op 18 december 1596 noteert Buchelius 142) in zijn dagboek het overlijden van Rudolphus Willemius Culemburgensis. Wanneer hij geboren is en de juiste reden van de toevoeging „van Culemborg”, die alleen Buchelius hem toekent, zijn onbekend.

De Goyer

Het Testament of Wterste Wille van Johan van Renesse, Deken van S. Jan i'Utrecht 143) bepaalt onder andere: *Noch geef ick het capittel van S. Jans myn contrefeytsel gedaen by de Goyer, om int capittelhuyse te hangen, belieft het haer de plaets aldaer te vergunnen.* Heeft het portret van Johan van Renesse de door hem gewenste bestemming gekregen? Zijn testament werd *den twaelfden dach septembris des jaers XVIc. ende achttien, ten seven uren des avonts* afgesloten. De Janskerk was na de Reformatie zeer in verval geraakt, maar uit de bewaard gebleven rekeningen blijkt dat men ook moeite deed om de kerk hier en daar op te knappen en te verfraaien. Misschien heeft van Renesse hieraan willen meewerken.

De schilder van het portret van Johan van Renesse is vermoedelijk Maarten de Goyer, die in 1596 en 1598 en herhaaldelijk in de 17de eeuw als deken van het Utrechtse schildersgilde fungeert. Behalve de vermelding in het testament van Johan van Renesse weten we niet veel meer over het werk van De Goyer. Swillens 144) vraagt zich af of er mogelijk familieverwantschap is met Dirck de Goyer. Van deze Utrechtse burgemeester Dirck de Goyer is een portret uit 1588 bewaard gebleven in het Centraal Museum te Utrecht (afb. 36). De suggestie dat het portret van burgemeester Dirck de Goyer door de schilder

140) Id., 226.

141) S. Muller, *Schilders-Vereenigingen te Utrecht*, Utrecht 1880, 57-59.

142) G. Brom en L. A. van Langeraad, *Diarium van Arend van Buchell*, Amsterdam 1907, 432.

143) Dodt, dl 2, 79.

144) P. Swillens, „Schilders en Beeldhouwers in Oud-Utrecht”, *Jaarboekje van „Oud-Utrecht”* 1925, 63.

36. Anoniem Utrechts, Portret Dirck de Goyer, 1588. Centraal Museum, Utrecht.

(Maarten) de Goyer gemaakt zou zijn, is zuiver speculatief. De Vries 145) stelt de vraag of het portret van de Utrechtse burgemeester Dirck de Goyer een vroeg werk is van Michiel Jansz. van Miereveld, die enkele jaren te Utrecht werkzaam was.

Het laten schilderen van zijn portret was niet het enige contact dat Dirck de Goyer had met Utrechtse kunstenaars. Bij die poging die de Utrechtse schilders en beeldhouwers in 1611 doen om zich af te scheiden van het Zadelaarsgilde, *daer menichmaal questie ende diferentie (door de onghelycheyt vant hantwerck) geresen sijn*, worden namens het stadsbestuur twee schepenen als commissarissen aangesteld. Een van deze beide vertegenwoordigers is Dirck de Goyer 146).

Meester Lucas, Lucas en Lucas Dammesz

Een post in de Rekeningen van de Buurkerk over de jaren 1567-1568 vermeldt: *It., gecoft van Lucas die schilder, een groot tafereel, daerin geschildert is de berch van Thabor ende staet voor Goert van Voorts outaer . . .* Kort daarop komt de outaertafel opnieuw voor in de rekeningen: *It., gemaect de outaertafel van Goert van Voert, aen de suytside met een nye peneel ende outaer met lysten ende een deele verlymdt . . .* 147). Op zich zijn deze vermeldingen al de moeite waard omdat het een uitzonderlijk voorbeeld is van een betaling door een Utrechtse kerk in de tweede helft van de 16de eeuw voor een altaarstuk. Over dat altaarstuk is verder niets bekend. De schilder die in deze rekeningen genoemd

145) A. B. de Vries, *het Noord-Nederlandsch Portret in de tweede helft van de 16e eeuw*, Amsterdam 1934, 94.

146) S. Muller, *Schilders-Vereenigingen te Utrecht*, Utrecht 1880, 63.

147) Dodt, dl 6, 315 en 316.

wordt, Meester Lucas, is echter in de loop der tijden met andere schilders in verband gebracht.

In de biografie van Wttewael brengt Carel van Mander 148) Wttewaels' neef Lucas ter sprake: *Daer is oock t' Amsterdā tot zijn Cosijn Lucas, Schilder van Utrecht* . . . Deze Lucas schijnt dus uit Utrecht afkomstig te zijn en later verhuisd te zijn naar Amsterdam.

Hoevenaar 149) citeert Van Mander en voegt er aan toe: *Meester Lucas is blykens de aantekeningen in het Sadelmakers Rekenboek over den jaare 1596. alhier een geëtabliseerd Konst-schilder geweest.*

Of Meester Lucas, de schilder van het altaarstuk voor de Buurkerk, en Lucas, de neef van Wttewael, een en dezelfde kunstenaar zijn, blijft een open vraag. In dezelfde periode blijkt er nog een Utrechtse schilder Lucas te zijn. Op de lijst van schilders, die in 1569 wordt opgemaakt komt namelijk een Lucas Dammertss voor. Muller 150) merkt hierbij op dat deze Lucas wellicht de neef is van Wttewael die bij Van Mander genoemd wordt.

Muller zou zeker voorzichtiger geweest zijn met zijn conclusie wanneer hij bij Van Mander de biografie van Lucas van Leyden gelezen had. Van Mander 151) besluit die biografie met het verhaal van de laatste levensdagen van Lucas van Leyden. Negen dagen voor zijn overlijden baarde Lucas' enige dochter Marijtgē een zoon, die bij zijn doopsel de naam Lucas kreeg. Lucas van Leyden kon dit niet waarden, want toen men hem zei, zo schrijft Van Mander, *datter noch eenen Lucas van Leyden nae hem soude blijvē/ en nam dat niet wel/ als oft de meeninge was/ dat men hem wou voort hebben.* Van belang voor Utrecht is wat Van Mander daarop laat volgen: *Dese zijn dochters soon Lucas Damessen is ghestorven t'Utrecht/ A°. 1604. oudt 71. Jaren/ was mede een taemlijck goed Schilder/ ghelijck oock noch is Ioan de Hooy zijn broeder/ Schilder by den Coning van Vranckrijc.*

Volgens Hoogewerff 152) huwde de dochter van Lucas van Leyden, een onwettig kind van de kunstenaar, met de schilder Dammes Claesz uit Utrecht. De oudste zoon uit het huwelijk was de schilder Lucas Dammesz, omstreeks 1533 te Leiden geboren en te Utrecht in 1604 overleden; de jongste was de schilder Jan, geboren te Leiden in 1545 en overleden in 1615 te Avon bij Fontainebleau. Wanneer Lucas, de neef van Wttewael, en Lucas Dammesz, de kleinzoon van Lucas van Leyden, een en dezelfde persoon geweest zouden zijn, zoals Muller dat veronderstelt, dan had Van Mander dat waarschijnlijk op de een of de andere manier wel vermeld.

Mogelijk is Meester Lucas en Lucas, de neef van Wttewael, dezelfde schilder. Zeker is dat niet. Dat deze namen ook betekening zouden hebben op Lucas Dammesz, de kleinzoon van Lucas van Leyden, achten we uitgesloten.

148) Van Mander, fol. 296 v°.

149) A. Hoevenaar, *Redenvoering gehouden ter gelegenheid van de inwyding van Teken-Collegie . . . der Stad Utrecht*, Utrecht 1778, 8.

150) S. Muller, *Schilders-Vereeniging te Utrecht*, Utrecht 1880, 59.

151) Van Mander, fol. 214 v°.

152) Hoogewerff, dl 3, 214-215.

Anthonis Blocklandt

In 1596 noemt de Leidse dichter Jan van Hout de schilder Anthonis Blocklandt in één adem met Titiaan, Rafael, Dürer, Frans Floris en Lucas van Leyden 153):

*U heerelicken faem (oft Cloto ooc benyt,
Die de lichamen verslyt en daernaer ooc de wercken)
Can niet versleten zijn, zo lang men in hemels percken
De clare zon zal mercken. U zien ic daer ooc staen,
Bellini, Mantegna, beyde de Dossen, Titiaen,
Rafael en Bastiaen en U, angelycschen Michiel,
Dürer, Frans Floris, Blocklant. Staet gij daer, o cleyne fiel
Van een groten Lucas, die dese Leytsche stadt
Hebt vereert, verciert, vermaert tot aen des werelts enden?*

De roem die Blocklandt tegen het eind van de 16de eeuw wordt toebedacht, zal geleidelijk verdwijnen. In de 19de eeuw wordt Blocklandt, vooral door Taurel 154), uit de vergetelheid gehaald. Maar in het bijzonder hebben de onderzoekingen van Jost 155) er voor gezorgd dat Blocklandt een vaste plaats gekregen heeft in het beeld van de Noord-Nederlandse schilderkunst in de tweede helft van de 16de eeuw.

Buchelius 156) vermeldt dat Blocklandt geboren is in 1532: *Antonius Blocklandus, Montfortiensis, natus anno 1532*. In augustus 1583 noteert Buchelius 157) het overlijden van Blocklandt: *Circa hoc tempus Trajecti obiit Antonius Blocklandius, pictorum sui temporis coryphaeus*.

Van Mander 158) is iets gedetailleerder in zijn informatie: Blocklandt werd te Montfoort geboren in 1532 en is te Utrecht overleden in 't huys van S. Catharinen Clooster . . . in't Jaer ons Heeren 1583. oudt 49. Jaren. Het is duidelijk dat Van Mander, mogelijk in navolging van Buchelius, zich vergist: wanneer Blocklandt in 1583 op 49-jarige leeftijd overleden is, dan kan hij onmogelijk in 1532 geboren zijn.

De Utrechtse medailleur Steven van Herwijck maakte in 1560 een penning met op de voorzijde het borstbeeld van Anthonis Blocklandt. Een exemplaar van deze penning wordt bewaard in het Penningkabinet te Den Haag. Het randschrift vermeldt dat de penning gemaakt is toen Blocklandt 26 jaar oud was. Blocklandt zou dus in 1534 geboren zijn.

Anthonis Blocklandt was de zoon van Cornelis Sweersz van Blocklandt, schepen, burgemeester en schout van Montfoort 159).

153) J. Prinsen, „Een acte betreffende Anthonie van Blocklandt”, *Oud-Holland* 1917, 51.

154) C. E. Taurel, *De christelijke kunst in Holland en Vlaanderen*, Amsterdam-'s-Gravenhage-Brussel 1881, 115-130.

155) I. Jost, *Studien zu Anthonis Blocklandt*, Keulen (dissertatie) 1960. Deze publicatie wordt verder vermeld als Jost.

156) Hoogewerff en Van Regteren Altena, 67.

157) G. Brom en L. A. van Langeraad, *Diarium van Arend van Buchell*, Amsterdam 1907, 91.

158) Van Mander, fol. 254 en fol. 254 v°-255.

159) L. A. M. van Sasse van Ysselt, „Fragment-parenteel van Sweer, bastaard van Montfoort”, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Johanniter Orde en haar Commanderie Montfoort*, Montfoort 1976, 100-101.

37. A. Blocklandt, *Ont-hoofding van St Jacob*, ca 1570. Stedelijk Museum Het Catharina-Gasthuis, Gouda.

Van Mander 160) schrijft dat Blocklandt eerst enkele jaren in de leer ging bij zijn oom, Hendrick Assuerusz te Delft. De naam van Blocklandt's oom, Henrick Sweersz, wordt bij Van Mander verbasterd tot Assuerrusz. Van omstreeks 1550 tot 1552 is Blocklandt te Antwerpen in de leer bij Frans Floris. De naam van Anthonis Blocklandt komt niet voor in de archieven van het Antwerpse schildersgilde.

In 1552 keert Blocklandt naar Montfoort terug en trouwt er met Geertruyt, dochter van burgemeester Cornelis Meynhertsz. Na zijn huwelijk vestigt hij zich in Delft, daar *schilderende/ teyckenende/ en conterfeytende seer veel nae t' leven naeckten van Mannen/ en meest Vrouwen*.

Tot die *groote wercken*, zoals Van Mander ze noemt, behoorden de schilderijen die bestemd waren voor de Oude en de Nieuwe Kerk te Delft. Zijn activiteiten te Delft vallen samen met de periode waarin ook Jan van Scorel voor beide kerken werkzaam is.

Van Mander 160) geeft een nadere toelichting op Blocklandt's werken: *In de Kercken tot Delft zijn van hem geweest verscheyden heerlijke Altaer-tafelen: onder ander ooc eene bovē al uytnemende ter Goude/ wesende S. Iacobi onthoofdinge. Dese schoon dinghen*, zo vervolgt Van Mander, *zijn meest door blinden ijer en*

onverstandighe raserije in de oproerighe Beeldstormingen vernielt/ en door Barbarische handen den ooghen der Const-lievenden naecomers berooft/ soo datter weynich is overgebleven.

Van Mander's bewering dat een aantal schilderijen uit Delftse kerken tijdens de Beeldenstorm verloren ging, is best mogelijk. Maar voor Gouda gaat dat zeker niet op. Van Mander vergist zich duidelijk wanneer hij schrijft dat Blocklandt's schilderij *De onthoofding van St Jacob door de Beeldenstormers* vernietigd is. In het begin van de 18de eeuw wordt het schilderij expliciet vermeld. Het was afkomstig van het St Jacobsaltaar in de Janskerk en hing toen in de Schepenkamer van het Stadhuis 161). Het schilderij, dat omstreeks 1570 ontstaan is, bevindt zich nu in het Stedelijk Museum Het Catharina-Gasthuis te Gouda (afb. 37).

Begin april 1572, wanneer Willem van Lumey Den Briel inneemt, vertrekt Blocklandt naar Italië. In september keert hij van zijn reis terug en gaat te Montfoort wonen. Daarna vestigt Blocklandt zich voorgoed te Utrecht. Wanneer dat precies gebeurt, is niet bekend. Maar wel is bekend, dat hij in 1577 als meester in het Utrechtse gilde wordt aangenomen 162).

Tot Utrecht, zo schrijft Van Mander, maecke hy een schoon Altaer-tafel/ om te staen tot s'Hertoghen Bosch/ wesende de legende van S. Catharina, dat een uyt-nemende aerdigh werck was. Verder vermeldt Van Mander: *Noch een schoon Altaer-tafel/ daer d'Apostelen op den Pingsterdagh den heylighen Gheest ontfanghen.* Volgens de verdere beschrijving van Van Mander was het een drieluik dat *plach te staē in S. Geertruyden Kerck t'Utrecht.* In Utrecht zag Van Mander 163) *eenighe Tafereelen/ en Altaer-deuren: onder ander/ ten huysse van Jofvrouw van Honthorst/ dicht achter den Dom.* De auteur geeft een korte beschrijving: *de binnen Tafel wesende de Hemelvaert Mariae, voort in de deuren Kerstnacht en yet anders/ van buyten Marien boodschap.* Dit zogenaamde Maria-altaar is bewaard gebleven en bevindt zich in de St Barbarakapel van de Katholieke Pfarrkirche te Bingen am Rhein (afb. 38 a-b) 164). het is een van de weinige originele Utrechtse altaarstukken die volledig bewaard gebleven zijn uit de tweede helft van de 16de eeuw.

Het middenpaneel van het drieluik stelt de Maria Tenhemelopneming voor. Op de binnenzijden van de zijvleugels is links de Boodschap van de Engel aan Maria weergegeven, en rechts de Aanbidding van het Christuskind. Op de buitenzijden van de zijvleugels is links de Tronende Maria met Kind voorgesteld en rechts een geknielde kanunnik met twee beschermheiligen, links St Andreas en rechts St Michaël.

In 1759 werden in opdracht van J. J. van Reenen, die het drieluik toen in zijn bezit had, door P. C. La Fargue prenten gemaakt van het altaarstuk. Op de

161) J. W(alvis), *Beschryving der stad Gouda*, Gouda 1714, 38. Verder: Jost, 33-38 en 144-146.

162) S. Muller, *Schilders-Vereenigingen te Utrecht*, Utrecht 1880, 14.

163) Van Mander, fol. 254 v°.

164) Zie voor de vondst van dit altaarstuk J. Vuyk, „Zwei Altarflügel von Anthonie Blocklandt van Montfoort“, *Oud-Holland* 1928, 159-176 en E. Michel, „A propos de Blocklandt de Montfoort“, *Oud-Holland* 1929, 140. Verder: Jost, 79-90 en 136-144 en E. Duverger, „De Hemelvaartstriptiek van Antoon Blocklandt van Montfoort (1533/34-1583) te Bingen am Rhein - Aanteekeningen in verband met de pedigree“, *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten*, Antwerpen 1969, 137-145.

38a A. Blocklandt, *Maria Tenhemelopneming*, 1579, Katholische Pfarrkirche, Bingen am Rhein.

38b. A. Blocklandt, *Maria Tenhemelopneming*, 1579; buitenzijde zijluiken. Katholische Pfarrkirche, Bingen am Rhein.

prenten is als jaartal van ontstaan van het schilderij 1579 vermeld, het jaar waarin de Unie van Utrecht gesloten werd.

Van Mander laat de vermelding van dit drieluik direct aansluiten op de informatie die hij geeft over de altaarstukken voor Delft en Gouda. Daardoor wordt, ten onrechte, gesuggereerd dat het zogenaamde Maria-altaar in dezelfde periode ontstaan zou zijn.

Voor welke Utrechtse kerk was het drieluik van Blocklandt geschilderd? De opdrachtgever, die op de buitenzijde van het rechter zijluik knielend is voor-

gesteld, is een kanunnik. Een van de vijf Utrechtse kapittelkerken, waaraan kanunniken verbonden waren, was de Mariakerk. Voor wat betreft de onderwerpen die op het drieluik zijn afgebeeld, kan de Mariakerk in ieder geval in aanmerking komen. Taurel 165) suggereerde dit reeds en voegde daaraan enkele bijzonderheden toe, die hem door de toenmalige archivaris Muller waren verstrekt. Daaruit bleek dat in het koor van de Mariakerk een groot schilderij was met de voorstelling van Maria Tenhemelopneming. Dat schilderij was door kanunnik Krob aan de kerk geschonken en in 1580 uit de kerk weggehaald, uit vrees voor baldadigheden van de beeldenstormers. *Een tweede aanwijzing, vervolgt Taurel, is een brief in het jaar 1805 door Musschenbroek, die tot eene oude Utrechtse familie behoorde, aan een zijner vrienden te Amsterdam geschreven, waarin gesproken wordt van de gravure „door La Fargue naar het bekende stuk der St Maria-kerk gegraveerd”.*

Taurel blijft, terecht, zeer kritisch. De Mariakerk schijnt inderdaad in het bezit geweest te zijn van een schilderij, voorstellende een *Assumptione beate Marie*, dat volgens de Rekeningen over de jaren 1579-1580 uit de kerk is weggehaald. Calcoen 166) schrijft dat dit schilderij geschonken was door kanunnik Jacob Krol. Deze kanunnik is in april 1540 overleden. Volgens de Protocollen van het Kapittel van St Marie werd op 9 april 1540 zijn testament voorgelezen; hij zou de dag daarvóór overleden zijn, wat door Buchelius bevestigd wordt.

Déze kanunnik - Krob of Krol -, overleden in 1540, is zeker niet langer in verband te brengen met het drieluik van Blocklandt.

Schuchert 167) opperde als eerste de Buurkerk te Utrecht als oorspronkelijke plaats van bestemming van het zogenaamde Maria-altaar. Met behulp van de Utrechtse archivaris Schuylenburg, opvolger van Muller, meende Schuchert de stichter of opdrachtgever van het drieluik te kunnen identificeren. Het wapen op de bidstoel, waar de stichter geknield op afgebeeld is, was dat van Gerrit Anthonis van der Gou. Deze Van der Gou had als vicaris de opbrengsten van twee altaren in de Buurkerk, namelijk het St Barbara en het St Nicolaasaltaar. De auteur probeert zijn hypothese te versterken door mee te delen dat tijdens processies, die door de Buurkerk georganiseerd werden, voorstellingen van Maria, St Michael en St Andreas werden meedragen. Deze heiligen, zo vervolgt de auteur, staan afgebeeld op het drieluik dat Blocklandt schilderde. Eerlijkheidshalve voegt de auteur eraan toe dat Gerrit Anthonis van der Gou als vicaris ook verbonden was aan de Mariakerk en . . . dat hij op 15 juli 1573 overleden is. Schuchert suggereert dat Van der Gou waarschijnlijk bij zijn testament het altaarstuk gesticht heeft voor het Barbara-altaar in de Buurkerk, maar dat het drieluik eerst in 1579 klaar is gekomen.

Noch de argumentatie die Taurel aanvoert, noch die van Schuchert zijn bevredigend. De oorspronkelijke bestemming van het Maria Tenhemelopnemingdrieluik van Blocklandt blijft nog onzeker.

165) C. E. Taurel, *De christelijke kunst in Holland en Vlaanderen*, Amsterdam-'s-Gravenhage-Brussel 1881, 120-121.

166) G. G. Calcoen, *De Kapittelkerk van St Marie te Utrecht*, dl 2, handschrift, Utrecht 1916-1917, getypt exemplaar, blz. 65. Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht.

167) A. Schuchert, „Zu Antonis Blocklandt van Montfoort”, *Oud-Holland* 1930, 67-70.

39a A. Blocklandt, *Doopt van Christus*, ca 1578; binnenzijde bewaard gebleven zijluik. Musée, Lille.

39b A. Blocklandt, *St Philippus*, ca 1578; buitenzijde bewaard gebleven zijluik. Musée, Lille.

Van de altaarstukken die door Blocklandt werden geschilderd en door Van Mander worden vermeld, zijn er slechts twee bewaard gebleven: het zogenaamde Maria-altaar voor Utrecht en het zogenaamde Jacobus-altaar voor Gouda, geschilderd vóór Blocklandt zich in Utrecht vestigde. Jost 168) identificeerde een werk in het Museum van Lille als de rechter zijvleugel van een drieluik, geschilderd door Blocklandt (afb. 39 a-b). Aan de ene zijde - de binnenkant van de zijvleugel - is de *Doopt van Christus* voorgesteld; aan de andere zijde - de buitenkant van de zijvleugel - de H. Philippus Diaconus. Deze zijvleugel behoorde tot een drieluik dat waarschijnlijk rond 1578 geschilderd werd.

Jost 169) vond nog een schilderij dat tot dusver niet als een werk van Block-

168) I. Jost, „Ein unbekannter Altarflügel des Anthonis Blocklandt“, *Oud-Holland* 1969, 116-127.

169) I. Jost, „Eine Wohltätigkeitsdarstellung Blocklands“, *Festschrift Kauffmann*, Berlijn 1968, 139-145. Prof. dr J. G. van Gelder en mevr. dr I. van Gelder-Jost stelden bereidwillig een overdruk en foto's ter beschikking, waarvoor zeer oprecht dank.

40. A. Blocklandt, *Uitdeling aan de armen*, ca 1580, H Geesthofje, Den Haag.

landt was herkend. Het schilderij stelt een Brooduitdeling aan de armen voor en hangt als schoorsteenstuk in de Regentenkamer van het Heilige Geesthofje te Den Haag (afb. 40). Oorspronkelijk was het bestemd voor de Haagse St Jacobskerk, waar de Heilige Geestmeesters twee kapellen hadden. Het schilderij moet omstreeks 1580 gemaakt zijn. Jost brengt deze Brooduitdeling aan de armen van Blocklandt in verband met een anoniem schilderij, afkomstig uit de Utrechtse St Jacobskerk en nu bewaard in het Centraal Museum te Utrecht (afb. 50a). Jost spreekt het sterke vermoeden uit dat Blocklandt zich

41. A. Blocklandt, *Jozef verklaart de dromen van de Farao*, ca 1580, Centraal Museum, Utrecht.

43. A. Blocklandt, *Aanbidding door de herders*, ca 1580. Szépművészeti Múzeum, Budapest.

geïnspireerd heeft op dit anonieme schilderij dat uit 1562 dateert. De overeenkomst van het werk dat Blocklandt voor de Haagse St Jacobskerk maakte, met een gedeelte van het schilderij uit de Utrechtse St Jacobskerk is frappant. Het laatste werk dat Blocklandt maakte, zag Van Mander te Amsterdam bij Wolfar van Bijler in de Nes. Dat schilderij, *eenige stucken van het leven van Joseph den Patriarch*, was onafgewerkt gebleven.

In de collectie van het Centraal Museum te Utrecht bevindt zich een schilderij, voorstellende Jozef verklaart de dromen van de Farao (afb. 41). Jost 170) is van mening dat dit schilderij te identificeren is met het werk dat bij Van Mander als laatste werk van Blocklandt vermeld is. Zeker is dat het schilderij aan de linker- en benedenrand door afsnijden kleiner is geworden. Bij restauratie van het schilderij in 1957 kwamen bij de benedenrand een gedeelte van een kop en de spits van een lans te voorschijn (afb. 42). Ook op andere plaatsen was een en ander overgeschilderd.

Het Szépművészeti Múzeum te Budapest bezit een Aanbidding van de herders, die waarschijnlijk door Blocklandt kort voor zijn overlijden geschilderd

42. A. Blocklandt, *Jozef verklaart de dromen van de Farao*, ca 1580; vóór de restauratie. Centraal Museum, Utrecht.

170) Jost, 100 en 132-134.

44. A. Blocklandt, *Venus en Amor*, ca 1580. Národní Galerie, Praag.

is (afb. 43). Dit werk, waarvan enkele copieën bekend zijn, draagt resten van een signatuur en jaartal 171).

Dankzij Van Mander weten we dat Blocklandt ook portretten en mythologische voorstellingen schilderde. Van die portretten is niets met zekerheid aan te wijzen, met uitzondering van de stichtersfiguur op de zijvleugel van het zogenaamde Maria-altaar te Bingen. Schilderijen met mythologische onderwerpen worden regelmatig vermeld in inventarissen uit de 17de en 18de eeuw. Bovendien is een aantal prenten met mythologische voorstellingen bekend, gemaakt naar Blocklandt. Maar veel zekerheid bieden deze gegevens niet. De vermeldingen in de inventarissen kunnen toeschrijvingen zijn en op de prenten staat Blocklandt wel als ontwerper - inventor - maar niet als schilder vermeld. Deze prenten kunnen dus best naar tekeningen gemaakt zijn. Slechts één mythologisch schilderij, bewaard in de Národní Galerie te Praag, is met enige zekerheid met Blocklandt in verband te brengen (afb. 44). Het stelt Venus en Amor voor en is vermoedelijk omstreeks 1580 ontstaan 172).

171) Jost, 105 en 134-136.

172) Jost, 96-99 en 146-147.

Carel van Mander beschrijft zeer uitvoerig *Het leven van Frans Floris, uytnemende Schilder van Antwerpen*. In deze biografie worden onder de *discipulen* van Frans Floris twee schilders genoemd die voor Utrecht van belang zijn: Joos de Beer, die uit Utrecht afkomstig is en Anthonis Blocklandt, die zich later in Utrecht zal vestigen. Over De Beer schrijft Van Mander 173): *Ioos de Beer van Utrecht: desen woonde by den Provinciael van den Bisschop van Doornick/en is gestorven t'Utrecht*.

Na zijn leertijd bij Frans Floris te Antwerpen is Joos de Beer waarschijnlijk naar Utrecht teruggekeerd. In ieder geval weten we dat Abraham Bloemaert, na de weinig geslaagde leertijd bij Gerit Splinter, bij Joos de Beer in de leer ging. Van Mander, die ook hier de bron van informatie is, had niet veel goeds te vertellen over Splinter, maar is ook niet bijzonder enthousiast over De Beer. *Doe quam Bloemaert, zo schrijft Van Mander 174), by Ioos de Beer, een Discipel van Floris, oock binnē Utrecht woonende. Desen/ hoewel hy den besten Schilder niet en was/hadde in zijn huys veel fraey dinghen van Blocklandt, en ander fraye Meesters*.

De Beer schijnt het werk van zijn jonge leerling niet erg geapprecieerd te hebben, met het gevolg dat de vader van Bloemaert besluit de leertijd van zijn zoon bij De Beer te beëindigen: Bloemaert's *Vader/ die met de Beer . . . niet con accorderen/nam zijnen soon t'huys*.

De Utrechtse schilder Joachim Wttewael, eveneens een leerling van De Beer, schijnt het langer uitgehouden te hebben bij zijn leermeester: hij verbleef er *ontrent twee Jaer*. Van Mander 175) laat niet na er bij te vermelden dat Joos de Beer *een gemeen Schilder* was.

Over Joos de Beer is niet zo veel méér bekend dat wat Van Mander weet te vertellen. Geboorte- en sterfdatum van De Beer zijn onbekend. Een acte van 14 mei 1599 vermeldt dat de erfgenamen van Johannes Vischer, vicaris van St Jan, op 8 juli 1595 een huis in de Vuilsteeg te Utrecht verkopen aan de weduwe van de schilder Joos de Beer 176). Buchelius meldt op 8 februari 1591 aan Steven de Witt het overlijden van Joos de Beer 177).

In 1582, 1583 en 1585 wordt De Beer vermeld als deken van het Zadelaars-gilde 178). De beperkte kennis voor wat betreft de biografie van Joos de Beer, geldt eveneens voor zijn werk.

De publicaties van Vuyk 179) over Blocklandt leidden tot grote verwarring. Een aantal schilderijen met het monogram B werden kritiekloos als werk van Blocklandt beschouwd.

173) Van Mander, fol 242 v°.

174) Van Mander, fol. 297.

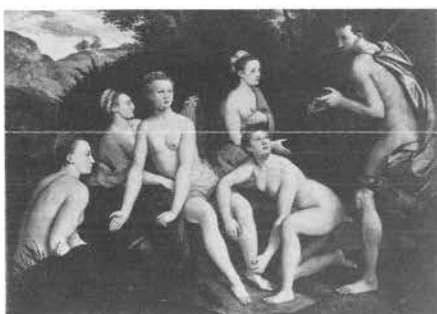
175) Van Mander, fol. 296 v°.

176) S. Muller, *De schilderijen van Jan van Scorel in het Museum Kunstliefde te Utrecht*, Utrecht 1880, 3 noot 1.

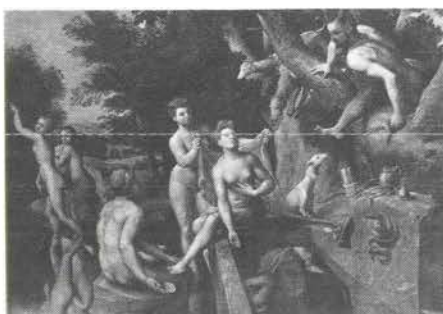
177) A. Hulshof en P. S. Breuning, „Brieven van Steven de Wit aan Arend van Buchell en anderen”, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 1939, 98.

178) S. Muller, *Schilders-Vereenigen te Utrecht*, Utrecht 1880, 57.

179) Zie de bibliografie bij Jost, 236-237.

45. J. de Beer (?), *Diana met haar nymfen overvallen door Actaeon*, 1573. Kunsthistorisches Museum, Wenen.

46. J. de Beer (?), *Diana met haar nymfen overvallen door Actaeon*, 1579. Centraal Museum, Utrecht.

Stechow 180) wees erop dat een aantal schilderijen onmogelijk van dezelfde kunstenaar kon zijn. Sedert zijn publicatie in 1929 is een aantal werken op naam van Joos de Beer geplaatst. Tot de schilderijen, die Stechow beschouwt als werk van Joos de Beer, behoort *Diana met haar nymfen, overvallen door Actaeon*. Het schilderij, dat behoort tot de collectie van het Kunsthistorisches Museum te Wenen, draagt het jaartal 1573 en het monogram IB (afb. 45). Een schilderij met hetzelfde onderwerp, bevindt zich in het Centraal Museum te Utrecht (afb. 46). Dat schilderij, dat aan Stechow onbekend was, draagt hetzelfde monogram, maar het jaartal 1579.

De publicatie van Stechow heeft het mogelijk gemaakt het Weense en Utrechtse schilderij als werk van Joos de Beer in aanmerking te nemen. Garanties voor absolute zekerheid zijn er echter niet.

Onder de schilderijen met het monogram B zijn twee portretten, die Stechow eveneens aan De Beer toeschreef. De publicatie van Stechow had tot gevolg dat niet minder dan tien portretten van de monogrammist B werden teruggevonden. Maar de discussie was daarmee niet gesloten. Hoogewerff 181) volgt Stechow: de schilder van deze portretten is Joos de Beer. De Vries 182) is genuanceerder: hij noemt de schilder liever „Meester B” dan Joos de Beer. Wel is de Vries van mening dat Meester B een Utrechts schilder is. D’Hulst 183) suggereerde op een zeer voorzichtige manier dat Meester B misschien wel een Zuid-Nederlands schilder was 184). Lugt 185) is expliciet in zijn opvatting: Meester B is volgens hem George Boba, een leerling van Frans Floris.

180) W. Stechow, „Noch einmal: Zu Anthonis Blocklandt”, *Oud-Holland* 1929, 282-284.

181) Hoogewerff, dl 4, 596-598.

182) A. B. de Vries, *Het Noord-Nederlandsch Portret in de tweede helft van de 16e eeuw*, Amsterdam 1934, 90-93.

183) R. A. d’Hulst, „Niet Christoffel van Utrecht maar „Meester B””, *Oud-Holland* 1952, 97-101 en J. Coquelet en R. Lefevre, „Les portraits datés 1573 de Charles della Faille et de Cécile Gramaye au Musée d’Ixelles”, *Bulletin Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium* 1971-1972, 78-83.

184) Zie ook: P. Philippot, „Le portrait à Anvers dans la seconde moitié du XVIe siècle”, *Bulletin Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België* 1965, 184-185.

185) F. Lugt, *Musée du Louvre. Inventaire général des dessins des écoles du Nord. Maîtres des anciens Pays-Bas, nés avant 1550*, Parijs 1968, 106.

De meest recente opvatting is die van Boon 186): de letter B zou de beginletter van de voornaam van de Zuid-Nederlander Bernard de Rijckere zijn. Het laatste woord over Joos de Beer en Meester B is nog lang niet geschreven.

Christoffel van Utrecht

Deze beroemde kunstenaar, schrijft Kramm 187), was een tijdgenoot en leerling van Antonio Moro, en, evenals deze laatste, van Utrecht geboren in 1491, en overleden 1550. Kramm citeert verder Vasari, die vermeldt dat Christoffel van Utrecht samen met Mor en andere schilders te Madrid werkzaam is onder Filips II. Verder citeert Kramm de auteur Fiorilli, die beweert dat Christoffel van Utrecht in dienst trad van de Portugese koning Johan III, die de Utrechtse schilder in het jaar van zijn overlijden nog in de ridderstand, verheven had. Deze beide berichten, besluit Kramm, kunnen waar zijn, doch, naar den tijd genomen, zijn ze onjuist, want de regering van Filips in Spanje begon 1556; dus was onze schilder toen reeds zes jaren dood, en Johan III. van Portugal overleed in 1575 . . .

Na Kramm waagt Hoogewerff 188) zich aan de figuur Christoffel van Utrecht. *Deze kunstenaar is in zijn vaderland nagenoeg in vergetelheid geraakt, schrijft Hoogewerff, ofschoon hij toch eenmaal aanmerkelijke bekendheid heeft genoten. Volgens Hoogewerff zou Christoffel van Utrecht in 1557 overleden zijn op 59-jarige leeftijd. Hij zou als schilder enorm productief geweest zijn. Van zijn werken in kerken en paleizen, vervolgt Hoogewerff, is men echter nog niet geslaagd één enkel met zekerheid aan te wijzen. Aan vermoedens ontbreekt het niet, doch zij blijken geen van alle recht steek te houden. Een nader onderzoek is nodig. Hoogewerff vermeldt een serie portretjes, maar besluit: Ook in dit geval komt men boven de gissing niet uit. Christoffel van Utrecht is hiermee niet afgedaan door de auteur. Geheel onverwacht krijgt men echter vasten grond onder de voeten, wanneer men te Ixelles, voorstad te Brussel, het „Musée Communal des Beaux-Arts” komt te bezoeken. Daar zag Hoogewerff een portret dat een edelman uit het Portugeesch geslacht de Sampayo voorstelde. Het portret was aan het museum te Elsene bij Brussel gelegateerd door een verzamelaar die het uit Spanje had meegenomen. Op de keerzijde van het schilderij las Hoogewerff de naam Christophorus Ultrajectinus.*

Later corrigeert Hoogewerff 189) de identiteit van de voorgestelde persoon: een onderzoek had uitgewezen dat het om een lid van de familie Della Faille ging, vermoedelijk Jean della Faille. In 1938 was die mogelijkheid reeds gesuggereerd 190).

186) K. G. Boon, „Some observations concerning an Antwerp Family Portrait by the Monogrammist „B”, *Bulletin du Musée National de Varsovie* 1972, 77-84 en K. G. Boon, „De Antwerpse schilder Bernaert de Rijckere en zijn tekeningen-oeuvre”, *Oud-Holland* 1977, 109-131.

187) Kramm, dl 1, 232.

188) Hoogewerff, dl 4, 252-256.

189) Hoogewerff, dl 5, 103.

190) L. Robijns de Schneidauer, „Un portrait inconnu de la famille della Faille”, *Le Parchemin* 1938, 205-207.

Later onderwierp D'Hulst 191) het schilderij aan een nieuw onderzoek. De geportretteerde was wel een lid van de familie Della Faille, maar niet Jean 192).

D'Hulst vond op de rugzijde geen inscriptie, maar merkte hierbij op dat enkele jaren vóór hij zijn onderzoek verrichtte een verticale strook van ongeveer drie centimeter breed over de ganse hoogte van het schilderij was weggeschaafd. Maar belangrijker was de vondst van het monogram B en het jaartal 1573. Het portret kon toegevoegd worden aan de lijst van werken van Meester B. De vaste grond onder de voeten in verband met Christoffel van Utrecht was hiermee verdwenen. Het blijft gissen. Geen enkel werk is met zekerheid aan te wijzen en evenmin is er veel duidelijkheid over de biografie van Christoffel van Utrecht 193).

Utrechtse kunstenaars in het buitenland

Diverse oorzaken kunnen ertoe geleid hebben dat Utrechtse kunstenaars in de tweede helft van de 16de eeuw hun werkterrein buiten Utrecht en zelfs buiten de grenzen van de Noordelijke Nederlanden zochten. Sociale of economische omstandigheden, religieuze overtuiging, avontuur of leerechtheid hebben zeer zeker een belangrijke rol gespeeld. Nu is het niet zo dat Utrechtse kunstenaars uitsluitend in deze periode naar het buitenland trokken. Reeds in de 15de eeuw was dat het geval en ook in latere eeuwen trekken kunstenaars - om welke redenen dan ook - naar het buitenland. In ieder geval zijn Anthonie Mor en zijn zoon Filips niet de enigen die in de tweede helft van de 16de eeuw naar het buitenland trekken.

Op 12 maart 1552 wordt te Rome een aantal personen ondervraagd naar aanleiding van een klacht van Giovanni de Menino, een schilder afkomstig uit de Nederlanden. In dronken toestand verloor hij zijn geldbuidel, maar zelf is hij ervan overtuigd dat zijn geld gestolen is. Onder de ondervraagden zijn twee schilders, afkomstig uit Utrecht: Dirck de Wilt en Steven Buytendijck. Het gebeurde speelde zich af bij de *weerdinne genaempt Magdalena, wonende te Rome in de Witte Valck uythangende, in een strate vulgariter genoemt In Burgo, na by 't Palleys van den Paus*. „Il Falcone Bianco” - de Witte Valk - was dé ontmoetingsplaats bij uitstek voor de Nederlanders.

De schilder Steven Buytendijck, stammende uit het bekende Utrechtse klok-kengietersgeslacht, zal in hetzelfde jaar, 1552, onder andere met Jonker Reinertsz van Brederode in dezelfde herberg Sinterklaas-avond vieren. De andere Utrechtse schilder die bij de ondervraging in maart 1552 betrokken was, Dirck de Wilt, treffen we in het voorjaar van 1556 opnieuw aan in de Wit-

191) R. A. d'Hulst, „Niet Christoffel van Utrecht maar „Meester B””, *Oud-Holland* 1952, 97-101.

192) De geportretteerde is Charles della Faille. Eind 1969 dook ook het portret op van zijn echtgenote, Cécile Gramaye, eveneens gedateerd 1573. Beide schilderijen bevinden zich in het Gemeentemuseum te Elsene. Zie uitvoerig: J. Cocquelet en R. Lefevre, „Les Portraits datés 1573 de Charles della Faille et de Cécile Gramaye au Musée d'Ixelles”, *Bulletin Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium* 1971-1972, 78-89.

193) D'Hulst vermeldt dat er in Portugal documenten bewaard gebleven zijn die duidelijk aangeven dat Christoffel van Utrecht zeker tot 1565-1566, wellicht zelfs langer, in leven was.

te Valk: hij wordt er gewond bij een ruzie die hij krijgt met een Vlaamse zijde-wever, genaamd Joris. De beschuldiging dat Dirck de Wilt vroeger in zijn vaderland manslag zou gepleegd hebben, wijst hij met klem van de hand 194)! In 1594 wordt melding gemaakt van de Utrechtse schilder Joost Utenengh, die in Rome de katacomben bezoekt 195). Over deze schilder is verder niets bekend.

Niet alleen in Italië worden schilders, afkomstig uit Utrecht, in de tweede helft van de 16de eeuw vermeld. Dat is ook het geval in andere landen, zoals Duitsland, Frankrijk, Spanje en Portugal. In sommige gevallen laten de namen van schilders, waarover verder nauwelijks iets bekend is, vermoeden dat ze uit Utrecht afkomstig zijn, zoals bijvoorbeeld Christovam de Utreque, die in 1557 in Lissabon overleden is.

In 1917 publiceerde Schmidt 196) twee documenten die bewaard worden in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen. Het eerste document is een brief, gericht aan de Deense koning, en ondertekend door Nicolaus Johansen, *Conterfeyter*. De portretschilder beklaagt er zich over dat hij anderhalf jaar in dienst van de koning is zonder ooit iets voor zijn werk ontvangen te hebben. Honger heeft de kunstenaar ertoe gedwongen voor andere opdrachtgevers te werken. Johansen herinnert eraan dat hij de vader en de moeder van de koning gedurende meerdere jaren als *Conterfeyter* en *Mahler* - als portretschilder en schilder - tot tevredenheid gediend heeft.

Op 20 mei 1598 geeft de koning gevolg aan de brief. De schilder blijft, met ingang van 26 maart 1598, voor een half jaar in dienst van de koning. De betaling wordt vastgelegd. Bovendien wordt nog bepaald dat de schilder een bijzondere vergoeding zal ontvangen voor de verf die gebruikt wordt voor opdrachten van de koning. Tenslotte zal de schilder een *halb gewonlich Hoffkleidt* ontvangen.

De informatie die deze correspondentie bevat is bijzonder interessant omdat we uit de eerste hand gegevens krijgen over de sociale situatie van een kunstenaar. De brief die de koning als antwoord stuurt aan de schilder bevat nog een bijzonderheid: expliciet wordt behalve de naam ook de herkomst van de kunstenaar vermeld: *Claesz Johansen van Utrecht*. Veel meer dan wat in die twee documenten te vinden is, is niet bekend over de schilder Johansen.

Anonieme schilderijen

Van een aantal schilderijen dat, om welke redenen dan ook, als Utrechts werk wordt beschouwd, zijn de namen van de makers onbekend gebleven. Een aantal van die werken wordt hier ter sprake gebracht. Teveel gegevens in verband met deze schilderijen ontbreken om ze op een verantwoorde wijze in verband te brengen met namen van schilders die uit documenten bekend zijn. In het Centraal Museum te Utrecht worden twee zijvleugels van een altaar-

194) P. Haverkon van Rijsewijk, „Nederlandsche Kunstenaars te Rome”, in D. O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, dl 3, Rotterdam 1880-1881, 209-210 en G. J. Hoogewerff, *De Bentvueghels*, 's-Gravenhage 1952, 24-26.

195) G. J. Hoogewerff, *De Bentvueghels*, 's-Gravenhage 1952, 29.

196) H. Schmidt, „Der Maler Nicolaus (Clausz) Johansen (Claes Janssen?) von Utrecht”, *Oud-Holland* 1917, 53-55.

47a Anoniem Utrechts, *Madonna met Christus-kind en Paus Clemens*, ca 1550; binnenzijde linker zijluik. Centraal Museum, Utrecht.

47b Anoniem Utrechts, *St Sebastiaan en St Anna*, ca 1550; binnenzijde rechter zijluik. Centraal Museum, Utrecht.

stuk bewaard, afkomstig uit de Utrechtse Jacobskerk (afb. 47 a-d). Deze beschilderde panelen maakten oorspronkelijk deel uit van een altaarstuk van het gilde van de schuitenvoerders. De maker van deze schilderijen is onbekend.

47c Anoniem Utrechts, *Achterkant van paneel met Madonna met Christuskind en Paus Clemens*, 1580. Centraal Museum, Utrecht.

47d Anoniem Utrechts, *Achterkant van paneel met St Sebastiaan en St Anna*, 1602. Centraal Museum, Utrecht.

48. Detail van afbeelding 47a.

Op de binnenzijde van de linker zijvleugel zijn twee mannen geknield voorgesteld met daarachter staand de heilige Paus Clemens en de Madonna met Kind. Op de binnenzijde van de rechter zijvleugel zijn drie mannen en vier vrouwen geknield voorgesteld met daarachter staand de heilige Sebastiaan en de heilige Anna. De buitenzijden van de beide zijvleugels zijn later overgeschilderd met teksten en werden van toen af in de Jacobskerk gebruikt als gildeborden. De buitenzijde van de linker zijvleugel draagt het jaartal 1580 en deed dienst als gildebord van de Schietschuitschippers; de buitenzijde van de rechter zijvleugel draagt het jaartal 1602 en werd gebruikt als gildebord van het Zakkendragersgilde. Ook aan de binnenzijde van de zijvleugels zijn op de lijsten om de panelen teksten en versieringen aangebracht, die betrekking hebben op de gilden.

Het altaarstuk van de schuitenvoeders moet tijdens de beeldenstorm die op 25 augustus 1566 in de Jacobskerk plaats had, nog in de kerk aanwezig geweest zijn. Bij de laatste restauratie van de panelen werden de sporen van de beeldenstorm terug gevonden: een aantal gezichten werd doorkrast (afb. 48). Vermoedelijk is het middengedeelte van het altaarstuk tijdens de beeldenstorm verloren gegaan. Freule De Jonge 197) was van mening dat het middenpaneel vermoedelijk een Madonna voorstelde. Het is zeker niet gebruikelijk om én op een der zijvleugels én op het middenpaneel de Madonna voor te stellen. Bovendien is het maar de vraag of het middengedeelte van het altaarstuk een geschilderde voorstelling was. Het is evengoed mogelijk dat het centrale gedeelte uit beeldhouwwerk bestond, zoals dat bijvoorbeeld het geval was met een altaarstuk in de Utrechtse Mariakerk, waarvoor Jan van Scorel, met onder andere de hulp van Jacob Nobel, de zijvleugels schilderde.

197) *Catalogus der schilderijen Centraal Museum Utrecht*, 1952, nr 291.

49. Anonim Utrechts, *Madonna met Christus-kind, Paus Clemens en zogenaamd portret van Duyfhuys*, 19de eeuw (?), Jacobikerk, Utrecht.

Ten onrechte werd in later tijd de meest rechtse van de beide geknielde figuren op de binnenzijde van de linker zijvleugel gehouden voor een voorstelling van Hubert Duyfhuys. Dat is niet mogelijk omdat op de panelen gildeleden voorgesteld zijn en Duyfhuys niet tot het gilde behoorde. Een geschilderde kopie van deze voorstelling, bewaard in de Consistoriekamer van de Utrechtse Jacobskerk, en vermoedelijk daterend uit de 19de eeuw, draagt als onderschrift: *Huybert Duyfhuys, Pastoor van St. Jacop, heeft anno 1578 in de Jacobiekerk 's morgens als Rooms Priester d'mis gedaan en naa de middag als Gereformeert prediekant greek. Coll. III. D. erste V.* Het slot van het onderschrift op de kopie, betreffende *Colossensen 3* etc., is ook terug te vinden op de overschilderde buitenzijde van het linker zijluik (afb. 49).

Eveneens afkomstig uit de Jacobskerk is een schilderij dat onder de titel *De*

50a Anonim Utrechts, *De Liefdadigheidswerken*, 1562. Centraal Museum, Utrecht.

50b Anonim Utrechts, *Het Laatste Oordeel* (achterkant van *De Liefdadigheidswerken*), 1562. Centraal Museum, Utrecht.

51. *Anonim Utrechts, Scènes uit de Passie, 1566 of 1577 (?). Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht.*

liefdadigheidswerken van de Armenpot van St Jacob bewaard wordt in het Centraal Museum te Utrecht (afb. 50 a-b). Ook dit werk is anoniem. De liefdadigheidswerken zijn in drie taferelen weergegeven: links een uitdeling van eten door de zogenaamde Potmeesters; in het midden een uitdeling van turf; rechts de bedeling van de thuiszittende armen. Rechts en links van deze drie taferelen zijn teksten aangebracht. Op de aanzet van de bogen boven de zuilen die de diverse scènes van elkaar scheiden, komt niet minder dan vier maal het jaartal 1562 voor.

De gebruikelijke titel van dit schilderij slaat alleen op deze voorstellingen. Geheel correct is dat niet wanneer men bedenkt dat ook de keerzijde van het paneel beschilderd is. Daar is namelijk het Laatste Oordeel afgebeeld.

De combinatie van beide onderwerpen - Laatste Oordeel en Liefdadigheidswerken - is niet uitzonderlijk. De bron hiervoor is terug te vinden in het Evangelie van Mattheus 25 : 31-46 waar bij de voorspelling van het Laatste Oordeel in zeer duidelijke bewoordingen de liefdadigheidswerken ter sprake gebracht worden.

Merkwaardig is zeker dat aan die zijde van het schilderij waar de voorstellingen van liefdadigheid zijn weergegeven, aan de bovenrand van het paneel teksten die daar oorspronkelijk waren aangebracht, later overschilderd werden (198).

198) Over de schilderijen uit de Utrechtse Jacobikerk is een uitvoerige publicatie in voorbereiding door de auteur.

52. Anoniem Utrechts, *De uitzending van de apostelen*, 1573 (?), Centraal Museum, Utrecht.

In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht bevindt zich een schilderij met scènes uit de Passie (afb. 51). Het werk werd in 1930 gevonden op een bergzolder van de pastorie van de Dominicaner-paters op de Mariaplaats te Utrecht.

Mogelijk heeft de schilder, die anoniem is gebleven, in dit werk de herinnering aan een actualiteit vastgelegd. Rechts op het middenplan is namelijk de voorstelling weergegeven van een gestrande potvis. Dat een dergelijke gebeurtenis ook bij kunstenaars wel enige ophef maakte is onder andere bekend uit het dagboek dat Dürer tijdens zijn reis in de Nederlanden bijhield. Op 10 december 1520 reist Dürer naar Zierikzee om er een aangespoelde potvis te bekijken. Voor wat betreft de 16de eeuw zijn, voor zover bekend, in 1531, 1566, 1577, 1594 en 1598 potvissen op de Nederlandse kust aangespoeld. Misschien is die gebeurtenis uit 1566 of 1577 aanleiding geweest voor de schilder om in een tafereel met voorstellingen van het lijden van Christus een gestrande potvis - die men toen algemeen voor een walvis aanzag - te verwerken.

De Jonge 199) beschouwt dit schilderij als Utrechts werk. Dat geldt ook voor een schilderij met de voorstelling van de Uitzending van de Apostelen, bewaard in het Centraal Museum te Utrecht (afb. 52). Vrijwel zeker is dit schilderij afkomstig uit het Apostelgasthuis te Utrecht. Dat gasthuis werd bij testament van Jacob Wteneng, deken van St Pieter, op 22 september 1564 gesticht, maar met de bouw werd eerst in 1569 begonnen. Bij acte van 31 oktober 1573 werd een Broederschap opgericht. *Neemt men deze feiten in aanmer-*

199) C. H. de Jonge, „Utrechtsche Schilders uit de tweede helft van de XVIde eeuw“, *Oud-Holland* 1933, 167-172.

53. Anoniem Utrechts,
De voetwassing, ca
1575. Centraal Mu-
seum, Utrecht.

king, schrijft De Jonge, dan is het zeer wel mogelijk, dat het bovengenoemde schilderij in 1573 ter eere van de stichting dezer Broederschap voor het Apostelgasthuis werd gemaakt.

In 1830 schonk J. Groen, portier van de Catharijne-poort te Utrecht, aan de stad een schilderij, voorstellende de Voetwassing (afb. 53). Het paneel bevindt zich nu in het Centraal Museum te Utrecht. Volgens mededeling van de heer Groen was het schilderij afkomstig uit de Utrechtse Mariakerk. Op de achterzijde van het schilderij staat een 17de eeuws opschrift: Willm Borre van Amerongen. 1563 // Cúnera van Rijsenbúrg. 1585 // Gerrit Borre van Amerongen, haer // beijder Zoon, Canonik, St Marie. Willem Borre van Amerongen was gehuwd met Cunera van Rysenborch, dochter van Gerrit, bastaard van Culenborch, en Gysberta van Vianen van Rysenborch. Willem stierf in 1563, Cunera in 1585. Hun zoon Gerrit Borre van Amerongen werd op 5 november 1572 toegelaten als kanunnik van St Marie te Utrecht. Hij is op 13 april 1608 overleden 200). Kanunnik Gerrit Borre van Amerongen is rechts op het schilderij voorgesteld; zijn ouders links.

De Mariakerk, waar Gerrit kanunnik was, is als plaats van herkomst van het schilderij zeer waarschijnlijk. De maker van het schilderij is onbekend. Ook de datering is onzeker. Mogelijk is het werk ontstaan kort na de datum waarop Gerrit Borre van Amerongen als kanunnik van St Marie wordt toegelaten. In ieder geval is hij in de gebruikelijke kanunnik-kleding afgebeeld, zodat het schilderij zeker na 1572 moet ontstaan zijn.

Uit de tweede helft van de 16de eeuw dateert een gezicht in vogelvlucht op

200) A. D. de Vries, A. Bredius en S. Muller, *Catalogus der schilderijen in het Museum Kunstliefde te Utrecht*, Utrecht 1885, 18-19, nr 11.

54. Anoniem Utrechts, Het kasteel Vredenburg te Utrecht, 2de helft 16de eeuw, Rijksmuseum, Amsterdam.

het kasteel Vredenburg en omgeving te Utrecht. Het schilderij, waarvan de maker onbekend is, wordt bewaard in het Rijksmuseum te Amsterdam (afb. 54). Het Centraal Museum te Utrecht bezit twee copieën met dezelfde voorstelling. Een daarvan is afkomstig van het Utrechtse Stadhuis, waar het in de Schoutenkamer hing. Uit een post in de Kameraarsrekeningen over 1658-1659 is bekend dat het in opdracht van het stadsbestuur geschilderd werd: *Willem van Swaenenburgh betaelt vyftich gulden voor drie schilderijen, vant out Vredenburg ende d'andere van de Borgemeesteren in oude tijden, opgehangen in de Scoutecamer* 201).

Van deze voorstelling schijnen meerdere copieën in omloop geweest te zijn. Dat blijkt onder andere uit de inventaris van de inboedel van Johan Schade. Deze kanunnik van de Dom bleek dermate geestelijk gestoord te zijn dat bij het Gerecht verzocht werd Schade te interneren en een beheerder over zijn goederen aan te stellen. Op 31 augustus 1658 werd zijn inboedel geïnventariseerd en, teneinde de grote schulden van Schade te voldoen, op 19 september 1658 verkocht. De inventaris van de schilderijen vermeldt onder andere: *In de middelsael (Voor de schoorsteen) Het casteel van Vreburch* en verder nog eens *Het Casteel te Vreburch* 202).

Behalve bewaard gebleven schilderijen, waarvan de maker onbekend is, zijn er in archiefstukken meerdere gegevens te vinden over verloren gegane of althans niet meer bekende schilderijen, waarvan de maker evenmin bekend is. We volstaan met één voorbeeld. Volgens een inboedellijst uit 1665 bevond zich in de *refectie-kamer* van de Fundatie van Maria van Pallaes te Utrecht een *langhwerpig stück op een hoit peneel en swarte lijst met de Conterfeysels en wapenen van drie Ierusalemse Heeren, als namentlijck Ian Lúbberts van Pallaes, Floris Lúbbertsz van Pallaes, en Anthonis Laúrensyz van Bylevelt, gedateert A°. 1564*. Uit een annotitie in de marge valt op te maken dat het schilderij door Johan van Pallaes is *versocht tot gedachtenisse van sijne voorouders* 203).

201) *Catalogus van het Historisch Museum der Stad*, Centraal Museum Utrecht, Utrecht 1928, nr 318.

202) „Korte Mededeelingen. - Veiling van schilderstukken te Utrecht in 1658”, *Oud-Holland* 1921, 118-119.

203) *Fondatie-boeck van XII cameran met een heerlyke Refectie-kamer . . .*, fol. 3: Inboedel specterende tot de voorn. Refectie-kamer althans inden Jare 1665 aldaersynde. Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht. Bew. Arch. II nr 697

Vanzelfsprekend roepen portretten van Jerusalemvaarders reminiscenties op aan Jan van Scorel. Uit de datering, 1564, is duidelijk dat hij niet de maker kan zijn: Van Scorel werd op 6 december 1562 begraven.

Behalve Jan van Scorel heeft ook zijn leerling Anthonie Mor portretten van Jerusalemvaarders geschilderd, namelijk in 1544. Was Mor ook de schilder van de portretten van de Jeruzalemvaarders uit 1564? In ieder geval was Mor in 1564 wel in Utrecht (204). Maar hieruit kan geenszins met zekerheid een absolute conclusie getrokken worden.

Utrechts?

Meerdere schilderijen uit de tweede helft van de 16de eeuw worden aangeduid als „anoniem Utrechts”; andere worden expliciet in verband gebracht met namen van bekende kunstenaars. Zo bijvoorbeeld het portret van Simon Renard en zijn vrouw, Jeanne Lullier (afb. 55 en 56). Renard was bevriend met Granvelle, die hem aan belangrijke bestuurlijke functies hielp. Later zou Renard zijn beschermheer afvallen en aanhanger worden van Willem van Oranje. In 1553 werd Renard, dankzij Granvelle, ambassadeur in Engeland. In datzelfde jaar werd, blijkens het jaartal op het schilderij, het portret gemaakt. Meestal wordt aangenomen dat het portret van Renard geschilderd is door Mor toen hij in Engeland verbleef om daar het portret van de koningin, als toekomstige bruid van Filips II, te schilderen. Waarschijnlijk was Mor eerst begin 1554 in Engeland, zodat het niet goed mogelijk is dat hij daar Renard geportretteerd kan hebben.

56. Anoniem. Portret van Jeanne Lullier, echtgenote van Renard, 1557. Musée des Beaux-Arts, Besançon.

55. Anoniem, Portret Simon Renard, 1553. Musée des Beaux-Arts, Besançon.

204) Zie noot 76.

57. Anoniem. Portret Willem van Lochorst, 1554.
Rijksmuseum, Amsterdam.

Het portret van Jeanne Lullier, de echtgenote van Simon Renard, draagt het jaartal 1557. Het schilderij zou door Mor in Brussel gemaakt zijn, waar Renard toen als lid van de Geheime Raad van Margaretha van Parma verbleef. Mor is dat jaar in ieder geval werkzaam te Brussel.

Eerst in de 19de eeuw is de naam Mor in verband gebracht met deze portretten; voordien werden ze beschouwd als werk van Holbein en als zodanig worden ze vermeld in 1694 in de inventaris van een zekere Boisot, die ze toen in zijn bezit had 205). Ten onrechte worden beide portretten, die behoren tot de collectie van het Musée des Beaux-Arts te Besançon, beschouwd als werk van Mor.

In het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt zich een portret van Willem van Lochorst op veertigjarige leeftijd (afb. 57). Het schilderij draagt het jaartal 1554. Hoogewerff 206) beschouwde het portret als werk van de Amsterdamse schilder Cornelis Teunisz. In de catalogus van het Rijksmuseum wordt het schilderij vermeld als „school van Jan van Scorel”. Beide toeschrijvingen zijn alles behalve overtuigend. In ieder geval is er weinig grond om aan te nemen dat de maker van dit portret een Utrechts kunstenaar zou zijn.

Andere schilderijen zijn niet meteen in verband gebracht met bekende kunstenaarsnamen, maar worden wel beschouwd als geschilderd door Utrechtse kunstenaars. Zo bijvoorbeeld twee portretten uit 1588, bewaard in het Centraal Museum te Utrecht. Zij stellen Aernout Cobbault en zijn echtgenote Anna van Valckenburgh voor (afb. 58 en 59). Op de schilderijen is vermeld dat Aernout 33 jaar was toen hij geportretteerd werd en Anna 25 jaar. Over het echtpaar is nauwelijks meer bekend dan dat Anna een zuster was van Elisa-

205) *Catalogus „Besançon - le plus ancien Musée de France”*, Musée des Arts Décoratifs, Parijs 1957, nrs 87-88.

206) Hoogewerff, dl 3, 502-503.

58. Anoniem, Portret Aernout Cobbault, 1588. Centraal Museum, Utrecht.

59. Anoniem, Portret Anna van Valckenburgh, echtgenote van Cobbault, 1588. Centraal Museum, Utrecht.

beth van Valckenburgh, echtgenote van de bekende dichter Jacob Cats. Overtuigende argumenten om deze beide portretten als Utrechts werk te beschouwen - of beter gezegd: te handhaven - zijn er niet. Voor wat betreft de biografie van het echtpaar zijn er geen duidelijke relaties met Utrecht, maar wel met Brabant. Voor zover dat nagegaan kan worden, duiken de portretten eerst in de 18de eeuw in Utrecht op. Een erfgenaam, *W. Hannes, Krijgs en*

60. Anoniem, Portret Elisabeth Jansdr van Royen, 1585. Het Evert Zoudenbalch Huis, Utrecht.

Domein-Raad van Syn Majest. v. Preussen etc. etc. thans te Uytregt wonende . . . April 1764, had de portretten toen in zijn bezit 207).

De Vries 208), die de portretten van Cobbault en zijn vrouw als Utrechts beschouwt, is van mening dat ook het portret van Elisabeth Jansdr van Royen, vrouw van Sweder Hendriksz van Nellesteyn, van dezelfde schilder zou kunnen zijn (afb. 60). Dat portret is in bezit van Het Evert Zoudenbalch Huis, voorheen Gereformeerd Burger Weeshuis, te Utrecht. In de rechter bovenhoek van het schilderij is het jaartal 1585 - de Vries vermeldt ten onrechte 1583 - aangebracht. Maar zowel het jaartal als het familiewapen, in de linker bovenhoek, zijn latere overschilderingen 209).

Sterke argumenten om het portret van Elisabeth van Royen en de portretten van Cobbault en zijn vrouw als Utrechts werk te beschouwen, zijn er niet.

Een nieuwe generatie

In 1600 was Abraham Bloemaert 36 jaar oud; Joachim Wttewael 34 en Paulus Moreelse 29 jaar oud. Deze drie kunstenaars vormen belangrijke pijlers voor de verdere ontwikkeling van de Utrechtse schilderkunst in de 17de eeuw. Ze worden hier niet uitvoerig behandeld, alhoewel zij alle drie wel tegen het eind van de 16de eeuw in Utrecht als schilder actief waren.

Van Mander 210) is in zijn „Schilder-Boeck”, dat hij in 1604 publiceerde, een en al lof over Abraham Bloemaert. De auteur geeft een nogal uitvoerige opsomming van wat Bloemaert gemaakt heeft en waar hij mee bezig is en besluit dat, naar zijn mening, Bloemaert's werk niet te verbeteren is. Over de leermeesters van Bloemaert heeft Van Mander nauwelijks een goed woord over. Gerit Splinter noemt hij een *cladder*. Over Joos de Beer zegt Van Mander dat *hy den besten Schilder niet en was*. De leerschool bij vader Bloemaert was blijkbaar ook geen succes: *T'huys con Bloemaert niet veel doen/dewijl hem den Vader weynigh tijt gaf/en in anderen dienst ghebruyckte*. Dit laatste was ook het geval bij Blocklandt, *want desen ghebruyckte den jonghen tot een Lakaey/en dergelijcken dienst*. In 1580 trekt Bloemaert naar Parijs, waar hij onder meer bij Hieronymus Francken in de leer gaat. In 1584 is hij terug in Utrecht. Tussen 1591 en 1593 is Bloemaert in Amsterdam werkzaam, maar verder is hij uitsluitend in Utrecht actief.

Joachim Wttewael was, langs moederszijde, een kleinzoon van de Utrechtse schilder Joachim van Schayck. Tot zijn achttiende jaar was Wttewael leerling van zijn vader; later van Joos de Beer. Joachim Wttewael trok naar Italië, waar hij volgens Van Mander 211) *is ghecomen te Padua, by eenen Franschen Bisschop/te weten/den Bisschop van S. Malo, reysde/en was met hem in Italien*

207) A. D. de Vries, A. Bredius en S. Muller, *Catalogus der schilderijen in het Museum Kunstliefde te Utrecht*, Utrecht 1885, 103-104, nrs 91-92.

208) A. B. de Vries, *Het Noord-Nederlandsch Portret in de tweede helft van de 16e eeuw*, Amsterdam 1934, 93-94.

209) Oprecht dank is verschuldigd aan mr C. L. M. Lambrechtsen van Het Zoudenbalch Huis, die het mogelijk maakte het schilderij grondig te bestuderen.

210) Van Mander, fol. 297-298.

211) Van Mander, fol. 296 v°

twee Jaer/en woonde daer naer by hem in Vranckrijck oock twee Jaer. Na zijn terugkeer vestigt Wttewael zich voorgoed in Utrecht, waar hij in 1592 in het schildersgilde wordt opgenomen. Wttewael, die als vlashandelaar tot de aanzienlijke burgers van Utrecht behoorde, bekleedde in de stad ook belangrijke bestuurlijke functies, onder andere als raadslid.

Paulus Moreelse was eerst leerling van Anthonis Blocklandt, later - vermoedelijk tussen 1596 en 1598 - van Michiel van Miereveld te Delft. In 1596 wordt hij meester in het Utrechtse gilde. Evenals Wttewael bekleedde Moreelse belangrijke bestuurlijke functies, onder andere als schepen.

Aan het slot van zijn „Schilder-Boeck” brengt Van Mander 212) onder de *Nederlandsche Schilders/teghenwoordigh levendigh*, Paulus Moreelse ter sprake. Van Mander vermeldt dat er van Moreelse diverse portretten te zien waren en, zo vervolgt hij, *heeft hy onder handen/die seer Meesterlijck zijn ghedaen: onder ander/den Graef en Graefvinne van Culenborgh/ten voeten uyt/en also groot als t'leven . . .*

Besluit

Van volledigheid is er in deze bijdrage geen sprake, alhoewel ernaar gestreefd werd. Te veel ontbreekt of is raadselachtig. Men kan zich afvragen of datgene wat bewaard gebleven is, een goed beeld geeft van wat er oorspronkelijk was. Een verantwoorde conclusie is zeer zeker niet mogelijk. Hoofdzaak was het beschikbare materiaal bijeen brengen en ordenen.

De tweede helft van de 16de eeuw is niet de meeste glansrijke periode voor wat betreft de Utrechtse schilderkunst. De tijdsomstandigheden maakten een bloeiperiode niet goed mogelijk. Oorlog en defensie slokten, ook in Utrecht, kapitalen op. De geldmiddelen waren ontoereikend om in grotere mate kunstwerken te kopen, laat staan om grootscheepse opdrachten te doen uitvoeren.

Ook op religieus gebied was de toestand te onstabiel om voor de schilderkunst gunstige gevolgen te hebben. Potentiële opdrachtgevers van schilderijen, bestemd voor kerken of kloosters, waren - zeker na de beeldenstorm - ongetwijfeld grotendeels verdwenen. Een Contra-Reformatie, zoals dat in de Zuidelijke Nederlanden het geval was, hebben de Noordelijke Nederlanden niet gekend. Voor een aantal kunstenaars - die meer als *maelers* dan als *schilders* fungeerden - was er emplot in de hervormde kerken. Spectaculair is hun werk niet. Merkwaardig is zeker dat Anthonis Blocklandt in deze *troebele tijden* een van zijn belangrijkste werken - het zogenaamde Maria-altaar, bewaard in Bingen - schildert.

De economische bloei, die een aantal steden in de Noordelijke Nederlanden kent en mede veroorzaakt is door immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden, had belangrijke gevolgen voor het artistieke gebeuren in het Noorden. Eerst in de 17de eeuw zal zich dat ten volle ontwikkelen. Van een economische bloei zoals Amsterdam of Leiden die kent, is in Utrecht geen sprake. Type-rend is wel dat de talrijke schilders die vooral tussen 1585 en 1596 vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar het Noorden trokken, zich wel in Amsterdam,

212) Van Mander, fol. 299 v°-300.

Leiden of Haarlem gingen vestigen, maar Utrecht links lieten liggen. Eerst in de twintiger jaren van de 17de eeuw zal Utrecht, op het gebied van de schilderkunst, een belangrijke plaats heroveren. Bloemaert, Wttewael en Moreelse kunnen hiervan als „wegbereiders” beschouwd worden.

Typierend is het feit dat in 1571 onder de Utrechtse schilders geen kunstenaar capabel geacht wordt om de luiken van het orgel in de Dom te schilderen. Eerst in 1602 namen Salomon Vredeman de Vries en Adam Willaerts het werk aan, naar een ontwerp van de schilder Jan van Malsen 213).

Het is niet vreemd dat een kunstenaar als Mor buiten Utrecht carrière probeerde te maken. Hij werkte voor de „groten” van zijn tijd, in Brussel, Lissabon, Madrid en Londen. Mor beschouwde Utrecht zeer zeker niet als hoofdplaats voor het ontplooiën van zijn activiteiten, alhoewel hij de Domstad nooit vergeten is.

Uit een incident dat zich tussen de Antwerpse schilder Joos van Cleef, bijgenaamd Zotte Cleef, en Anthonie Mor voordoet, blijkt de grote invloed van Mor. Joos van Cleef probeert schilderijen te verkopen aan Filips II en verzoekt Mor hem daarbij behulpzaam te zijn. Mor was wel bereid dat te doen, maar de aandacht van de koning ging uit naar schilderijen, die net uit Italië waren aangekomen en waaronder zich werk bevond van Titiaan. Mor kon niets doen voor Van Cleef. Van Mander 214), die dit alles weet te vertellen, schrijft dat Van Cleef *door toornicheyt rasende werdt*. Van Mander voegt eraan toe: *Hy bekeef Moro seer hardlijck/en scholt hem een hooghmoedigh sot*. Van Cleef slingerde Mor ook nog een weinig complimenteuse opmerking naar het hoofd: *het waer beter hy nae Utrecht ginghe/zijn Vrouwe van den Canonicken bewaren!*

Ongetwijfeld heeft Mor veel te danken aan zijn leermeester Jan van Scorel. In de tweede helft van de 16de eeuw was de rol van Van Scorel als schilder voor het grootste gedeelte uitgespeeld.

Uit de bijeengebrachte gegevens blijkt een en ander over de maatschappelijke positie van de Utrechtse schilders in de tweede helft van de 16de eeuw. Mor en Van Scorel bewogen zich in de hoogste kringen. Moreelse en Wttewael bekleedden belangrijke bestuurlijke functies in Utrecht. Van andere schilders is minder bekend. Een aantal behoorde zonder twijfel tot wat we kunnen noemen de „beter gesitueerden”, maar wellicht was de situatie voor de grootste groep minder rooskleurig.

Behalve Van Scorel, Mor en Blocklandt zijn een behoorlijk aantal Utrechtse kunstenaars met name bekend. De namen zijn terug te vinden in de lijsten van het Utrechtse Zadelaarsgilde, waaronder de schilders ressorteerden 215). Van hun werk is in vele gevallen niets bewaard gebleven of zelfs niets bekend.

Niet alle namen van schilders zijn in de lijsten van het gilde terug te vinden. Dat blijkt namelijk uit andere documenten. In sommige gevallen wordt dan wel melding gemaakt - zij het soms in zeer algemene termen - van hun werk.

213) M. A. Vente, *Orgels en organisten van de Dom te Utrecht van de 14e eeuw tot heden*, Utrecht 1975, 33.

214) Van Mander, fol. 226 v°.

215) S. Muller, *Schilders-Vereenigingen te Utrecht*, Utrecht 1880, 57-61.

Zo blijkt bijvoorbeeld uit de Rekeningen van de Utrechtse Pieterskerk over 1549-1550 dat Job de Plagger drie gulden en tien stuivers ontvangt *om alle memorietafelen te zwarten ende dueren te roden* 216).

Een recente publicatie van Hoekstra 217) bewijst dat archief-onderzoek nog tal van gegevens in verband met Utrechtse schilders kan opleveren. Hoekstra vermeldt een document uit 1574 waaruit blijkt dat de schilder Gerit Huijgens van Honthorst in het kasteel Vredenburg *een caemer gehell geschildert heeft*. Een jaar later leren we een andere Van Honthorst kennen. In de Kameraars-rekeningen 218) van 1575 staat: *Ja. Jacobsz van Honthorst heeft drie wapenen, staende voor S. Katryne poort, te weten 's conincx wapen ende twe vande stads-wapenen geschiert met schilderen . . . ; noch heeft hy afgeset het coperwerk vande dak vande craen, mit den appel daer boven op staende, al leysgewys ende de bogen van S. Katryne poert gheblauwt, steensgewys . . .*

Nog een andere Van Honthorst leren we kennen uit de Rekeningen van de Utrechtse Geertekerk over 1595 219): *Noch gheg. Herman van honthorst, schilder, dat hy de penelen an het orghel ghevervet heeft*. Ook het jaar daarop, in 1596, wordt hem betaald voor *enighe schilderyen ende beschryvinge, die hy in de kerck ghedaen ende ghemaect heeft*.

De tweede helft van de 16de eeuw in Utrecht is aan de aandacht van historici niet ontsnapt. Kunsthistorici waren minder attent. Met deze bijdrage is gepoogd nadere gegevens bijeen te brengen over de geschiedenis van de Utrechtse schilderkunst in de tweede helft van de 16de eeuw. De lijfspreuk van de schilder Joachim Wttewael - non gloria, sed memoria - parafraserend: meer ter herinnering dan om de roem te verkondigen.

216) G. G. Calkoen, *Beschrijving der St Pieterskerk te Utrecht*, handschrift 1903-1906, fol. 42 en 58. Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht.

217) T. J. Hoekstra, „Vredenburgse Varia 7”, *Maandblad Oud-Utrecht* 1978, 45-46.

218) Dodt, dl 3, 247.

219) F. A. L. van Rappard, „De Rekeningen van de Kerkmeesters der Geertekerk te Utrecht in de XVIe eeuw”, *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 1882, 330-331.

De vieringen van de Unie van Utrecht, 1579-1929

D. P. Snoep

Inleiding

Nu de vieringen van de Unie van Utrecht anno 1979 de stad Utrecht met feestgedruis vullen, is het niet onaardig eens in de tijd terug te gaan en de vraag te stellen wat voor traditie dit gebeuren heeft.

Bij het opkomend 19de eeuws gevoel voor het vaderland was het zoeken naar de legitimiteit van een eigen nationaal verleden, ook in staatsrechtelijk opzicht, een geliefkoosd onderzoeksterrein voor historici en litteratoren. Ook in de beeldende kunsten is deze traditie aan te treffen. In de 19de eeuwse geschiedopvattingen met betrekking tot de beeldende kunsten moesten grootmoedige daden van vaderlandsliefde uit het verleden de in 19de eeuwse ogen verslapte volksgeest ten voorbeeld gesteld worden. Als traditioneel erfgenaam van die onbaatzuchtige liefde tot het vaderland kon de monarchie onder het Huis van Oranje en haar koningen Willem, die traditie bij uitstek belichamen. Dankbaar werden verjaardagen van grote feiten uit de vaderlandse geschiedenis aangegrepen om deze gedachten te verspreiden, met name de 80-jarige oorlog. De tentoonstelling „Het Vaderlandsch Gevoel” in het Rijksmuseum heeft die traditie in brede lijnen geschetst. 1) In de gepreoccupeerdheid met het eigen verleden werden allerlei herdenkingen op kleine of grote schaal op touw gezet. Een aantal steden en stadjes heeft gedurende de 19de eeuw de verjaardagen van gebeurtenissen uit de eigen lokale geschiedenis met overgave gevierd. Optochten, cavalcades, historiespelen, tableaux vivants en feestconcerten, plechtige redevoeringen, zijn in tal van plaatsen, die ooit een rol in de geschiedenis van de Nederlandse opstand speelden, gevierd. Standbeelden, erezuilen of inscripties herinneren ons hier en daar aan dergelijke feesten, die tot op de dag van vandaag nog gevierd worden. De Leidse 3 oktober-feesten zijn hiervan wel het sprekendste voorbeeld.

Als speciaal aspect van dit „historisch beleven” moeten hier de historische optochten vermeld worden, die veelal vanuit de studentenwereld op touw werden gezet. Zowel in Utrecht (1836) als in Leiden (1875), in het raam van de lustra van de beide universiteiten, werden optochten georganiseerd, die in

1) *Het Vaderlandsch Gevoel. Vergeten negentiende-eeuwse schilderijen over onze geschiedenis*, Catalogus Rijksmuseum Amsterdam, 1978; in Engeland verscheen op vergelijkbare basis: R. Strong, *And When did you last see your father? The Victorian Painter and British History*, Londen 1978.

UNIE VAN UTRECHT.

1. Een typisch „onhistorische” weergave van het sluiten van de Unie van Utrecht. Steendruk naar P. C. Bruining door A. A. Vunnink.

vergelijking met dergelijke feesten in het buitenland geen slecht figuur geslagen hebben. Het hele verschijnsel „historische optocht”, vooral vanuit Duitsland hier naar toe gewaaid, is van het grootste belang geweest voor de „beeldvorming” van de historie van de 19de eeuw, die zijn historische belangstelling aan de straat moest ontleen. 2)

Wonderlijk genoeg hebben de befaamde gebeurtenissen uit de stad Utrecht ten tijde van de 80-jarige oorlog, zoals de bestorming van het Vredenburg en de Afdanking der Waardgelders, toch vele malen als belangrijke feiten uitgebeeld, nooit tot herdenkingen aanleiding gegeven. In de geschiedenis van de motiveringen, die aan dergelijke herdenkingsfeesten ten grondslag ligt, is het aardig te constateren dat tegen het einde van de zeventiger jaren van onze eeuw het niet bij uitstek vaderlandsliefde was, die aanleiding gaf Kenau Simons Hasselaer of de aloude Trijn Leemput te fêteren!

De 20ste eeuwse herdenkingen van ons vaderlands verleden, kwamen na de Tweede Wereldoorlog in 1948 weer op gang met een grote herdenking in Delft van de Vrede van Munster, het einde van de strijd. Een kort aantal jaren erna kon weer met het herdenken van de beginjaren begonnen worden: Dor-

2) W. Hartmann, *Der historische Festzug. Seine Entstehung und Entwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*, München 1976. Zie ook *Catalogus Jubel en Maskeraden*, Universiteitsmuseum Utrecht 1971.

drecht, Leiden, Haarlem, Alkmaar. 3) De Utrechtse herdenking van 1979 maakt van deze serie deel uit, maar probeert met nadruk een wat ruimere benadering van het verschijnsel Unie van Utrecht te stimuleren. Het is toch immers wel zo, dat grote daden van heldenmoed ons niet meer als lichtend voorbeeld voorgehouden plegen te worden. Nu zijn er andere inhoudelijke of ook wel materialistische aspecten aan deze vieringen verbonden; soms domineert een zeker lokaal-chauvinisme, commercie, het „promoten” van de stad. Dan weer worden inhoudelijke problemen „doorgelicht” en gekoppeld aan het historisch gebeuren van toen: vrijheid van meningsuiting, van godsdienst, kennis van historisch gegroeide maatschappijstructuren, inspraak of democratie.

Hier is het nu de plaats eens te bezien op welke wijze de stad Utrecht zich een rol toedacht bij de serie herdenkingen van een feit, dat pas zoveel later van grote betekenis werd voor het totstandkomen van de Nederlandse staat.

Utrecht 1579

Bij het totstandkomen van de Unie in dat jaar viel er natuurlijk nog niets te herdenken. De gebeurtenissen zijn elders al in dit Jaarboek verhaald. De afkondiging van de Unie heeft vanaf de pui van het stadhuis plaats gevonden. En op korte termijn moet het tractaat, voorzien van het stadswapen door drukker Coenraet Hendricksz uit de Gulden Engel bij de Gaard-brug, zijn uitgegeven.⁴⁾ Van dit pamflet is een aantal versies bewaard gebleven. Over enige viering in de stad is weinig bekend. Van de kronikeur broeder Wouters uit Montfoort vernemen we het volgende: „Opden XXIIen was bij ons tijdinge, dat binnen Utrecht sulcke unie als lange tevoeren of gesproken was, dat Hollant daer toe versocht, nu toegegaen soude sijn ende was tselfde met triumphe gepubliceert, daertoe oeck gebruyckende het luyden van die clocken in den Dom.”⁵⁾ In hoeverre het luiden van de Domklokken bij dit soort afkondigingen gebruikelijk was, is niet bekend.

Utrecht 1679?

Over een herdenking van de Unie-bekrachtiging honderd jaar later, weten we niets, maar in de 18de eeuw toen het tractaat inmiddels in allerlei staatsrechtelijke discussies een belangrijke rol was gaan spelen, gebeurde er meer.

Utrecht 1779

September 1778 neemt de hoogleraar in de geschiedenis van het Nederlands staatsrecht, Pieter Bondam, initiatieven voor een aanstaande viering. Evenals zijn voorganger C. H. Trotz, die hij in 1772 was opgevolgd, hield Bondam zich

3) *Vrede van Munster. 1648-1948. Catalogus Herdenkingstentoonstelling*, Delft 1948; *Opstand en Onafhankelijkheid. Eerste Vrije Statenvergadering Dordrecht, 1572*. Dordrecht 1972; *Leidse Universiteit 400. Stichting en eerste bloei 1575-ca.1650*, Amsterdam, Rijksmuseum 1975; *Men sagh Haarlem bestormen . . .*, Haarlem, Vishal, Vleeshal, 1973.

4) Zie elders in dit Jaarboek.

5) I. H. van Eeghen, *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz*, Groningen 1959.

met de bestudering van de „grondwetten” van de Republiek bezig. De Unie van Utrecht gold als één hiervan.

Bondam verzocht burgemeesters met het oog op het aanstaande eeuwfeest der Unie toegang tot de stadsarchieven. Ofwel in opdracht van de stad, ofwel op eigen initiatief biedt hij aan het gebeuren met een plechtige oratie te herdenken. Voor het raadplegen van het materiaal krijgt hij toestemming en in gezelschap van één van de „secretarissen van de polici” mag hij de stukken en charters raadplegen.⁶⁾

Korte tijd later, begin oktober 1778, stelt burgemeester Hendrik van Asch van Wijck voor of er niet van stadswege „enige openbare blijken ter gedagtenisse van die heuglijke gebeurtenisse behoorden te worden gegeven”.⁷⁾ Burgemeesters en oud-burgemeesters zullen hierover hun gedachten eens laten gaan. Wel doet zich nu het probleem voor op welke dag de herdenking plaats moet vinden.

Oud-burgemeester Berger vindt dat de Unie-afkondiging niet op 26 of 29 januari 1779, maar elf dagen later herdacht dient te worden. Dit in verband met de per 1 december 1700 ingevoerde nieuwe stijl. Met andere woorden als dit niet gebeurde zou de herdenking niet de volle twee honderd jaar ná 26 of 29 januari 1579 gevierd worden.

De vroedschapsresoluties vullen zich met bladzijden lange discussies over dit principiële vraagstuk. Uiteindelijk wordt een beslissing genomen. Gelet op het feit dat ook andere herdenkingen uit die tijd, met name Den Briel en Leiden, op de oorspronkelijke datum herdacht worden, zal de herdenking op 29 januari 1779 plaatsvinden. Op die dag is de Uniesluiting van het stadhuis afgekondigd.⁸⁾ Verder zwijgen de notulen, maar op 2 november „heeft de vroedschap goedgevonden het aanstaande Tweede Eeuwfeest van de Unie op *generhande* wijze te vieren, of te doen vieren, en dat uit consideratie, vermids in 't jaar 1679, zijnde het eerste Eeuwfeest van de Unie geweest, van wege de regeering dezer stad mede niets geschied is”.⁹⁾ Op grond van dit wonderlijke argument gingen de feestelijkheden van stadswege niet door. Alleen werd door het raadslid C. B. Wieling „een authentiecq en precieus copie” van de Unie aan de stad aangeboden. Het werd onder dankzegging aanvaard en in een gesloten kast ter secretarie gedeponeerd.¹⁰⁾

De hogeschool nam toen de verdere initiatieven. Professor Bondam kondigt de raad aan dat hij op 29 januari een oratie ter herdenking van de Unie zal houden. De raad mag uitmaken of de rede in de Domkerk of in het Groot-auditorium, waar immers de ondertekening plaats vond, afgestoken mag worden. Voor het laatste wordt besloten. Er zal gezorgd worden „voor 't ordinaire muziek en tapijt op den catheter . . .”¹¹⁾

De organisatie van stadswege werd kennelijk toch wat karig geoordeeld, want in de resoluties van 18 januari wordt aangekondigd dat de stadhouder „inge-

6) Vroedschapsresoluties 28 september 1778.

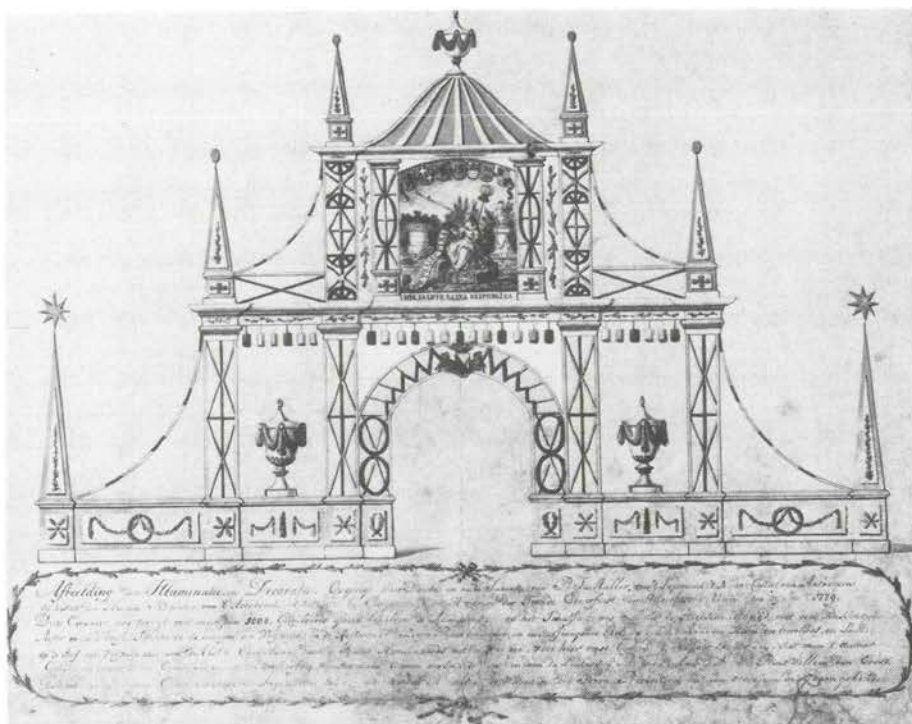
7) Id., 5 oktober 1778.

8) Id., 19 oktober 1778.

9) Id., 2 november 1778.

10) Id., 16 november 1778.

11) Id., 4 januari 1779.

2. De erepoort opgericht door de Utrechtse studenten voor het logement Het Nieuw Kasteel van Antwerpen, 1779.

val het water open en vaarbaar mochte zijn . . . wel inclinatie hadde om de oratie bij te wonen". Willem V is niet verschenen, de feestrede vond wel plaats.¹²⁾ De Utrechtsche Courant van 27 januari maakt „ieder recht geaard en oprecht vaderlands Minnaar" er op attent zich met vreugde te herinneren „dat aanstaande vrijdag, de 29ste de tweehonderste verjaardag is van het publiceren der vermaarde Unie, de grondslag der Souverainiteit, der Vryheid en des Geluks van het Gemeene-Best der Vereenigde Nederlanden". De krant kondigt Bondams rede aan en meldt ook dat de Staten van Holland en West-Friesland voor 24 februari een dank-, vast- en bededag hebben uitgevaardigd. In de Courant van 3 februari volgt een uitgebreide beschrijving van het gebeuren in de gehoorzaal van de academie.

De studenten van de rechtenfaculteit vormden 's morgens om half twaalf een erewacht. Met rood-witte cocardes op de hoeden en strikken aan de degenen - gebruikelijk onderdeel van de studentenuitrusting van die tijd - hadden ze zich in twee rijen opgesteld. Bondam, voorafgegaan door de pedel betrad het auditorium en sprak zijn rede uit. Na afloop hoorde men „een keurig Veld-Musiek" en onder klokgelui werd de redenaar, opnieuw omstuwd door zijn studenten, met ontblote degenen naar huis geleid. 's Avonds hield ds. Hinlopen een fraaie preek in de overvolle Domkerk, ook al over „dat voor onze Repu-

12) Id., 18 januari 1779.

blik allergelukkigst evenement". De „heeren studenten" kwamen 's avonds bijeen en trokken weer voorafgegaan door de muziek naar het logement Het Nieuw Kasteel van Antwerpen, aan de Ganzenmarkt, waar hotelier Oblet een fraai souper van 46 couverts had aangericht. Het feestmaal duurde tot 's morgens zeven uur. Op kosten van de studenten had de kunstschilder P. J. Muller voor de gevel van het logement een fraaie erepoort opgericht. Deze was 42 voet hoog en 64 voet breed en verlicht met wel 1000 rood en wit gekleurde bierglazen. De krant beschrijft in extenso de allegorie, die op een zogenaamd chassinet, geolied papier van achteren verlicht, was aangebracht. In de Topografische atlas van het Archief is de gekleurde tekening bewaard gebleven en misschien was hij wel bestemd om gebruikt te worden voor de „Echte en omstandige Beschryving der plegtigheden by gelegenheid van het vierten des tweeden eeuwfeests van de Utrechtsche Unie binnen de stad Utrecht . . . met eene afbeelding in het koper van de fraaye illuminatie gedaan door eenige heeren studenten".¹³⁾ Een uitgave die waarschijnlijk nooit tot stand is gekomen.

De tekening van de erepoort, die tegen de gevel van Het Nieuw Kasteel van Antwerpen werd aangezet, is daarom zo aardig, omdat hij waarschijnlijk niet geïdealiseerd is. Dat komt immers zo vaak voor met beschrijvingen van feestdecoraties. Op de tekening bevindt zich de uitvoerige beschrijving en de interpretatie van de allegorie; de krant had de vrijwel gelijklopende tekst overgenomen. Mr schilder P. J. Muller had de voorstelling bedacht. Onder de wapens van de Zeventien Gewesten zit de Stichtse Maagd in de Tuin der Vrijheid. Ze heeft de bisschoppelijke mijter op het hoofd, zeven pijlen in de hand en een rol waarop „Unio Trajectina" staat. Achter haar de vrijheidshoed met de dubbele „eeuwslang" er bovenop. Ze kijkt hemelwaarts en spreekt „Hinc Auxilium" (daarvandaan komt onze hulp). Onder aan het altaar (religio) liggen de slangen en monsters die het calvinistische geloof bedreigden. De bisschopsmijter op haar hoofd krijgt in dit licht een wat komische werking. Rechts van de Stichtse maagd prins Willem I en daaronder in het latijn „Uit deze zegeningen kwam een zegenrijke republiek voort".

Het logement Het Nieuw Kasteel van Antwerpen moet destijds een soort deftige studentenkroeg geweest zijn. Bij verscheidene lustra en promoties met de kap werden dààr de feesten gegeven. Rond de herdenking - hoe kon het anders - kwam een stroom van publicaties op gang, die steeds met het tractaat van de Unie verbonden werd, of het historisch feit toelichtten of bejubelden. Ook al in verband met de ophanden zijnde dank- en bededag werd de Unie ook nog eens uitgegeven voor „Menschen van den Burgerstand, en verder afdaalende Classe".¹⁴⁾ Hieruit blijkt toch wel het grote belang dat eraan gehecht werd dat ook minder geleletterden zich een beeld van de Unie konden vormen. Voor die categorie was zeker niet bestemd Pieter Bondams *Oratio Secularis de Foedere Trajectino*, die met een allegorisch „vignet gepast op den inhoud" begin februari op stadskosten gedrukt werd. Boven de vaste oplage van 300 exemplaren, werd nog een honderdtal bestemd om aan vertegenwoor-

13) Utrecht, Gem. Arch., Top. Atlas, H.A. S 79.1.

14) *Unie, eeuwig verbond en eendracht*, Utrecht 1779. Zie verder in getypte catalogus Gem. Arch. voor publicaties verschenen rond 1779.

3. De beide herdenkingspenningen op het sluiten van de Unie van Utrecht, 1779.

digers van naburige provincies, die aanwezig waren en aan studenten, te worden uitgereikt. Later verscheen nog een Nederlandse vertaling.¹⁵⁾

Tot slot werden er nog twee gedenkpenningen uitgegeven. De penning, ontworpen door A. van Baerll, werd per advertentie aangekondigd. Liefhebbers en numismaten konden hem in hun verzamelingen opnemen. De penning stelde stadhouder Willem V als Mars voor met het wapen van de Geuniëerde Provinciën en de inscriptie „Je maintiendrai”. Op de keerzijde stond de tekst „Met hem hebben wij de eeuwfeesten van vrijheid en eendragt, die zijne vaderen bevestigt hebben, gezien met hem zullen wij ze beschermen”. Het omschrift luidt „Op het tweede eeuwfeest der Unie van Utrecht”.¹⁶⁾ Het Utrechtse letterkundige genootschap „Dulces ante omnia musae” liet ook een penning slaan. Hier werd de Nederlandse Maagd met schild, pijlen, bijbel en vrijheidshoed afgebeeld. Ze vertrapte de slag van het kwaad en heeft zich naast de buste van prins Willem I voor het stadsprofiel van Utrecht opgesteld. In de afsnede het jaar tal 1779.¹⁷⁾

Deze beide penningen betrekken bepaald het stadhouderschap, en dat geldt eigenlijk ook wel min of meer voor de hele officieuze viering in Utrecht, bij het tot stand komen van de Unie. Hoewel Willem van Oranje niet de eerste was, die hierbij historisch betrokken moest worden.

Kort ná de jaren 1779 beginnen rond Utrecht de grote patriottische woelingen, waarbij de functie van het stadhouderschap van de Oranjes steeds in het geding was. De conflicten tussen al of niet door hen gesteunde regentengroeperingen of „volksbewegingen” begonnen zich af te tekenen. De interpretaties die de Unie toeliet konden hieraan gekoppeld worden. Zou het mogelijk zijn dat door de ietwat gedistantieerde houding van het stadsbestuur ten aanzien van de feestelijkheden, geprobeerd werd eventuele conflicten uit de weg te gaan?

Utrecht 1828

Bij het tweehonderdvijftigjarig bestaan van de Unie van Utrecht werd door H. J. Rooyaards in de Domkerk een oratie uitgesproken, waarin ondermeer werd

15) Vroedschapsresoluties, 1 februari 1779; P. Bondam, *Redevoering over de Unie van Utrecht ter gelegenheid van derzelver twede Eeuwfeest* ... vertaald door mr. Rutger Bondam, Utrecht 1779.

16) Centraal Museum. H.C. 1928, nr 47.

17) Id., H.C. 1928, nr 48.

aangedrongen op het plaatsen van een monument op het Domplein ter nagedachtenis aan de Unie.18) Vijftig jaar later kwamen er meer plannen op tafel.

Utrecht 1879

In april 1877 richtte zich een vertegenwoordiging uit de Utrechtse provincie tot prins Hendrik der Nederlanden. In een brief refereren zij aan een audiëntie waar het oprichten van een monument „voor den edelen Jan van Nassau, den ontwerper van de Unie” voorgesteld was. Op hetzelfde moment moet ook de restauratie van de kruisgang van de Domkerk als aangrenzende plaats van de Uniezaal aangekondigd zijn. In oktober volgt het verzoek van Utrechts burgemeester aan prins Hendrik om het ere-voorzitterschap te aanvaarden van het ere-comité.19) Het comité was tot de overtuiging gekomen „dat, zoo stad en gewest zich met volkomen gezag en in den vollen glans onzer Historische herinneringen tot Nederland zullen wenden, aan hun hoofd de naam niet mocht ontbreken van den Nassauschen Prins in de Provincie Utrecht gezeten, in rechte lijn afgestamd van Graaf Jan van Nassau, die niet gearzeld heeft Zijn naam aan de grondlegging der Unie te leenen”.

De prins kreeg nu een aantal concepten onder ogen van een stuk met motiveringen waarom het standbeeld zou moeten gaan opgericht worden. Een nota zou naar alle Nederlandse gemeenten verzonden worden om bijdragen voor dit nationale monument, en om zo „dezen Vaderlandschen Gedenkdag op de geschiktste wijze te doen meevieren”. Er zijn heel wat concepten tussen Utrecht en Luxemburg gewisseld - prins Hendrik verbleef daar als gouverneur - en de nodige subtiliteiten werden er in aangebracht.

De kosten van het monument waren geschat op „eene tonne gouds, eene op zich zelve niet onaanzienlijke som, maar welke wij niet twifelen dat, waar het vaderlandsch hart warm in den boezem klopt bij de herinnering aan ons grootsch verleden, spoedig zal zijn bijeengebragt”. Een intekenlijst zou binnenkort rondgaan.20) Het plan bestond om op het voormalig bolwerk Lepeleburg een zuil op te richten. Nicolaas Beets had de thema's bedacht en de architect F. J. Nieuwenhuis leverde het ontwerp: een zuil bestaande uit zeven schachten - de zeven provincies -, daarop de Vrijheidsmaagd en vier leeuwen van Nassau, die de voet der zuil beschermen. Op de sokkel zouden de namen van de deelnemende gewesten moeten komen. Het geheel zou in gietijzer worden uitgevoerd.

In de navolgende maanden deden zich grote problemen met betrekking tot een nationale viering voor. De voorzitter van het ere-comité, de zeer populaire prins Hendrik stierf op 13 januari 1879. En er was te weinig geld voor het monument bij elkaar gebracht. Met andere woorden de belangstelling wa-

18) „Redevoering ter historische herinnering der Unie van Utrecht voor 250 jaren gesloten, uitgesproken te Utrecht in november 1828 door Herm. Joh. Royaards, Utrecht 1838”, in: Tijdschr. v. Gesch. Stat. en Oudheidkunde IV D.I.

19) Op het Koninklijk Huisarchief werd ik in de gelegenheid gesteld om de desbetreffende correspondentie van Prins Hendrik der Nederlanden in te zien.

20) Zie verzamelingen bescheiden met betrekking tot Herdenking Unie van Utrecht, Gem. Archief, B.o.U. nrs 1675 x, 1676 en 1677.

dingk Thijm, als antwoord op een uitnodiging mee te werken tot viering van het derde eeuwfeest van de Unie van Utrecht, het volgende fragment:

„Een aandachtige herlezing van de Unie van Utrecht zal het voor ieder duidelijk maken, waarom het mij bedenkelijk voorkomt, dat eenig Nederlandsch katholiek, die prijs stelt op zijn waardigheid, aan de viering van het eeuwfeest zou deelnemen. Ik eindig niet zonder de hoop uit te spreken, dat allengs de gelegenheden tot viering van nationale feesten, die de bevolking niet verdeelen maar hoe langer hoe inniger vereenigen, zich mogen vermenigvuldigen.”²¹⁾

Het Utrechts Dagblad deelt de volgende reactie op dit schrijven mee van de Amsterdamse Courant:

„Het doet ons leed, dat de heer Alberdingk Thijm dien brief openbaar heeft gemaakt. Dergelijk opzweepen, dergelijk drijven om anderen te doen denken en handelen, gelijk men zelf denkt en handelt, zal naar wij hopen, bij onze katholieke landgenooten geen sympathie vinden en wij verheugen ons dan ook, dat reeds onze geachte wethouder, de heer Driessen, het met zijn waardigheid als katholiek zeer wel heeft weten overeen te brengen, om als Nederlander feest te vieren, ter herinnering van een der treffendste feiten in den grooten strijd voor onze onafhankelijkheid.”

Toch is er op 23 januari '79 - de dag van de viering - nog wel iets gebeurd in de stad. Er werd een feestviering georganiseerd in Tivoli met een bal, een concert en tableaux vivants. De intocht van graaf Jan van Nassau was het hoogtepunt. Hij kwam te paard op en tableaux stelden allegorische taferelen uit de geschiedenis voor: de Wet der Unie, Koophandel en Zeevaart en Mars temidden van de kring der Goden.

In het van een rouwrand voorziene nummer van het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad van 23 januari '79 wordt in een kort hoofdartikel de betekenis van de Unie toegelicht en de krant vermeldt dat sigarenhandelaar Van Looy, tegenover het stadhuis, in zijn uitstalkast een model van de Uniezuil vertoonde. Kerkdiensten in o.a. de Begijnkerk aan de Breedstraat, herdenken de gebeurtenis. In de Utrechtsche Courant wordt omstandig gemeld dat de correspondent van de Times uit Berlijn speciaal overgekomen was om de feestelijkheden te verslaan. Later werd hij met een penning voor zijn vergeefse moeite beloond. Van alle oorspronkelijke plannen was dus weinig terecht gekomen. Het feest werd uitgesteld tot beter tijden.

Overigens was er in oktober 1878 nog een ander initiatief genomen om een gedenkpenning uit te geven. Vanwege het uitsel van de herdenking door de dood van prins Hendrik, probeerde men nu de aanbidding en feestelijkheden te verschuiven naar 5 mei 1879; de dag waarop prins Willem van Oranje de Unie na veel aarzeling ondertekend zou hebben. Maar koninklijke instemming liet toen op zich wachten. Opnieuw kwam er uitsel van de feesten, want de kroonprins was in juni in Parijs gestorven. Tenslotte werd in verband met de algemene rouw verder afgewacht. In augustus '79 nam de Vereeniging tot Veredeling van Volksvermaken tot verrassing van het penning-comité het

21) Dr. A. van Hulzen gaf mij zeer bereidwillig toestemming dit aardige fragment uit Thijsms correspondentie te vermelden.

FEESTNUMMER den Gedenktag der Unie van Utrecht, op Zaterdag 20 September 1879.

Utrecht, 20 September 1879.

De feestdag is aangebroken. De door 127 Nederlanders van verschillende rang en stand uitgeroepen Uniekring, geveld door een volksfeest, door de Vereniging tot Veredeling van Volksvermaken in 't veld gebracht, zal gedaagden afgegaan, dat men het gedenkwaardig feit, dat voor 300 jaren in onze stad plaats had, niet vergat; dat er nog mannen in Nederland zijn, wien het hart warm klopt voor de groote dingen, die wel in Nederland geschied zijn.

Zij, die zich aan het hoofd der zaak stelden, wilde, dat de nagedachtenis van Graaf Jan van Nassau zou vereerd worden.

Zij herinnerden zich wat door baron Collet d'Escury in zijn herooft werk: *Hollandszom in kunden en wetenschappen* en door na. (i) *Uron van Printster in zijn* *Handboek der Vaderlandse Geschiedenis* tot lid van Graaf Jan van Nassau gezegd was; alsmede, dat eentigsteende reeds voor meer dan een halve eeuw de vrees geleide had, waarom er binnen Utrecht nog geen gedenktoeken voor Graaf Jan van Nassau was opgericht. Zij herinnerden zich al verder, dat

door den Hoogheer H. Rooyard, bij een akademische plichtpleging, gezonden werd op het wenschelijke en plichtmatige, om de nagedachtenis van Graaf Jan van Nassau door een eervol gedenktoeken in de zaal, waar de Unie gesloten werd, te vereeren. En daar er van een draadje voor 't lands geen sprake was, lieten zij aan 's Rijks mint een medaille vervaardigen ter ere van Graaf Jan van Nassau, dragende zijn borstbeeld met bijzichtheden en symbolen, aan de stichting der Unie van Utrecht herinnerende, om die ter gedenkrijd tijd aan te bieden aan Z. M. den Koning en aan de graven en graven van het Huis van Oranje, als een dankbaar hulde aan den Stanvader van ons Koninkrijk Huis bij de herdenking van de stichting der Unie, die vooral zijn werk mocht heeten. Zij noodigten tot mederking daartoe uit eenige mannen, van wie zij wisten te verwachten, dat zij op dezelfde gevoelen van geheiligheid aan den Koning en zijn Huis en van dankbaar erkenning der eusterlijke verdiensten van Z. M.'s doorlichtige voorzaten jegens onze natie veruld waren.

Het descheeld vond den gewenschten bij-

val. Reeds hang was de penning gereed, maar de dierbare vrienden, die het Vaderland in het Versteek Huis in den loop des jaars hebben getroffen, verhoorden vinger uitroeping te geven aan het plan der descheiders.

Wij zagen den gedenkpenning, die er keurig uitziet en zoowel den graven als 's Rijks Mint vereert. De voorzijde stelt voor: het borstbeeld van Graaf Jan van Nassau met het onderschrift Graaf Jan van Nassau. Stichter der Unie van Utrecht, die keurige verfont ont leue met opgehooven staard en de zeven pijlen, omringd voor eil sterren, het sijnbeeld der tegenwoordige «lt provincien, waarvan het Aland ontg. met het onderschrift Denkschaarheid, Koninkrijk, Verbond en de partalen 1578-1879. De voorzijde is het werk van den heer J. Ph. M. Meijer, twee, in de keurige van den heer J. Ph. Meijer, erode stempelrijder aan onze mint.

Beter echter dan uit eenige beschrijving, zal men zich van dit fraai stuk een denkweld kunnen maken door onderstaande afbeeldingen. In betrekkelijk korten tijd kunstvaardig gevonden door onze stadgenoot, den heer L. Schipper.

Van deze medaille zijn voor H.H. MM. den Koning en de Koningin vervaardigd: afgeven in goud, zilver en brons, voor H.H. KK. HH. de overige leden van het Versteek Huis, evenals voor het gemeenteversteek van Utrecht, afgeven in zilver en brons, terwil voor elk der deelnemers een leunende afslag is geslagen.

De medailles voor H.H. MM. zijn opgesteld in een kistje, keurig werk van een beeldhouwer te Amsterdam, den heer Nurks. Daarbij is gevoegd een album, met de volgende ondacht: *Album H.H. Majesteit den Koning en de Koningin eerbiedig opgedragen ter herinnering aan het 3. eervolrijde van de sluiting der Unie van Utrecht*; het sierlijk liederk is gevuld door den heer Japje te Amsterdam nimen kunstzaamheid ieder zal roemen.

Het is versien met een titel: *Aan het hoofd het borstbeeld van Graaf Jan van Nassau, ongenen door een troep met het vagen der Verenigde Provincien*; links de veldrijdhoen in het vercheit, aan den voet op een piedestal, de Ned. Leeuw in waken houding en gezied om de machter der huteris te bedriegen; op den voorgeest belevingsgevoel met landverrecheit en ander wesprijg; trou, lein, vaandel en verlore attributen van den krig, geschiedhoes.

waarvan een, houdende de Unie van Utrecht.

Op den achtergrond en ter rechterzijde een voorstelling van het eerste besluit, door de Unie genomen, al het anvolen van schepen aan Gelderland ter bestrijding van den gemeenschappelijke vijand; in ditte een hoorn van overvloed, zijde schalen, en den vaderlandse boden uitsluitende, als zinscheeld van de welvaart, aan den stamvader van ons geboed vereehene, Graaf Jan van Nassau, den stichter der Unie van Utrecht, verschouwd.

In het midden de opdracht aan H.H. MM. den Koning en de Koningin.

Het geheel is keurig penneer van den vier medaillen arbeid van kunstig bekenden kunstenaar der Staatspenninge E. T. Godefr.

Verder bevat het album a. v. vier platen, waarvan de eerste het kampfein van den Kruisgrijd der Uniekerk verlost en den toegang tot de Uniekerk goed doet uitkomen; de tweede stelt de gerustende Uniekerk voor en de beide anderen geven de vercheitende medailles weer, die op verschillende eenhoeden geslagen werden. Zij werden geveeld door den heer Japje Rooyard Wt., en doen dien kunstenaar alle eer aan.

De namen van de deelnemers zijn in het album in alfabetische volgende geveeld; elke naam afzonderlijk op een bladje van een

titel; de onderschriften van platen en medail je en verdere historische bijzonderheden, alsmede de toelichting op de aanblijding tot het vian voor medaille bij de viering van het 3. eeuwfeest, zijn het werk van den vanderden en bekenden heer J. C. Ebel, auteur der Staatspenninge.

Voor het stedelijk versteek zijn de medailles vervat in een keurig kistje in den stijl der XVI eeuw, door onze talentvolle stadgenoot, den heer H. C. Meijer uitstekend vervaardigd. Op dit kistje zijn aangebracht in boek verveerdige afslagen van de beide zijden der medaille. Behalve de medaille bevat het kistje een naalijst der deelnemers en de oorkonde, die van den volgenden inhoud is:

Op Zaterdag 20 September van het jaar 1879 zijn ondergetekenden te zamen gekomen in het gebouw voor Konden op Wetenschappen te Utrecht, om met mede namen ... landgenooten, die verhoorden waren om horewa te kennen, een stuk te onderkeken en het te soegen bij twee afslagen van een medaille op het derde eeuwfeest der Unie van Utrecht, waarvan een in zilver en een in brons, bestonden in een kistje, waarop de beide zijden der bedoelde medaille zijn afgebeeld, — allen bestend om te worden aangevonden aan het Gemeenteversteek der stad

5. Het bijvoegsel van Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad van 20 september 1879.

initiatief voor een viering op 20 september in Tivoli. Er moest snel gehandeld worden, anders was het jaar weer om. Waarschijnlijk is het zo dat men van de gedachte is uitgegaan, dat zij die wél voor het monument hadden ingetekend op zijn minst met een herdenkingspenning beloofd konden worden. De intekenaars kregen hun geld terug.

„Wij wisten wel, dat velen in den lande tamelijk koud en onverschillig zijn

voor het Verleden; maar dat de thermometer zoo onder nul was gedaald hadden wij niet durven vermoeden (. . .). Het verraadt volslagen gemis aan het warme nationaliteitsgevoel (. . .) gemis aan dien kloeken volkszin, die het heden wijdt aan al wat schoon en goed is", schreef het Nieuws van de Dag op 5 mei '79. Maar uiteindelijk werd er toch feestgevierd.

In het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen vond op 20 september de plechtige bijeenkomst plaats, waar de erepenning op de herdenking van Unie van Utrecht werd uitgereikt. Hij was ontworpen en gesneden door de gebroeders Menger. De penning had de buste van Graaf Jan van Nassau en het opschrift „Stichter der Unie van Utrecht". Op de andere zijde waren de motto's Dankbaarheid, Eendracht en Vrijheid en de jaartallen 1579-1879. De leeuw heeft zwaard en pijlenbundel en de elf sterren der provincies om zich heen.²²⁾ J. W. Schubart, ook al een van de belangrijkste initiatiefnemers voor het standbeeld, sprak namens het feestcomité en deelde mee, dat van de penning drie afslagen in goud, zilver en brons voor het koninklijk huis bestemd waren. Het fraaie kistje was door de Amsterdammer Nurks gesneden. Het bevindt zich nog in de verzameling van H.M. de Koningin. Erbij werd een album verzonden, voorzien van een opdracht en de handtekeningen van de intekenaars en vier etsen van de bekende historische plekken, die met de sluiting van de Unie in verband gebracht konden worden, door de Utrechter J. Hoevenaar. Aan het gemeentebestuur werd ook een kistje met penningen geschonken.

Verder was er in K. & W. een Historische Tentoonstelling ingericht door A. J. Nijland met historieplaten uit zijn eigen verzameling. Volgens de catalogus wilde de expositie een beeld geven van de vijf historische jaren tussen de Pacificatie van Gent en de Afzwering van Filips in 1581. Historieplaten, portretten van staats- en krijgslieden, geleerden en kunstenaars moesten de bezoekers verplaatsen in het „tijdvak der Unie". De catalogus werd getiteld „Een beeld van ons Vaderland, tijdens de Unie van Utrecht 1576-1581". Nijland schijnt pas op het laatst zijn opdracht gekregen te hebben. Volgens het „Feestnummer ter gelegenheid van den Gedenkdag der Unie van Utrecht" (bijvoegsel van het Utrechtsch Dagblad) heeft hij van de tentoonstelling niet kunnen maken wat hij aanvankelijk wilde.

In een aangrenzende zaal was tussen bloemen en groen een gipsen buste van Jan van Nassau, gemodelleerd door P. M. S. Swillens, op een sokkel opgesteld. Na de onthulling hiervan zong een kinderkoor vaderlandse liederen. In optocht trok het gezelschap met het studentencorps, de schutterij en een gymnastiekvereniging voorop, naar het stadhuis, waar de wethouders werden toegesproken door dr A. R. Ruitenschild en de penningen werden aangeboden. De burgemeester was afwezig, maar de wethouders en de archivaris, mr. S. Muller Fzn, begaven zich mee in de stoet naar de Uniezaal. Daar werd opnieuw gespeecht, nu door het kamerlid jhr mr J. Röell. Weer gezang en terugkeer naar K. & W., van waaruit het feestcomité naar de firma Klokke in de Keistraat trok voor een feestmaal. Tijdens een van de toasts op de ook daar opgestelde gipsen Jan van Nassau moet geroepen zijn „stoot het niet omver, dan valt het aan gruzels". Op dat moment moeten nieuwe fondsen zijn aange-

22) Centraal Museum, H.C. 1928, nr 73.

6. De herdenkingspenning op de Unie van Utrecht, 1879

boden voor een echte bronzen Jan van Nassau. Om ook van buiten gelden aan te trekken, reisde een gipsen model op 1/5 van de ware grootte door het land. In december 1880 was het o.a. in Groningen te zien. Overigens werd de feestdag van 20 september besloten met een volksfeest in Tivoli. Dezelfde tableaux als in januari haalde men wéér van stal.

Onthulling Jan van Nassau 1883

Zes jaar na het eerst genomen initiatief komt Jan van Nassau op het Domplein. De onthulling wordt in Utrecht groots voorbereid en vastgesteld op 15 oktober 1883. Er zijn erebogen, paviljoens en gevelversieringen aangebracht en allerlei festiviteiten op touw gezet. De koning was al weer een aantal jaren gehuwd met de jonge Emma. Beiden werden in Utrecht voor het eerst ingehaald. Het blijft altijd iets fascinerends hebben de taal te lezen van de byzantinistische lofuitingen aan het adres van de vorsten en aan Jan van Nassau in de persberichten van die tijd: de kleding van officials; die van de koning en koningin en, niet te vergeten, kleine anecdotische details. Bij de ontvangst van Hunne Majesteiten aan het Rijnspoorstation staan de Commissaris des Konings 's Jacob en burgemeester Boer van Utrecht aangetreden. Er worden boeketten met linten overhandigd en de heer Schubart spreekt namens het feest-comité, dat voor de tot standkoming van het beeld gezorgd had. Per rijtuig gaat het in optocht naar het feestterrein onder de erepoort op de Wilmsbrug door.

Overigens werd er wel in de kranten op aangedrongen, dat het publiek zich niet bij de stoet mocht aansluiten en dat „het dringen om- en hangen aan de koninklijke rijtuigen, wat veelal voor een bewijs van buitengewone hartelijkheid moet gelden, HH.MM. zeer ongaangenaam is”.

Voor wat betreft de versieringen was er veel van stadswege gedaan. De speciaal verkochte routebeschrijving van de koninklijke stoet vermeldt de poorten en de decoraties uitvoerig. Ook de kranten beschrijven precies hoe een en

UTRECHT.
A.N.M.J. FOCK
PHOTOGRAPHIE-INSTANTANÉE.

7. De onthulling van Jan van Nassau op het Domplein, 15 oktober 1883 door A. N. M. J. Fock te Utrecht, photographie-instantanée.

ander er uitgezien moet hebben. Er waren nog geen persfoto's om in de bladen op te nemen. De poorten op de Willemsbrug en de Trans en ook de versieringen op het stadhuis en het Gebouw van K. & W. waren alle door de architect-directeur van Gemeentewerken, C. Vermeijs, ontworpen. Timmerlieden en bloemisten hadden de boel gedecoreerd.²³⁾ De kleurige ontwerp-tekeningen van Vermeijs zijn bewaard gebleven, maar aardig genoeg ook een paar foto's.

Vermeijs had er veel werk van gemaakt. Gezien het nog niet al te ongunstige jaargetijde - oktober - kon er nog met groenguirlandes en bloemen gewerkt worden. De koninklijke monogrammen, de wapenspreuken en jaartallen vormen hierbij een onmisbaar en traditioneel gedeelte. De kranten raken niet uitgepraat over alle feestversieringen. Winkeliers en particulieren hadden als om strijd hun puien gedecoreerd. De firma Sinkel op de Oude Gracht zou 3000 meter oranje lint voor cocardes en strikken uitgereikt hebben.

Op het Domplein, voor de zuidgevel was een tribune opgesteld, waar de koning en koningin met hun gevolg konden plaatsnemen. De couranten melden de als salon ingerichte estrade. Voor ons nu haast onvoorstelbaar: een wit plafond, panelen met gouddraad afgezet, een Smyrnatapijt op de grond, een ameublement met blauw fluweel, spiegels en consoletafel. En dat allemaal in de open lucht met in de wind zwabberende draperieën. Een paar foto's hebben dit bouwsel vereeuwigd. Eenmaal op het bordes aangekomen beginnen welkomstwoorden, feestredes en liederkoren - er was een „Onthullingscantate” gecomponeerd. De eigenlijke onthulling van Jan van Nassau vond

23) Gemeentelijk Archief, Top. Atlas, T 83.11, 12 en 13; 14-15; 16.

tijdens een hevige stortbui plaats. De krant beschrijft precies, dat het touw niet los schoot, maar uiteindelijk lukte alles onder het gezang van de kinderen. De koning kreeg een krans aangeboden namens het comité om deze aan het beeld te hechten. „Hij begaf zich naar het beeld, waar hij diep aangedaan herhaaldelijk de krans kuste. Dat was een ogenblik vol geestdrift. De hoerah's, die bij het vallen van het kleed oprezen, verdubbelden en werden nog luider en krachtiger toen ook Z.M. het hoofd ontblootte en met de juichtoonen der menigte instemde”, zo meldt het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad van maandag 15 oktober. Het is bijzonder aardig dat een aantal fotografieën - je zou van echte persfoto's kunnen spreken - dit gebeuren vastgelegd heeft.²⁴⁾

Jan van Nassau was onthuld. Het was het bekroonde ontwerp van de beeldhouwer J. F. Strackée en door Merkelbach & Co te Breda in brons gegoten. Strackée was een van de bekende leveranciers van onze nationale helden die op openbare pleinen werden opgesteld, in zoverre heeft hij zeer duidelijk bijgedragen aan de vorming van het historisch besef van de latere 19de eeuw.

Het beeld wordt vervolgens aan de stad overgedragen en een H.B.S.-leerling mag ook een krans aan het beeld hangen. Burgemeester W. R. Boer betuigt zijn innige dank aan het comité. Vervolgens gaat het gezelschap, na het beeld van nabij bezichtigd te hebben, onder geleide van de pedellen van de Hogeschool naar de Uniezaal. Op deze historische plaats wordt een oorkonde ondertekend. Het perkamenten blad geheel gecalligrafeerd en getekend door Anth. Grolman is bewaard gebleven in het Gemeentelijk Archief.²⁵⁾ De koning complimenteert de voorzitter van het comité dat zijn penhouder van zilver is. De koningin tekent ook. Als aandenken krijgen ze pen en inktkoker van zilver en kristal mee. Beide stukken bevinden zich nog in het bezit van H.M. de Koningin en zullen op de tentoonstelling van de feesten rond de Unie geëxposeerd worden.

Op Paushuizen, waar na afloop van de plechtigheid naar toe gereden wordt, vindt nog de symbolische aanbieding plaats van een huldeblijk namens de Utrechtse burgerij. Een in onze ogen monstrueus kunstkastje van ebbenhout met zilver gemonteerd, zal te zijner tijd door de firma Begeer worden afgeleverd. Het kastje zal een album met Utrechtse stadsgezichten bevatten en de namen van hen die het huldeblijk financierden. Ook dit geschenkt zal op de tentoonstelling van 1979 te zien zijn.²⁶⁾

De kranten maken melding van de teksten van de diverse redevoeringen. Ze zijn echter van zo weinig belang om eruit te citeren, dat hier volstaan wordt met het geven van de samenstelling van het smakelijke déjeuner, waarmee de ochtend in Paushuizen besloten wordt: soep, kroketjes, zalmmayonaise, lamskoteletjes, zwezerik, patrijs, ganzeleverpastei, chipolatapudding, vruchten-macedoine en ijs. In de tuin musiceert het muziekkorps van de schutterij. Er is nog veel materiaal van de feestelijkheden op het archief bewaard: toegangskaarten tot het feestterrein, tekstboekjes en allerlei drukwerkjes, menukaar-

24) Id., T 83.4-6 en 7.

25) *Oorkonde van oprichting van het standbeeld voor Graaf Jan van Nassau, den Stichter der Unie*, verlucht door A. Grolman, Utrecht, Gem. Arch., Top. Atlas T 83.9.

26) Utrecht, Gem. Arch., Top. Atlas T 83.17. Zie verder in B.o.U. 1677-1680.

8. Pen en inktkoker gebruikt voor het ondertekenen van de oorkonde bij de onthulling van Jan van Nassau, 15 oktober 1883.

ten etc. Voor de rest van de dag worden volksfeesten georganiseerd. Zo was men in april al begonnen met het repeteren van de feestcantate. Richard Hol had de muziek gecomponeerd, A. J. Servaes van Rooijen de teksten samengesteld. Hoewel de compositie een gelegenheidswerk is, „is het nu eens vol krachtige en machtige dan weder liefelijke en zoetvloeiende melodieën voortdurend boeiend door oorspronkelijkheid, rijkdom en gedachten en effectvolle, soms schitterende instrumentatie”. De Unie-cantate moet een wonderlijk mengelmoes zijn geweest, waarvan het ouderwetse woordgebruik ons wel heel vreemd in de oren klinkt: zoals het Koor der Feestvierenden dat zegt: „Heil, uitverkoren stad der steden” of de zingende zustersteden, die zingen: „Gegroet o stad, die 't voorrecht had, ons d'eenheid weer te geven”. Of de zingende Hollandse maagd: „Geefst aan Neerland gulden dagen/Thans het Unie-jubelfeest/Daarom allen, vrienden, magen/Opgeruimd en blij van geest”.

Na liederen van J. P. Heije, door Joh. Verhulst getoonzet, sloot het met fragmenten uit Haydn's *Schöpfung* en *Die Jahreszeiten*. Na dit feestconcert in Tivoli, en een feestmaal voor het standbeeldcomité werd het geheel besloten met een groot vuurwerk op het Vreeburg.

Unie van Utrecht 1929

Het 350-jarig bestaan van de Unie van Utrecht werd door het stadsbestuur gekoppeld aan het vieren van het gereedkomen van de restauratie van de Domtoren.²⁷⁾ Initiatieven waren in Utrecht vanaf mei/juni 1928 genomen. Er moet nog al wat verwarring zijn ontstaan over de organisatie. In ieder geval bleek het nodig een communiqué te doen uitgaan, waarin bekend werd gemaakt dat de afdeling Utrecht e.o. van het Algemeen Nederlands Verbond, die voornemens was de Unie-viering op touw te zetten, nu gezamenlijk met het Historisch Genootschap en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, verder plannen zou gaan maken.

Er moesten redevoeringen gehouden worden en verder zou het plan zijn tal van hoogwaardigheidbekleders in den lande, vertegenwoordigers van alle universiteiten en hogescholen, van kunstacademies, van conservatoria uit te nodigen. „Getracht zal worden de bijeenkomst te doen opluisteren door gezang van enige toepasselijke liederen door een koor onder leiding van een hoogstaand musicus” (Willem Mengelberg misschien?). Na afloop van de plechtige bijeenkomst was het plan een vaandeloptocht van alle verenigingen in de stad Utrecht te organiseren. Er zou een kranslegging moeten plaats vinden bij Jan van Nassau en een feestconcert in de Domkerk. De redevoeringen en het bespelen van het Domcarillon zouden „per draadloze” uitgezonden moeten worden. Bij die plannen stond tussen haakjes „Tentoonstelling betreffende Unie van Utrecht aan te leggen door Oud-Utrecht”. Dat is er toen niet van gekomen.

In het Jaarboek van 1930 staat in het verslag van de secretaris dat een tentoonstelling met betrekking tot de Unie van Utrecht niet tot uitvoering kon komen omdat er te weinig voorwerpen bewaard gebleven zijn om de totstandkoming te illustreren „op eene wijze, die in overeenstemming met het belang dezer gebeurtenis zou zijn geweest”. In het januari-nummer van het maandblad werd een artikel van dr K. Heeringa opgenomen.

De werkelijke tenuitvoering van de plannen verliep een beetje anders. Burgemeester Fockema Andreae had in juni '28 oud-minister van onderwijs dr J. Th. de Visser uitgenodigd en ook de historicus Kernkamp om de algemene en historische betekenis van de Unie van Utrecht in openbare redevoeringen uiteen te zetten. Dit zou dan in de aula van de universiteit moeten plaats vinden. Zeker hebben de plannen voor de viering zich in het verloop van de tijd wat verder uitgebreid; in september volgde een verzoek van de burgemeester aan de ministerraad om medewerking te verlenen aan de herdenking van de Unie van Utrecht. Minister De Geer antwoordt gunstig, maar maakt enkele bedenkingen ten aanzien van de uitnodigingen aan en initiatieven van de diverse kerkgenootschappen . . .

Er zaten natuurlijk wel wat addertjes onder het gras. Het Algemeen Neder-

27) Het grootste deel van dit materiaal is afkomstig uit de Bundels Fockema Andreae „Varia Burgemeesterschap Utrecht”. Verzameling couranten, knipsels, uitnodigingen, toegangskaarten, programma's . . . bijeengebracht door Burgemeester Dr J. P. Fockema Andreae gedurende zijn ambtsperiode, 1914-1933. B.o.U. 2294 20x. Zie ook bundel B.o.U. 1717.

lands Verbond, dat een deel van de organisatie voor zich opeiste - het was ook met de eerste initiatieven gekomen - was een vereniging met een duidelijk politieke kleur. Zij was van Vlaamse origine, opgericht in 1895, en streefde er naar bij alle Nederlands sprekenden en hun stamverwanten over de wereld een gevoel van saamhorigheid aan te kweken: de Nederlandse stam.

De afstand van contacten met de Vlaamse strijd om erkenning naar de Groot-Nederlandse gedachte was niet zo ver. Voor de viering in Utrecht had het Verbond dan ook sprekers uit Vlaanderen en Zuid-Afrika voorgesteld.

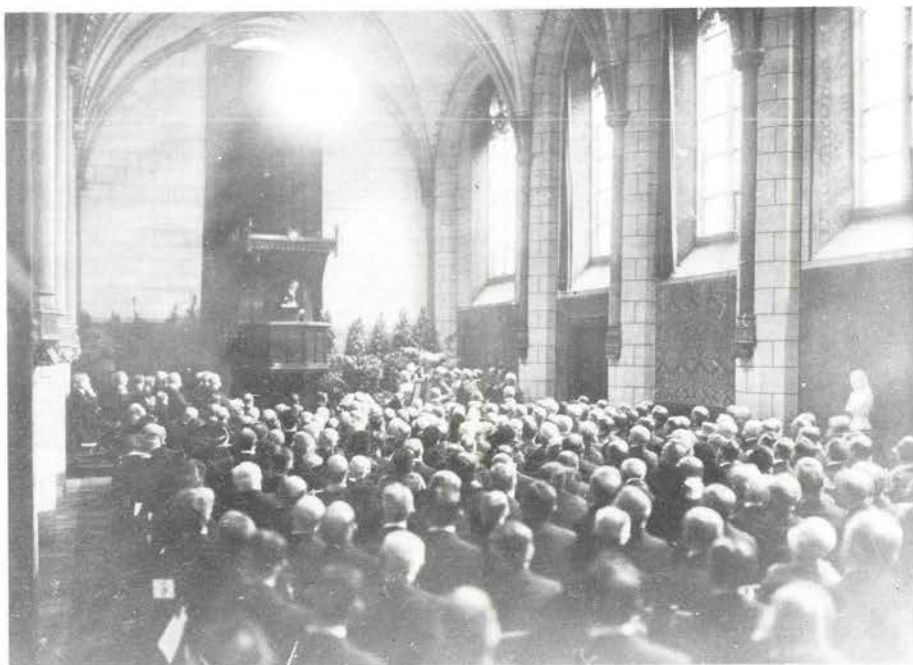
Ook voor wat betreft het rooms-katholieke volksdeel van ons land lag het niet zo makkelijk. Dat zat nu bepaald niet te wachten op een herdenking van de Unie van Utrecht. De Unie immers was het toch, die de vrije uitoefening van hun geloof gedurende vele honderden jaren min of meer belemmerd had. Op kritieken op de herdenking zal verderop worden ingegaan.

In ieder geval nodigde burgemeester Fockema Andreae op 23 december 1928 koningin Wilhelmina en de overige leden van de koninklijke familie uit - Prins Hendrik, Prinses Juliana en Koningin-moeder Emma - om de plechtigheden bij te wonen: „(. . .) De Regering de herdenking als een nationale gebeurtenis beschouwend, heeft zich bereid verklaard, in het gansche land de belangstelling daarvoor te wekken (. . .). Ook is ons bekend, dat o.a. Vereenigingen van Nederlandsche afstammelingen in Amerika het feit zullen vieren (. . .). Stelt men zich in Utrecht veel voor van dezen dag, die in dubbel zinn een feestdag zal zijn, omdat men zal herdenken de tot standkoming van de Unie van Utrecht waardoor de eenheid der Vereenigde Nederlanden ook naar buiten werd bevestigd, en tevens de Michaelskapel zal openen ten teken dat de restauratie van den Domtoren is voltooid, - ieder gevoelt dat deze plechtigheden slechts dan tot vollen luister zouden kunnen komen als het Uwer Majesteit zou behagen ze met Hare tegenwoordigheid te vereeren (. . .). Het zou voor de Utrechtsche bevolking een buitengewoone vreugde zijn, zoo Uwe Majesteit - kon het zijn vergezeld van Haar Gemaal en Haar Koninklijke Dochter, en van Hare Majesteit de Koningin-Moeder, die ook tegenwoordig is geweest bij de onthulling van het standbeeld van Graaf Jan van Nassau - dien dag in haar midden zou willen komen. Met de diepste gevoelens van eerbied heb ik de eer te zijn van Uwe Majesteit de zeer gehoorzame dienaar de Burgemeester van Utrecht.

Fockema Andreae”.

Ook ditmaal is de Utrechtse krant weer de tamelijk eufore spreekbuis, die zijn lof uit over het feestelijk gebeuren. Zoals het stemmingsbeeld: „De mist hing reeds van vroegen ochtend af zwaar boven de stad . . .”.

De koninklijke familie kwam op het station om 10.53 uur vanuit Den Haag aan. De Commissaris van de Koningin en de Burgemeester en Hoofdcommissaris van politie stonden voor de officiële ontvangst klaar. Uitvoerig is de beschrijving van de boeketten en de kleding. Per auto ging het naar het Domplein, dat op een „practische en geraffineerde manier was afgezet. Een krachtige ring van agenten had zich al vroeg langs de tramrails geposteerd”. Er moeten veel persfotografen geweest zijn; op de talrijk bewaarde foto's zijn er velen te herkennen.

9. De kapittelzaal tijdens de redevoeringen, ter gelegenheid van de herdenking Unie van Utrecht, 1929.

Het feestterrein was hermetisch afgezet en Achter de Dom was als parkeerterrein voor de hofauto's ingericht. „Het spreekt vanzelf dat ook door de Kloostergang geen oningewijde mocht passeren”. Bij de ingang van de Universiteit werd het gezelschap opgewacht door een ontvangstcomité en onder geleide van de pedellen ging men naar het Groot-Auditorium, waar bij binnenkomst het Wilhelmus gezongen werd. Het moet een toer geweest zijn om het hele gezelschap, dat van te voren aanwezig moest zijn in de aula te krijgen. De Kloostergang was als garderobe ingericht; de aula met palmen versierd en extra verlicht door „groote electrische booglampen”. De krant vervolgt zijn uitvoerige beschrijving van alle aanwezigen met hun titels en functies: ministers, ministers van staat, kamervoorzitters, kommandanten van het veldleger en de marine, vertegenwoordigers van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, het college van curatoren van de Rijksuniversiteit, de president van de Nederlandse Bank, de commissarissen van de koningin, vertegenwoordigers van de rechterlijke macht, kamerfracties, kerkelijke genootschappen, burgemeesters van provinciale hoofdsteden met hunne dames en verder veel militaire functionarissen. Kamers van koophandel, Nederlandse Spoorwegen, Jaarbeurs en vertegenwoordigers van de studentenverenigingen. Met nadruk zijn als afwezigen vermeld: Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant en Limburg en ook de vertegenwoordigers van de universiteit van Nijmegen en de hogeschool van Tilburg. Officiële afvaardigingen van de rooms-katholieke kerk (wèl de Oud-bisschoppelijke Clerezij was aanwezig) ontbraken ook. In de aula sprak prof. dr G. W. Kernkamp over „De wording

der Unie van Utrecht". Zowel deze lezing als die er op volgde door oud-minister De Visser werden in druk uitgegeven.

Kernkamp's betoog - hij was informeel in colbertcostuum en gekleurd vest, zo wordt vermeld - bewoog zich tactvol om de moeilijke materie. „Oranje heeft van den aanvang af gewenscht, dat de Unie ook voor Roomschen aannemelijk zou zijn. De letter van de Unie was dan ook niet anti-Roomsch maar de practijk ervan zou dat wèl zijn (. . .). De Unie kreeg ook daarom een Protestantsch karakter, omdat zij bestemd was een tegenwicht te vormen tegen de Unie van Atrecht". Kernkamp ziet de Unie als het cement dat de Republiek der Verenigde Nederlanden zou bijeenhouden. „Zoo willen wij haar gedenken: als hoeksteen van het gebouw onzer vrijheid, als plechtanker van het schip van Staat onzer Republiek".

Oud-minister van onderwijs De Visser - in ambtscostuum met degen - sprak over de algemene betekenis van de Unie van Utrecht. Zijn taal was duidelijk gekleurd: „een Spaanse koning, die alles wat Nederlands was wilde denatureren" en „dit Germaansche land, stamverwant van Duitschland, Engeland en het Noorden dat Spanje tot vesting mocht dienen". Het verzet tegen de bloeddorstige en op macht beluste Spaanse koning, „de ontzaglijk diep gewortelde vrijheidszin in het Nederlandsch volkskarakter"; het zijn de ingrediënten van een geschiedsbeeld, waar we ons gelukkig nu iets subtieler over uitlaten.

De Unie als nationaal bindend element wordt eveneens door De Visser belicht en hij brengt dit in verband met de taal. Dan zijn we al aangeland bij de ideeën van het Algemeen Nederlands Verbond.

Het koor sloot de redevoering af met „O Nederland let op u saeck".

Na geen van beide redevoeringen, noch na de zangkoren werd geapplaudiseerd, zo meldt de krant.

Na een korte ontvangst in de senaatszaal volgt de kranslegging bij Jan van Nassau en de inspectie van de studenten-erewacht. Het vaandeldéfilé werd na afloop vanuit een van de bovenvensters van het universiteitsgebouw gevolgd. Er waren ruim zestig verenigingen met ruim honderd vaandels en negen muziekkorpsen. Met nadruk zegt de krant dat de katholieke St. Josephs-vereniging met wel veertien vaandels in de optocht meeliep. Een verslaggever verzucht: „we hebben het niet verstaan (begrepen); Gods lieve heiligen (d.w.z. òp de vaandels) paraderend voor Jan van Nassau".

Na de lunch op Paushuizen werd de gereedgekomen Domtoren bekeken. Alle aanwezige raadsleden - met zo goed als alle socialistische leden - werden voorgesteld, zegt een verslaggever meesmuilend.

„Des morgens op het revolutiefeest - de Unie-herdenking - ontbraken de socialisten, des middags waren ze present, daar waren ze immers mede-gastvrouwen en gastheren!" In de Michaelskapel was „het helsch donker, de glasverlichting is een mislukking gebleken. Om wat sfeer te scheppen, had men wat candelabres met walmende kaarsen op tafel geplaatst".

's Middags vond nog een kerkelijke plechtigheid in de Domkerk plaats. De Algemeen Protestantenvereeniging afd. Utrecht had deze belegd. Dr. J. R. Callenbach uit Rotterdam sprak er. Verder was er orgelspel en koorzang. De

10. De koninklijke familie op het Domplein na de kranslegging, 1929.

godsdienstvrijheid en de Unie waren de thema's: „in de geboortacte van de Nederlandsche Staat werden vrijheden ingebouwd, die het Nassause huis gewaarborgd heeft". De avondbijeenkomst in het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen was weer wat anders getoonzet. Het Algemeen Nederlands Verbond afd. Utrecht had prof. dr C. Gerretson uitgenodigd om te spreken over „De onverbreekelijke Unie". Hij wijst erop dat de officiële viering niet het tot stand komen, maar de *mislukking* van de Unie herdenkt. 's Morgens hadden de redenaars de taak om dit feit *in usum reginae ac delphinae* op kiese wijze te verhullen. De Dom beierde niet tot verheerlijking van Willem van Oranje's ideaal, maar om de *caricatuur* ervan. „De Hollandsche Staat: de bastaard van de Unie van Utrecht" is de teneur van zijn betoog, dat aan de actuele politiek van het moment de gedachte koppelt, dat „het ons recht en onze plicht is voor Vlaanderen binnen België een zodanige positie te vorderen, dat de geestelijke eenheid der Nederlanden, door de staatkundige organisatie niet onmogelijk wordt gemaakt".

In het algemeen is er flink wat kritiek in de Nederlandse pers op de Utrechtse herdenking. Er was vooral kritiek op de regering, die er niet in slaagde de herdenking tot een nationale feestdag te maken en geestdrift of vreugde bij de bevolking was er al evenmin. Vooral ook omdat alle officiële katholieke vertegenwoordigingen op de partij ontbraken; ministers en kamerfracties. De Residentiebode zegt dat er wel velen dit als „paepsche stoutigheid" zullen interpreteren, maar voor deze houding is zeker begrip op te brengen. Maar ook de sociaal-democraten hadden zich liever afzijdig gehouden. In de

fameuze albums van burgemeester Fockema Andreae op het Gemeentelijk Archief laten de krantenknipsels de fraaiste kritische of onkritische geluiden horen.

Utrecht 1979

Wat zouden we aantreffen in de verzamelbundels van de huidige burgemeester, als al dat materiaal net zo verzameld en bewaard gaat worden? In ieder geval wel de brief van 16 juni 1975 aan het College van Burgemeester en Wethouders:

„Hoogedelachtbare Heren,

Binnen het Centraal Museum zijn onlangs initiatieven ontplooid voor en gedachten gewisseld over een herdenking van het sluiten van de Unie van Utrecht. In januari 1979 zal het 400 jaar geleden zijn dat deze aanzet tot een grondwettelijke basis voor een meer democratisch bestuurd staatsbestel tot stand kwam.

Gezien het feit dat de stad Utrecht haar naam aan het verdrag gaf, omdat het immers in de kapittelzaal van de Domkerk werd gesloten, lijkt het ons vanzelfsprekend de viering van deze gebeurtenis van nationale betekenis binnen Utrecht te concentreren. Te meer daar de stad hier kan inhaken op een traditie van een reeks eeuwfeesten van de Unie, die in 1779 en 1879 gehouden werden. Ons museum denkt hierbij in de eerste plaats aan een ruim opgezette tentoonstelling. Anderzijds wil het museum in zijn tentoonstelling in een dwarsdoorsnede door het jaar 1579 een kaleidoscopisch overzicht geven van het culturele en maatschappelijke leven in die noordelijke gewesten en steden, die zich bij de Unie van Utrecht aansloten.

Onze gedachten gaan voorts uit naar een feestelijke bijeenkomst in de Domkerk en, voor weer andere publieksgroepen, naar een bijzondere manifestatie met cultuur-historische aspecten in een der Jaarbeursgebouwen . . .”.

Tenslotte moet opgemerkt worden dat, naast allerlei nieuw ontdekt materiaal, al die gevarieerde visies op één historisch feit - te meer als 1979 achter de rug is - ons eerder iets zeggen over veranderende denkwerelden dan over die feiten zélf.

Kroniek over het jaar 1977

J. C. Janssen

januari

- 1 Het jaar begint met een inwonertal van 247.939 voor de stad Utrecht tegen 251.722 in het begin van 1976.
- 1 Met ingang van heden is het Gemeentelijk Energie- en Vervoerbedrijf Utrecht (GEVU), opgedeeld in twee afzonderlijke bedrijven: het Gemeentelijk Energiebedrijf (GEB), voor de distributie van gas en elektriciteit met als hoofdkantoor Nicolaas Beetsstraat 3 en het Gemeentelijk Vervoerbedrijf Utrecht (GVU), dat zijn hoofdkantoor in het Radboudkwartier in Hoog Catharijne heeft.
- 1 Na een grondige restauratie en modernisering wordt de grote zaal van de Stadsschouwburg opnieuw in gebruik gesteld. De heropening wordt gevierd met een opvoering van Mozart's *Le Nozze di Figaro* door de Nederlandse Opera Stichting.
- 2 Op 91-jarige leeftijd is te Zeist overleden de heer G. Schmidt Sr, oprichter van de Lubro-bakkerijen.
- 3 De Stichting Utrechtse Kastelen wordt eigenaresse van het Kasteel Amerongen en voorkomt daarmee dat kasteel, landgoed en inboedel versnipperd wordt.
- 5 Mej. M. J. Dentz, oud-kinderarts bij de GG en GD te Utrecht en oud-bestuurlid van vele organisaties op het gebied van de zorg voor gehandicapte kinderen, overleden (88 jaar).
- 10 Een sloopbedrijf begint met het afbreken van de Sint Ludgeruskerk aan de Amsterdamsestraatweg. Op het vrijkomende terrein zullen woningen worden gebouwd.
- 13 Drs H. J. D. van der Kwast (65) neemt afscheid als algemeen directeur van de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs.
- 31 Dr S. Santema, directeur-arts van de Utrechtse Provinciale Raad voor de Volksgezondheid neemt afscheid wegens zijn benoeming tot geneesheer-directeur van het Ziekenhuis Oudenrijn.
- 31 In de leeftijd van 54 jaar is te Utrecht overleden de heer L. van Leeuwen, economisch directeur van de Stichting De Opbouw.

februari

- 2 Op het Stadhuis te Utrecht wordt de Stichting Herdenking Unie van Utrecht opgericht onder voorzitterschap van burgemeester Vonhoff.
- 12 In het Academisch Ziekenhuis is de staatsman, oud-premier en oud-vice-voorzitter van de Raad van State dr L. J. M. Beel uit Doorn, overleden (75 jaar).
- 15 Het bekende café *Dikke Dries* op de hoek van de Waterstraat en de Willemstraat, bestaat veertig jaar.
- 15 Op de hoek van Voor Clarenburg en Achter Clarenburg opent de firma Andrée en de Laat een *open bakkerij*. In dit pand was vroeger de boekbinderij van Danner gevestigd.
- 20 Drs D. J. Wansink, oud-president-directeur van de NV Nederlandse Spoorwegen overleden (78 jaar).

maart

- 4 In de tuinzaal van het Centraal Museum wordt een aan Jan van Scorel gewijde tentoonstelling geopend.
- 5 De Jacobikerk wordt na een jaren geduurd hebbende restauratie officieel in gebruik genomen.
- 9 Het Nederlands Spoorwegmuseum krijgt de beschikking over een uit 1911 daterend restauratierijtuig van de toenmalige Compagnie internationale des Wagons Lits et des grands Express Européens.

5 maart

foto: Fotodienst Gemeente Utrecht.

9 maart

foto: Hulskamp

maart

- 11 De Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging viert haar 75-jarig bestaan in het Jaarbeurscongrescentrum.
- 12 In hetzelfde congrescentrum wordt het honderdjarig bestaan van de Independent Order of Odd Fellows (IOOF) herdacht. Als jubileumgeschenk is een bedrag van F 175.000 bijeengebracht ten behoeve van het audistische kind.
- 15 Gedeputeerde mr R. E. van der Sluis neemt afscheid als zodanig wegens zijn benoeming tot burgemeester van Hilversum, alwaar hij op 17 maart wordt geïnstalleerd.
- 27 De Utrechtse Operette viert in het weekeinde haar 30-jarig bestaan met een drietal opvoeringen van *Eine Nacht in Venedig* van Johann Strauss.
- 28 Het Ministerie van Verkeer en Waterstaat verleent officieel de concessie aan de NV Nederlandse Spoorwegen voor het aanleggen van de raillijn van Utrecht naar Nieuwegein en IJsselstein. Met de voorbereidingen is inmiddels zowel in natura (bouw van een remise in Nieuwegein) als op de teken- tafels een begin gemaakt. Of de raillijn, die zijn eindpunt op het Smakkelaarsveld zal krijgen, nog in oostelijke richting (naar Zeist) zal worden doorgetrokken, is nog in studie.
- 31 De gemeenteraad besluit een aanvullend krediet van 2,3 miljoen gulden beschikbaar te stellen voor de restauratie en ver- bouwing van het Catharijneconvent.

april

- 2 Op 98-jarige leeftijd is ds I. Frank le Cornu, die van 1923-1951 voorganger van de Eglise Wallonne in de Pieterskerk is geweest, overleden.
- 13 Na een jarenlange voorbereiding is een begin gemaakt met de aanleg van de noordelijke randweg aan de zuidrand van Maarssenbroek. Daartoe draaiden de heren Letschert, gedeputeerde, Waverijn, burgemeester van Maarssen, Vergeer, wethouder van Utrecht en ir Van Opstal van Rijkswaterstaat eendrachtig een grote zandkraan open voor het opspuiten van het zandlichaam van de nieuwe weg.
- 27 Wethouder Pot reikt de eerste exemplaren van het boekje *Door de tuin geleid* uit aan de heren J. P. Hellevoort en G. Schweinberg, beiden pioniers op het gebied van het volkstuinwezen.

mei

- 2 Tot burgemeester van De Bilt is mr A. baron van Harinxma thoe Slooten (46), thans burgemeester van Doorn, benoemd.
- 6 De Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Utrecht e.o. viert het 125-jarig bestaan.
- 6 Tijdens het Kabinetsberaad wordt besloten aan het VMF-Storkconcern twintig miljoen gulden aan overheidssteun te verlenen. Dit besluit betekent echter wel dat de ijzergieterij van de SMDK te Utrecht met 250 werknemers gesloten zal moeten worden.
- 10 De voetbalvereniging Velox bestaat 75 jaar.
- 25 De verkiezingen voor de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal verlopen in stad en provincie rustig; de opkomst is zowel in de stad (met 85,2%) als in de provincie (met 88,4%) zeer goed te noemen.

juni

- 2 Het 17de eeuwse Vechthuis Endelhoven te Maarssen ingestort.
- 4 Met een feestweek viert de Vereniging Het Utrechts Landschap haar 50-jarig bestaan. De festiviteiten worden in verband met de Zuid-molukse gijzelingsaffaires in Boven Smilde en de treinkaping bij de Punt in Drenthe sterk versoberd.
- 12 Een felle brand legt de voormalige bedrijfspanden van de clichéfabriek Rommerts en van Santen aan de Oudegracht 213-217 volledig in de as. De panden zouden in het kader van de Stadsvernieuwing juist worden verbouwd om wederom als woningen dienst te gaan doen.
- 16 Prins Claus opent in het Jaarbeurscongrescentrum de Nationale Monumenten Studiedag.
- 17 Prinses Christina schenkt in het Academisch Ziekenhuis het leven aan een zoon, die op 24 juni officieel door zijn vader

juni

- Jorge Guillermo op het stadhuis wordt aangegeven onder de namen Bernardo Federico Tomas.
- 20 In Groenekan is op 67-jarige leeftijd de boomkweker-dendroloog H. H. Copijn overleden.
- 22 Op het kruispunt van de Carnegiedreef en de Einsteindreef onthult burgemeester Vonhoff het bronzen plastiek „Jupiter“ van de franse beeldhouwer Jaques Lignier.
- 23 Op het Stadhuis worden de eerste exemplaren van het boekje *De Utrecht, een Nederlands voorbeeld van Art nouveau architectuur* geschreven door Juliette Roding, aan het gemeentebestuur aangeboden.
- 23-
- 29 In de Kromhoutkazerne wordt een tentoonstelling gehouden, gewijd aan het 300-jarig bestaan van het Korps Artillerie.
- 25 De Utrechtse gemeenteraad dringt er in een motie bij de regering op aan dat de Staalgieterijen SMDK behouden zullen blijven. Een motie om de Monicakerk aan de Herenweg voor sloop te behoeden, wordt verworpen.

juli

- 2 In het Slot te Zeist wordt een overzichtstentoonstelling van werken van Karel Appel geopend (t/m 11 september).
- 12 Staatssecretaris mr H. J. Zeevalking onthult een koperen plaquette aan de gevel van het Paleis van Justitie in de Korte Nieuwstraat, waarop in het kort de historische gegevens met betrekking tot de Sint Paulus Abdij zijn vermeld.

augustus

- 3 De eerste TEE-exprestrein de *Edelweiss* maakt zijn laatste Europese rit; de vier treinstellen van deze serie zijn verkocht aan de Ontario Northland Railroad Company Ltd. in Canada.
- 13 Het jaarlijkse bloemencorso Midden-Nederland in Leersum wordt voor de 25ste maal gehouden.
- 18 De gemeenteraad van Utrecht besluit de Dienst van Openbare Werken en de Bouw- en Woningdienst op te heffen. Ervoor in de plaats komt nu de Dienstenstructuur Ruimtelijke Ordening, Openbare Werken en Volkshuisvesting (ROVU).
- 19 In Soest is de tekenaar van de destijds alom bekende schoolplaten uit de Vaderlandse geschiedenis Joh. H. Isings overleden (93 jaar).

september

- 1 Het Nederlands Goud-, Zilver- en Klokkenmuseum in Achter de Dom wordt definitief gesloten; de gehele collectie wordt naar Schoonhoven overgebracht.

1 september

foto: Guus van Deventer

- september
- 1 Voor de laatste maal is vloeibaar staal in de gietvormen bij de SMDK gegoten. Hiermede is een einde gekomen aan bijna zeventig jaar staalgieterijen in Utrecht.
 - 21 De Bloemen- en Plantenveiling Utrecht e.o. herdenkt het zestigjarig bestaan. Bij deze gelegenheid wordt de nieuwe veilinghal in Vleuten-de Meern in gebruik genomen.
 - 22 Bij een schietpartij op de Croeselaan wordt de 46-jarige brigadier van politie A. Kranenburg dodelijk getroffen; zijn collega, hoofdagent J. C. Pieterse (37) wordt zwaar gewond. De dader is een 35-jarige Duitser, die lid blijkt te zijn van de terreurorganisatie Rote Armee Fraktion. Hij kon direct worden gearresteerd.
 - 28 In de Domkerk wordt de herdenking van het honderdjarig bestaan van de Nederlandse Maatschappij tot bevordering van de Tandheelkunde op plechtige wijze ingezet. Eredocoraten worden verleend aan prof O. Backer Dirks uit Utrecht en aan prof M. Hut, oud-hoogleraar te Groningen en aan de Universiteit van Amsterdam.
 - 30 Wethouder T. Harteveld neemt afscheid wegens zijn benoeming tot hoofd van de afdeling contacten met de ontwikkelingslanden bij de International Union of Local Authorities in Den Haag.

5 oktober

foto: Jaap de Boer

oktober

- 1 Het hotel des Pays Bas aan het Janskerkhof is tegelijk met de hotelexploitatie maatschappij Terminus BV verkocht aan de Wassenaarse beleggingsmaatschappij Europlan BV. Het hotel zal vooralsnog blijven voortbestaan.
- 5 Op de nog in volle restauratie zijnde Janskerk wordt op de opnieuw aangebrachte daktoren een gloednieuwe weerhaan geplaatst.
- 10 In het Zeister Slot wordt met enige plechtigheid de zevende druk van het *Kunstreisboek voor Nederland* ten doop gehouden.
- 11 Paul Hupperts (58), sedert 1949 dirigent van het Utrechts Symfonie Orkest, legt om gezondheidsredenen zijn functie neer. Zijn plaats wordt voor de eerstkomende seizoenen ingenomen door Willem van Otterloo.
- 12 De toren van de Monicakerk aan de Herenweg valt onder de slopershamer.
- 14 In het gemeentelijk Archief wordt de expositie *Vredenburg gekraakt* geopend. Er wordt een overzicht gegeven van de geschiedenis van het kasteel Vredenburg aan de hand van de vele vondsten die onlangs zijn gedaan bij de graafwerkzaamheden voor het Muziekcentrum (t/m 15 december).
- 27 De nieuwe vleugel van Hoog Catharijne het *Gildenkwartier* wordt in gebruik genomen.
- 31 Op 87-jarige leeftijd is mej. J. L. Maathuis, oud-directrice van de vm. gemeentelijke HBS voor meisjes aan de Witte-vrouwenkade, overleden.

12 oktober

foto: Fotodienst Gemeente Utrecht.

november

- 3 Op de nieuwe Veemarkt aan de Sartreweg hebben twee mannen een overval gepleegd op een geldtransport van Van Gend & Loos, dat bestemd was voor de Nederlandse Mid-denstandsbank. De buit bedraagt ruim vier miljoen gulden. Enkele dagen later reeds gelukt het de politie de - Utrechtse - daders, met de buit op te sporen.
- 14 Op 86-jarige leeftijd is de heer G. Brinkhuis, oud-medewerker van het gemeente Archief, overleden.
- 19 Na bijna vijftig jaar te hebben bestaan, wordt het maat- en gelegenheidskledingverhuurbedrijf van de heer M. J. Fortuin te Utrecht opgeheven.
- 21 Op 79-jarige leeftijd is mej. J. M. van Steenis, oud-hoofd van de OL-school Puntenburg, overleden.

december

- 5 Het parochiehuis van de voormalige Monicakerk aan de Herenweg wordt door een moedwillig aangestoken brand grotendeels in de as gelegd.

22 december

foto: Cor van Weele i.o.v. Provincie Utrecht

december

- 7 Voor de Utrechtse Rechtbank dient de zaak tegen de Duitse terrorist K. Folkerts die op 22 september een Utrechtse brigadier van Politie neerschoot en een hoofdagent zwaar verwondde.
- 8 Het *Gezelschap ter beoefening en bestudering van de proefondervindelijke Natuurkunde* - kortweg Natuurkundig Gezelschap genoemd - bestaat precies tweehonderd jaar.
- 10 Het bestuur van de 65-jarige Utrechtse Politiemuziekvereniging houdt een drukbezochte receptie in gebouw Tivoli. De feestweek wordt op 16 december besloten met een galaconcert.
- 14 Burgemeester en wethouders van Utrecht besluiten aan het Huis Oudaen aan de Oudegracht een bestemming als tentoonstellingsgebouw te geven.
- 19 Aan het silhouet van de stad Utrecht is een nieuw element toegevoegd: inplaats van de onlangs afgebroken spitse toren van de Monicakerk heeft de molen Rhijn en Zon aan de Merelstraat-hoek Adelaarstraat een nieuwe kap met wieken herkreten. Het zal echter nog geruime tijd duren voordat de molen geheel maal-klaar zal zijn.
- 22 Het provinciaal bestuur neemt het nieuwe kantoorgebouw in Rijsweerd, waarin de provinciale Waterstaat, de provinciale Planologische Dienst en een deel van de Griffie zijn gevestigd, in gebruik.
- 25 In Utrecht is de Bilthovense schrijfster, publiciste en journaliste Harriet Freezer (pseudoniem voor Wilhelmina Eybergen) in de ouderdom van 66 jaar overleden.

Jaarverslag Oud-Utrecht 1977

Het werkjaar 1977 van de vereniging onderscheidt zich ditmaal niet door bijzonder spectaculaire gebeurtenissen of activiteiten. Bestuurswijzigingen, excursies, Maandblad en Jaarboek speelden mee in de gestage stroom van de ontwikkelingen binnen Oud-Utrecht. Het ledental steeg weliswaar enigszins, maar verdere groei zal wat extra gestimuleerd dienen te worden. Het historisch gezicht van de vereniging schrikt misschien toekomstige nieuwe leden af, die ten onrechte de bemoeienissen van Oud-Utrecht met actuele gebeurtenissen op haar eigen terrein te weinig herkennen. Juist hier liggen de mogelijkheden voor het grijpen. Een grotere wisselwerking tussen bestuur en leden zou misschien wenselijk zijn.

Bestuurswijzigingen

Tijdens de Algemene Voorjaarsledenvergadering op 26 april trad als bestuurslid af mevrouw B. E. Buys-de Geus, die geruime tijd de vereniging gesteund heeft als actief lid van de Excursiecommissie. In haar plaats werd benoemd drs T. J. Hoekstra, archeoloog der gemeente Utrecht. Het sterke verloop binnen de sector financiën - helaas steeds wegens gezondheidsredenen - werd op dezelfde vergadering tenslotte gestuit met de benoeming door de ledenvergadering van de heer J. F. J. Hoeting als penningmeester. Hij volgde de heer W. Uittenbogaard op, die bereid bleek het redacteurschap van het Jaarboek te blijven vervullen.

Lezingen en excursies

Het aantal lezingen is ietwat teruggelopen. De traditionele voorjaarslezing werd ditmaal door drs A. Hubrecht gegeven over de Romeinse grensversterkingen in Nederland. De gebruikelijke lezing op de Najaarsledenvergadering werd vervangen door een tafelpianoconcert en een causerie door respectievelijk de clavecinist Simon Halie en prof. dr Hugenholtz. Deze sprak over het wel en wee van de Fundatie van Renswoude in welks collegekamer en regentenzaal gepraat, gedronken en gemusiceerd werd. Het is de bedoeling leden-

vergaderingen in historische ruimten in de stad of de omgeving te gaan organiseren.

Excursies per bus, fiets of auto waren er meer. Het jaar begon met een inventariserende excursie per fiets op 5 maart langs in restauratie zijnde gebouwen, die in het Monumentenjaar 1975 onder handen waren. In april werd tweemaal de Hamtoren met zijn Boeddhistische bewoning bekeken. De heer J. F. K. Kits Nieuwenkamp gaf tekst en uitleg. Ter gelegenheid van de Nationale Molendag stond een tocht langs de Utrechtse molens op 7 mei op het programma en in samenwerking met de Utrechtse Klokkenpelvereniging werd het Tielse beiaardconcours op 4 juni bijgewoond. Eveneens in juni werden Heusden en het kasteel Ammerzoden bezocht. Kastelen blijven in bij de vereniging. Op 22 oktober werden we rondgeleid op het jongste en bepaald niet ondergeschoven kind van de Stichting Utrechtse Kastelen: kasteel Amerongen.

Op 3 januari 1977 werd het onmogelijke mogelijk, toen bleek dat de bijna driehonderdjarige haar historie tot in lengte van dagen onbedreigd, maar niet onbezorgd kon gaan continueren.

Vermeld moet ook worden het bezoek van de zustervereniging uit Monnikendam, die een rondwandeling in de stad maakte, lunchte, Speeldoos tot Pierement bekeek en ontvangen werd door Oud-Utrecht.

Jaarboek en Maandblad Oud-Utrecht

Tot de redactie van het Jaarboek traden toe mejuffrouw Van Tongerloo, ondermeer wel bekend door haar redacteurschap van het Maandblad en mevrouw Christine J. von Ronnen, wetenschappelijk medewerker van het Utrechtsche Rijksarchief.

Zo werden de banden met dit waardig pendant van het Gemeentelijk Archief weer opnieuw bevestigd. Het Jaarboek, dat door ijverige vrijwillige bestellers, al of niet door sneeuwbuien gehinderd, in sommige wijken net voor Oud en Nieuw in de bus gleed, is evenals het Maandblad op off-set overgegaan. Het kreeg een nieuw omslag, terwijl ook de traditionele kroniek wat minder notabel en meer actueel werd.

Het Maandblad maakt een onmiskenbare bloeitijd door. De artikelen zijn afwisselend en „bij de tijd”. De reacties van lezers op bijdragen van auteurs zijn in meerdere of ook wel mindere mate gunstig. Soms zijn ze kritisch, hetgeen de leesbaarheid van het Maandblad bevordert. De archeologische kroniek van de provincie Utrecht, samengesteld door de heren T. J. Hoekstra en W. J. van Tent, geeft een overzicht van hun spoorzoeken in de stedelijke en provinciale bodem. Van de laatstgenoemde sector verschenen de plaatsnamen met de letters V t/m Z. Er is goede hoop dat deze rubriek regelmatig zal gaan terugkeren.

Propagandacommissie

In deze commissie volgde mevrouw R. Schuitemaker-Koster de heer H. Bijlsma op, die ondermeer hielp bij de publicatie van de lang voorbereide en lang verbeide propagandafolder. Er is een verwachting dat de folder in stad en pro-

vincie nieuwe leden zal aantrekken en de vereniging nog meer bekendheid zal geven. In mei vond in het raam van de ledenwerving een stadswandeling plaats. Docenten uit het lager onderwijs en studenten van de Pedagogische Academie werden door de heren Van Hulzen en Staal in de stadshistorie ingeleid. De opzet van deze contacten ligt in het stimuleren van scholen om in eigen stad, te voet, de geschiedenis te gaan ontdekken. Tegen het eind van het jaar wandelden lezers van Groot-Utrecht de puzzle-tocht af, die door de heer van Hulzen werd uitgezet.

Geveltekenfonds

De Stichting Het Utrechtse Geveltekenfonds was bij het afsluiten van dit jaarverslag nog niet zover als nu gevorderd met zijn démarches ten aanzien van de plaatsing van Hendrik op zijn Mariaplaats. Voortijdig ontsporen, zo niet mislukken van het plan werd onder voorzitter Van Rossum voorkomen, door een nieuw type copie van het beeld ter plaatsing voor te stellen.

Het weer aanbrengen van het beeld zal nu niet lang meer op zich laten wachten. De Werkgroep van het fonds heeft zijn inventarisatie vrijwel afgesloten en naar nieuwe werkzaamheden wordt omgezien.

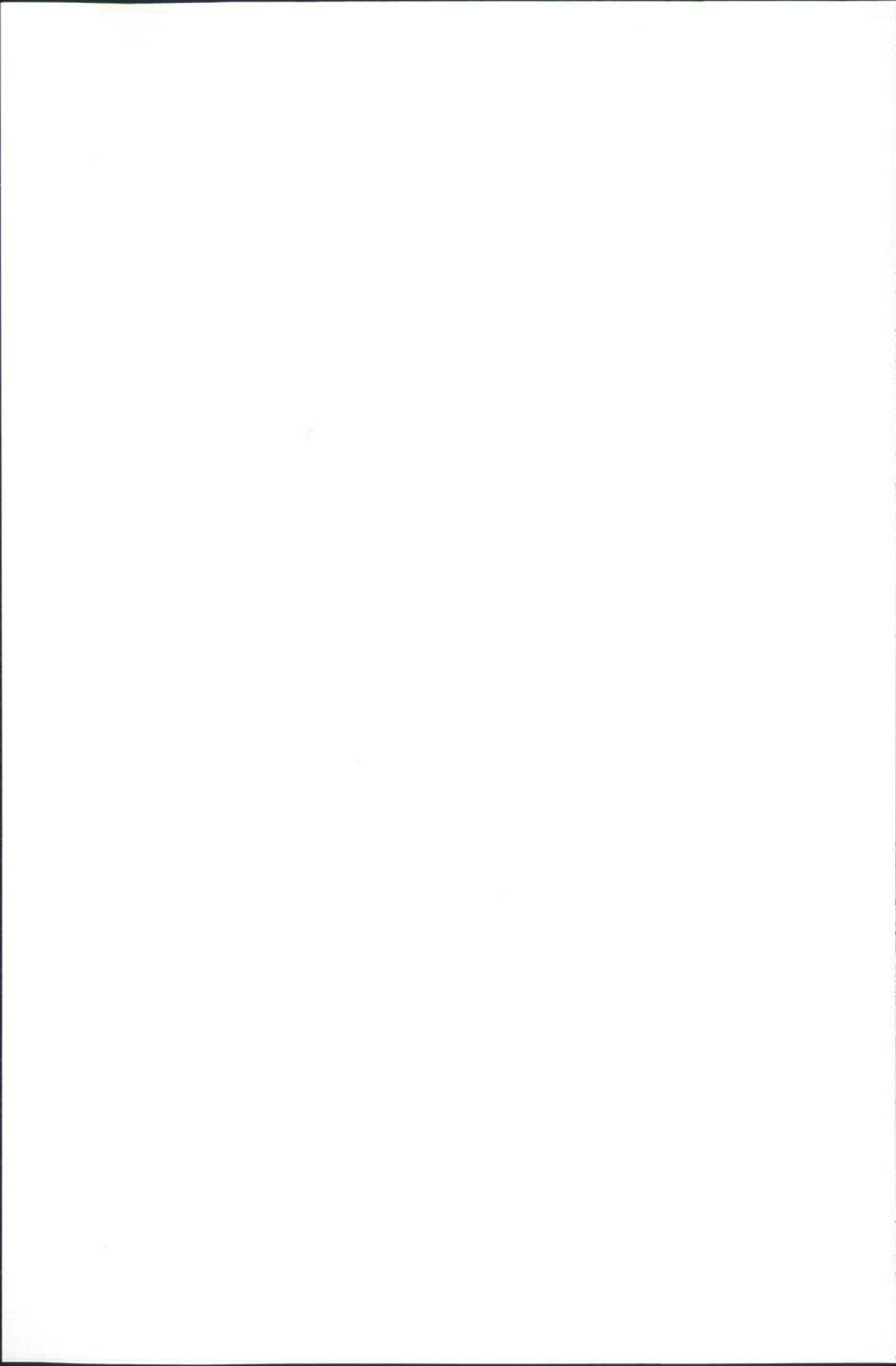
Contacten in de provincie

Op de historische dag in Slot Zeist en op de wat vrijblijvende regionale contactdag in Flehite in Amersfoort - toch nogal verwante aangelegenheden - werd de vereniging door delegaties vertegenwoordigd. Inventarisatie van en overzichten over de activiteiten van provinciale zusterverenigingen waren soms mogelijk.

Een noodkreet om gerechtigheid ten aanzien van bedreigde, of in dit geval bewust geruïneerde monumenten, sprak Oud-Utrecht voor dovemansoren van de gemeente Maarssen, die zijn voorkeur gaf aan een buitenplaats in puin: Endelhoven.

Zoals in veel jaarverslagen van dit type „heemkundige” verenigingen het geval zal zijn, resulteert inventarisatie van activiteiten ten aanzien van geheel of gedeeltelijk behoud van monumenten veelal in sombere overpeinzingen en ook wel in gevoelens van twijfel over de zin van deze schijngevechten tegen overheden, die uitblinken door financieel-economisch denken. Vrij opererende verenigingen als Oud-Utrecht moeten en kunnen hier tegenwicht - zo niet tegengif - bieden.

D. P. Snoep
secretaris

Vereniging Oud-Utrecht

<i>Beschermvrouwe</i>	Hare Majesteit de Koningin
<i>erevoorzitter</i>	mr P. J. Verdam, Commissaris der Koningin in de provincie Utrecht
<i>Ere-leden</i>	mr J. W. C. van Campen W. Stoker, Utrecht
<i>Leden van verdienste</i>	mevr. J. A. Acket-van Riemsdijk P. W. Buisman mr H. L. L. van Hoogenhuyze W. L. van Nieuwenhuysen mr P. Timmermans
<i>Voorzitter</i>	A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. 03462-2362
<i>Secretaris</i>	dr D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, tel. 030-31 5541
<i>Tweede secretaris</i>	G. J. Röhner, p/a Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht, tel. 030-711814
<i>Penningmeester</i>	J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, Bilthoven (postrekeningnummer 575520 t.n.v. penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht)
<i>Overige bestuursleden</i>	drs T. J. Hoekstra, Van Hoffenlaan 44, Bennekom mevr. S. Hooykaas-van de Berg, Van Goyenlaan 2, Bilthoven mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen, Breitnerlaan 16, Utrecht drs A. F. E. Kipp, Nieuwegracht 64, Utrecht dr P. H. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71, Utrecht drs C. H. Staal, Zuilenstraat 3bis, Utrecht
<i>Redactie Jaarboek</i>	mevr. drs C. J. von Ronnen, p/a Rijksarchief, Alex. Numankade 201, Utrecht dr D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht mej. drs L. van Tongerlo, Couwenhoven 62-45, Zeist W. Uittenbogaard, Prof. T. Brandsmalaan 17, Vleuten
<i>Redactie Maandblad</i>	E. de Jong, Kromme Nieuwegracht 45, Utrecht G. J. Röhner, p/a Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht drs A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht drs C. H. Staal, Zuilenstraat 3bis, Utrecht
<i>Excursiecommissie</i>	mevr. J. Desplanque, Beethovenlaan 18, Utrecht mevr. S. Hooykaas-van de Berg, Van Goyenlaan 2, Bilthoven mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen, Breitnerlaan 16, Utrecht
<i>Propagandacommissie</i>	dr A. van Hulzen, Van Riellaan 3, Utrecht mej. H. Ch. Schoonhoven, Weegbree 1, Nieuwegein mevr. R. Schuitemaker-Koster, Maliesingel 6, Utrecht mr. J. Schuttevaër, P. de Hooghstraat 30, Utrecht G. Smilda, Wolter Heukelslaan 58, Utrecht drs C. H. Staal, Zuilenstraat 3bis, Utrecht
<i>Ledenadministratie</i>	mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Prof. T. Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. 03407-1986

Leden

P. Aantjes, Utrecht
 L. L. Aartsen, Driebergen-Rijsenburg
 L. J. Abelman, Goes
 mej. J. Aberson, Utrecht
 S. H. Achterop, Assen
 mevr. J. A. Acket-van Riemsdijk, Utrecht
 mr C. Adelaar, Utrecht
 mevr. I. Adriaans-Gielkens, Culemborg
 J. Agterberg, Maarssen
 E. L. Ahlrichs, Utrecht
 J. van den Akker, Utrecht
 J. Albersen, Utrecht
 mevr. H. J. Alberts-Oets, Utrecht
 mgr dr B. J. Alfrink, Huis ter Heide
 mevr. A. S. Ali Cohen-Vos, Utrecht
 mevr. C. van Alkemade-van den IJssel,
 Driebergen-Rijsenburg
 G. P. J. Alsbach, Utrecht
 mevr. J. J. G. Alting von Geusau-
 van der Sluys Veer, Wijk bij Duurstede
 A. van Amerongen, Utrecht
 J. van Amersfoort, De Bilt
 Amersfoortse Courant, Amersfoort
 J. van Andel, Utrecht
 mevr. S. Andringa-Dekker, Doorn
 mevr. A. Anker-van Someren, De Bilt
 J. H. B. van Ankoren, Utrecht
 mevr. J. M. Anten-Nieuwland, Utrecht
 W. Appel, Utrecht
 R. Appell, Utrecht
 mej. mr M. B. Appelman, Utrecht
 mevr. G. J. Appels-Broere,
 Driebergen-Rijsenburg
 Archeologisch Instituut der
 Rijksuniversiteit, Utrecht
 Archief gemeente Amersfoort
 Archief gemeente Amsterdam
 Archief gemeente Rotterdam
 Archief gemeente Utrecht
 Archief, Algemeen Rijks-, 's-Gravenhage
 Archief in Gelderland, Rijks-, Arnhem
 Archief in Utrecht, Rijks-, Utrecht
 mevr. J. van Arkel, Nieuwegein
 mr J. M. Arps, Oranjestad (Aruba)

ir. J. B. baron van Asbeck, Langbroek
 mevr. I. van Asch van Wijck-Insinger, Rhenen
 mej. M. A. Asselberghs, Utrecht
 mej. G. F. van Asselt, Driebergen-Rijsenburg
 mej. W. Assink, Utrecht
 J. H. Atema, Utrecht
 mr A. J. H. Athmer, De Bilt
 mej. drs Y. Attema, Utrecht
 mevr. M. Augustinus, Utrecht
 J. van Baak, Utrecht
 mevr. M. G. van Baak-van der Lee, Harmelen
 B. A. de Baar, Willemstad (Curaçao)
 A. A. de Baar, Utrecht
 mej. B. van Baar, Grimbergen (Belg.)
 F. C. J. van Baaren, Vleuten
 G. van Baaren, Utrecht
 H. D. Baars, Velp
 C. A. Baart de la Faille, Utrecht
 jhr J. A. F. Backer, Overlangbroek
 prof. C. Backer Dirks, Bilthoven
 J. Bak, Utrecht
 mej. A. Bakker, Utrecht
 Th. Baljet, Bunnik
 mej. F. W. Barbè, Utrecht
 C. J. Bardet, Zeist
 mevr. G. Barents-Vermeer, De Bilt
 J. P. Barentsen, Utrecht
 J. E. Barmen 't Loo, Utrecht
 J. C. Barnard, Utrecht
 A. F. Barnhoorn, Utrecht
 C. J. Bastiaan, Maarssen
 mevr. A. M. Beauchampet-Lorwa,
 Egmond aan Zee
 H. E. Becherer, Utrecht
 mr R. A. M. Bechling, Utrecht
 R. M. A. Bedaux, Utrecht
 A. W. J. van Beeck Calkoen, Dongen
 mevr. J. Th. van Beeck Calkoen-
 Leembruggen, Maartensdijk
 mej. M. van Beek, Utrecht
 H. Beenen, Utrecht
 H. C. de Beer, Nieuwegein
 G. H. Bekkering/B. Bekkering-Hoekstra,
 Enschede

P. C. M. Bel, Zeist
 D. A. Belderbos, Utrecht
 F. M. A. Belderbos, Amsterdam
 mr dr J. Belonje, Alkmaar
 mr P. J. W. Beltjes, Arnhem
 W. J. Bemer, De Meern
 mr S. P. baron Bentinck, Soest
 B. O. van den Berg, Maarssen
 mej. G. J. M. van de Berg, Utrecht
 dr D. A. Berents, Bunnik
 mevr. J. A. Berdenis van Berlekom-Bunte,
 Bilthoven
 mej. drs Herma van de Berg, Utrecht
 J. van de Berg, Utrecht
 W. C. A. ten Berg, Utrecht
 mevr. dr H. A. van den Berg-Noë, Utrecht
 mevr. J. van den Berg-van der Tempel,
 Utrecht
 P. J. van den Berg, Utrecht
 L. M. van den Berg, Utrecht
 mevr. L. M. Berg-Broekmeyer, Zeist
 C. J. A. M. Bergé, Utrecht
 C. Berger, Bilthoven
 dr L. Berk/mevr. I. B. Berk-de Jong,
 Bilthoven
 H. F. A. M. van Berkel, Leusden
 K. van Berkel, Utrecht
 mevr. mr M. van de Berkhof-van IJssel Smits,
 Utrecht
 mr A. M. G. Bernard, Utrecht
 drs A. Bertoen, Bilthoven
 mej. J. A. Bertoen, Utrecht
 mevr. E. M. Besier-Sloet van Marxveld,
 Utrecht
 J. W. in de Betouw, Nieuwegein
 J. Bettman, Hilversum
 H. Beugels, Utrecht
 A. A. Beukema, Lelystad
 H. P. D. Beulens, Deurne
 dr H. M. Beumer, Utrecht
 Erna Beumers, Utrecht
 G. M. van Beuningen, Utrecht
 H. J. E. van Beuningen, Langbroek
 B. C. van Beusekom, 's-Gravenhage
 W. van Beusekom, Utrecht
 dr F. H. L. Beijaert, Utrecht
 mej. L. Beyaert, Utrecht
 mej. L. Beijers, Utrecht
 D. Bezemer, Utrecht
 Kon. Bibliotheek, B.B.N., 's-Gravenhage
 Bibliotheek Rijksuniversiteit Utrecht
 Bibliotheek, Universiteits-, Utrecht
 Universitäts Bibliothek, Münster (BRD)
 Bibliotheek, Arnhem
 Bibliotheek Kruissherenklooster, Amersfoort
 Stichting openbare bibliotheken,
 Amersfoort
 Openbare Bibliotheek, De Bilt
 Openbare Bibliotheek, Bilthoven
 Openbare Bibliotheek, Breukelen
 Atheneum Bibliotheek, Deventer
 Openbare Bibliotheek, Driebergen-Rijsenburg

Openbare bibliotheken, stichting Hilversumse-,
 Hilversum
 Openbare Bibliotheek, 's-Gravenhage
 Openbare Bibliotheek, Jutphaas
 Bibliotheek, Leersum
 Bibliotheek Mij. der Nederlandse
 Letterkunde, Leiden
 Openbare Bibliotheek, Maarssen
 Stadsbibliotheek, Maastricht
 Openbare Bibliotheek, De Meern
 Openbare Bibliotheek, Nieuwegein
 Openbare Bibliotheek, Vleuten
 Openbare Bibliotheek „Het Goede Boek”,
 IJsselstein
 Openbare Bibliotheek, Veenendaal
 Openbare Bibliotheek, Woudenberg
 Openbare Bibliotheek, Wijk bij Duurstede
 Openbare Bibliotheek, Zeist
 Bibliotheek Vrije Universiteit,
 afd. tijdschriften, Amsterdam
 Openbare Bibliotheken Utrecht:
 Openbare Bibliotheek, Bernadottelaan
 Openbare Bibliotheek Boerhaveplein
 Openbare Bibliotheek Elinkwijk
 Openbare Bibliotheek 't Goylaan
 Openbare Bibliotheek Tuinwijk
 Openbare Bibliotheek Kanaalstraat
 Openbare Bibliotheek Maria van
 Hongarijreed
 Openbare Bibliotheek Burg. Norbruislaan
 Openbare Bibliotheek Oudegracht
 Openbare Bibliotheek Oog in Al
 Openbare Bibliotheek Hoograven
 Openbare Bibliotheek Vader Rijndreef
 Centrale Rabobank, afd. Bibliotheek-, Utrecht
 mr K. S. Bieger, Bilthoven
 C. L. Bilars, Utrecht
 mr J. van Binsbergen, Bilthoven
 W. M. Bitter, Utrecht
 A. Blankert, 's-Gravenhage
 H. Blaauwendraad, De Meern
 mevr. drs B. E. P. Bleeker-Eeuwens,
 Bilthoven
 ir W. P. van den Blink, Utrecht
 H. Bloebaum, Utrecht
 mr E. Bloembergen, Bilthoven
 A. H. Bloemsmā, Utrecht
 dr D. P. Blok, Amsterdam
 mr P. A. Blok, Nieuwegein
 mr A. Blom, Utrecht
 D. Blom, Utrecht
 mevr. H. Blotkamp-de Roos, Utrecht
 mevr. N. Bobbink-de Wilde, Soest
 ir R. J. Boddé, Zeist
 W. Boddé, Utrecht
 drs A. van Boecop, Utrecht
 Boekhandel van der Galie, Utrecht
 ir M. Boekwilt, De Meern
 T. H. de Boer, Abcoude
 De Boer-Cuperus b.v., Utrecht
 E. Boerhout, Utrecht
 J. Boerman, Utrecht

mevr. G. C. Boerrigter-Rijpstra, Utrecht
 F. Boersma, Utrecht
 R. W. C. baron van Boetzelaer, Laren (N.H.)
 J. C. barones van Boetzelaer, De Bilt
 C. J. Bogaard, Vianen
 H. P. Bogaard, Bilthoven
 L. D. Bogerd, Utrecht
 F. Bogers, Utrecht
 K. van Boggelen, Utrecht
 mr J. P. Bol, Naarden
 J. Bolhuis, Wijk bij Duurstede
 C. J. Bollee, Utrecht
 drs J. B. J. Bollerman, Rotterdam
 J. H. Bomer, Utrecht
 mevr. F. von Bönninghausen-Bruinsma,
 Utrecht
 mevr. G. de Bont-de Vries, Utrecht
 A. C. Boogaard, Utrecht
 G. J. van de Boogaard, Maarssen
 Boogaerd (apotheek), Utrecht
 mevr. H. Boogman-Wesselo, Utrecht
 ir H. J. Boon, Bilthoven
 J. G. M. Boon, Lopik
 mevr. G. Boon-Vroegop, Utrecht
 dr W. J. de Boone, Garderen
 M. M. S. Boot, Utrecht
 mevr. dr E. P. de Booy, Bilthoven
 H. D. Borgers, Oostburg
 C. J. Borleffs, Utrecht
 P. H. Borra, Utrecht
 mevr. V. Borrias-van Tongeren, Utrecht
 mevr. G. J. Borst-de Breuk, Apeldoorn
 drs H. Borstlap, Bilthoven
 C. A. Bos, Utrecht
 Chris Bos, Utrecht
 mr W. S. Bos, Driebergen
 mej. ir A. E. M. Bosch, 's-Gravenhage
 Fr. Bosch, Utrecht
 J. F. H. Bosch, Bilthoven
 mevr. E. Bosch-van den Kolk, Amersfoort
 drs F. H. M. Bosch-Kruimel,
 's-Hertogenbosch
 mr L. H. N. F. M. Bosch
 Ridder van Rosenthal, Rhenen
 ir G. Boschloo, Utrecht
 mej. L. W. Bosman, Utrecht
 D. D. Bosscher, De Bilt
 P. C. Bosselaar sr, Utrecht
 P. C. Bosselaar jr, Utrecht
 mevr. P. Bosselaar-van Oort, De Bilt
 P. W. Bostelaar, Utrecht
 D. G. Boswijk, Utrecht
 C. O. Bouwstra, Delft
 Els de Bouter, Groenekan
 mej. B. S. Bouwman, Utrecht
 dr D. P. R. A. Bouvy, Bussum
 A. J. Braak, De Bilt
 A. J. Braak, Driebergen
 mej. drs J. Braam, Ommen
 M. Braam, Utrecht
 prof. dr R. Braams, Utrecht
 J. Braat, Vleuten
 mr Ph. M. de Brabander, Utrecht
 C. van den Braber, Amersfoort
 F. S. L. Bracht, Utrecht
 mevr. J. Brandt-van der Veen, Utrecht
 J. D. Branger, Bilthoven
 mr A. J. Bransen, Utrecht
 dr A. H. Bredero, Dongen
 mr J. J. Bredius, Aerdenhout
 drs P. den Breejen, Utrecht
 J. P. Bridé, Maarn
 A. van den Brink, Bilthoven
 J. A. Brinkhuis, Zeist
 mevr. A. B. van de Broek-Ho, Utrecht
 mevr. E. van de Broek, Utrecht
 H. J. Broekman, Utrecht
 J. M. Broekman, Den Helder
 J. J. Broer, Amersfoort
 A. P. Broeren, Baarn
 Broese-Kemink, Utrecht
 mevr. H. Brom-Fischer, Utrecht
 H. Bronsema, Nunspeet
 J. Broos, Nieuwegein
 M. G. Brouwer, Utrecht
 mej. H. Brouwer Nijhoff, Utrecht
 A. J. de Bruin, Utrecht
 C. J. M. de Bruin, Nieuwegein
 H. G. de Bruin, Utrecht
 mr M. G. de Bruin, Zeist
 R. E. de Bruin, Utrecht
 mevr. L. H. de Bruin-Tapperman, Utrecht
 G. J. R. Bruinsma, Utrecht
 J. Bruinvels, Bilthoven
 prof. dr Van Brümmer, Bilthoven
 G. J. Bruring, Utrecht
 B. de Bruyn, Nieuwegein
 mevr. W. G. de Bruyn-Wachter, Utrecht
 W. K. de Bruyn, Utrecht
 mej. R. Buis, Utrecht
 P. W. Buisman, Utrecht
 mr A. R. Burger, Utrecht
 mevr. J. van Bussel-van Doorn, Bilthoven
 mevr. Buitenweg-Mourits, De Meern
 P. Th. Bunjes, Langbroek
 C. B. van der Burch, Amsterdam
 dr A. P. J. van der Burg, Rijswijk
 J. H. van der Burg jr., Utrecht
 B. Burger, Utrecht
 mevr. E. Burgman-Laufer, Driebergen
 mevr. J. W. van Bussel, Bilthoven
 mevr. B. Buys-de Geus, Doorn
 E. Buysman, Utrecht
 dr M. P. van Buijtenen, Utrecht
 mej. dr E. A. C. Buyze, Utrecht
 T. T. M. H. Bijleveld, Rhenen
 H. Bijlsma, Utrecht
 drs G. J. van Campen, Malden
 mr J. W. C. van Campen, Utrecht
 B. van Capelle, Utrecht
 mevr. W. S. Capetti-Veenendaal, Maarn
 mr J. Caro, Bilthoven
 ir E. D. Cartier van Dissel, Laren (N.H.)
 C. J. Casteleijn, Utrecht

C. L. ten Cate, Utrecht
 mevr. drs R. M. ten Cate-Dhont, Utrecht
 Centraal Museum, Utrecht
 mr C. F. X. Cerutti, Utrecht
 mr F. J. M. Cerutti, Heythuysen
 J. F. Choufoer, Utrecht
 Chr. Pedagogische Academie „Rhehoboth”,
 Utrecht
 mevr. dr J. G. van Cittert-Eymers, Utrecht
 W. C. F. Claerhout, Utrecht
 J. Clay, Culemborg
 J. G. van Cleef, Utrecht
 mevr. J. A. de Cock-Borren, Utrecht
 St. de Cock, Mechelen (B.)
 G. J. Colenbrander, Utrecht
 mevr. J. Colenbrander-Donkers, Utrecht
 H. J. A. Collette, Utrecht
 A. G. Cool, IJsselstein
 D. J. de Coole van Stroe, Zeist
 mej. A. C. Coolsma, Utrecht
 mr B. J. Cornelissen, Utrecht
 C. J. Cornet, Utrecht
 mevr. F. Cossee-de Wijs, Dordrecht
 C. T. van Craaikamp, Zeist
 W. F. Cramer, Utrecht
 O. J. Crommelin, Utrecht
 drs H. A. Crouwel, Utrecht
 P. van Daal, Tilburg
 J. A. den Daas, Utrecht
 mevr. C. G. G. van Dam-Volle,
 bijgenaamd Roman, Utrecht
 dr G. J. W. van Dam, Zeist
 ir H. Dam, Utrecht
 mej. C. J. Dambrink, Utrecht
 mr P. H. Damsté, Utrecht
 J. Das, Bilthoven
 F. D. S. Deana, Utrecht
 A. M. M. Dekker, Utrecht
 dr C. Dekker, Odijk
 D. Dekker, Maarssen
 drs W. H. J. Dekker, Utrecht
 H. E. Dekhuijszen, Rhenen
 G. Th. Delmarre, Bunnik
 mr W. H. J. Derks, Bosch en Duin
 A. A. D. Derksen, Groenekan
 mej. J. Desplanque, Utrecht
 Detam, Utrecht
 C. A. van Deventer, Utrecht
 mej. C. M. van Deventer, Drachten
 B. A. H. J. Diephuis, Oud Loosdrecht
 H. J. Diepenbroek, Utrecht
 mevr. C. van Dieren-van Karsbergen, Utrecht
 G. H. van Diest, Nuenen
 H. W. van Diest, Utrecht
 C. N. Dieters, Utrecht
 drs H. J. D. Dieters, Utrecht
 H. Diks, Utrecht
 Directeur repertoire d'art et
 d'archeologie, Paris
 G. van Dockum, Utrecht
 J. J. Doeland, Utrecht
 mr F. Doeleman, Utrecht

Jkv. R. van der Does de Willebois, Utrecht
 G. C. van Doesburg, Utrecht
 M. H. H. Doesburg, IJsselstein
 A. A. ten Doesschate-Ameling, Zeist
 H. van Dokkum, Utrecht
 mevr. C. H. Donker-van Ollefen, Bussum
 mevr. IJ. M. Donkersloot-de Vrij, Odijk
 P. Dons, De Bilt
 C. H. Donselaar, De Bilt
 A. van Doorn, Utrecht
 A. G. M. van Doorn, Utrecht
 G. C. van Dorp, Zeist
 mej. N. C. Dorrepaal, Utrecht
 M. Dorrestein, Utrecht
 T. Dorresteyn, Utrecht
 D. S. Dorsser Keus, Utrecht
 A. R. van Dort, Nieuwegein
 J. A. Dortmond, Utrecht
 mr F. A. Doude van Troostwijk, Bussum
 dr P. A. C. Douwes, Utrecht
 Douwe Egberts, Koninklijke Tabaks
 Fabriek-, Utrecht
 J. Draak, Utrecht
 J. E. C. Drabbe, Utrecht
 J. G. Drewes, Utrecht
 Joh. van Drie, Utrecht
 W. van Driel, De Bilt
 F. L. Driessen, Utrecht
 J. van der Drift, Utrecht
 mej. C. Drok, Utrecht
 M. M. van Dort, Utrecht
 B. Droste, Utrecht
 A. M. den Drijver-Veenstra, Utrecht
 J. A. Dubois, Utrecht
 mevr. M. G. B. Duitemeyer-Meffort, Utrecht
 mevr. mr M. A. Dukes-Greup, Breukelen
 dr A. Dunning, Loenen a/d Vecht
 mevr. M. W. Dur-Lotter, Utrecht
 mej. E. M. P. van Duren, Utrecht
 mevr. E. P. Duvekot-de Lint, Doorn
 C. van Dijk, Bunnik
 P. van Dijk, Utrecht
 Th. van Dijk, Utrecht
 mevr. T. van Dijk-Doorenbal, De Meern
 mr G. H. C. van Dijken, Utrecht
 prof. dr J. H. Dijkhuis, Utrecht
 mr L. A. Dijksman, Utrecht
 S. Dijkstra, Utrecht
 M. W. Ebell, Utrecht
 mr W. Th. D. A. van Eck, Voorburg
 W. A. van Ede, Veenendaal
 mevr. G. J. Eekhof-Blits, Utrecht
 mevr. P. A. G. C. B. Th. Ehrenfeld-ten Bosch,
 Utrecht
 dr P. F. Elbers, Tuil
 Elektro Technisch Bureau Verwey, Utrecht
 mevr. A. Elderson, Utrecht
 mej. C. Elink Sterk, Utrecht
 H. F. van Elk, Maarssen
 J. Elsenaar, Utrecht
 mr P. van der Elst, Utrecht
 J. D. A. van Embden, Utrecht

G. H. van Empel, Utrecht
 H. Endlich, Haarlem
 ds. C. M. van Endt, Utrecht
 prof. dr. P. M. Endt, De Bilt
 dr R. C. Engelberts, Utrecht
 mr H. W. Engelbrecht, Utrecht
 L. B. Engelen, Utrecht
 G. C. den Engelsman, Harmelen
 A. J. Engelsman, Doorn
 A. Enklaar, Amersfoort
 mevr. A. Enklaar-Meijer, Utrecht
 mevr. M. M. Ernst-Geerlof, Gouda
 mej. A. van Es, Utrecht
 mej. M. A. H. van Es, 's-Gravenhage
 H. van Essen, Utrecht
 mej. H. van Etten, Utrecht
 G. Evers, Utrecht
 P. H. M. Everaard, Utrecht
 M. A. T. Evertuin, Utrecht
 mr. dr H. J. Ewoudt Vermeulen, Utrecht
 D. L. Exalto, Utrecht
 E. Eykhout, Utrecht
 L. H. B. Faber, Utrecht
 F. G. R. Falet, Culemborg
 A. P. M. Festen, Utrecht
 mevr. M. M. van Feije, Utrecht
 A. Fielmich, Utrecht
 I. A. S. Fischer, Amerongen
 mevr. N. Floor, Utrecht
 R. Fokkenrood, Utrecht
 A. A. Fortgens, Utrecht
 mr A. P. J. Fortuin, Utrecht
 drs F. G. M. Francissen, Maarn
 mej. M. J. Francken, Doorn
 prof. dr H. Freudenthal, Utrecht
 C. Fris, Driebergen-Rijsenburg
 mevr. W. M. de Froe-van Roo, Utrecht
 C. J. W. N. Froom, Utrecht
 J. Frowijn, Utrecht
 R. A. Frowijn, Culemborg
 mej. J. Fukkink, Utrecht
 mevr. S. van der Gaast-Bakker Schut,
 Utrecht
 mevr. A. H. L. Gadella-Hornix, Hilversum
 mevr. E. van Galen, Utrecht
 mr J. van Galen Last, Doorn
 drs A. J. van Galen Last, Voorschoten
 mevr. A. P. Gantevoort, Utrecht
 S. M. van Geel, Utrecht
 P. van Geelen, Utrecht
 Jhr mr L. E. de Geer van Oudegein,
 Nieuwegein
 mej. T. Geerlofs, Rotterdam
 prof. dr J. G. van Gelder, Utrecht
 Gemeente Bunnik
 Gemeente Kockengen
 Gemeente Montfoort
 Gemeente Mijdrecht
 Gemeente Utrecht
 Gemeente Veenendaal
 Gemeente Wijk bij Duurstede
 G.E.B., Utrecht
 Gemeentelijk Vervoerbedrijf, Utrecht
 R. B. van Gemert, Utrecht
 Genealogie: Centraal Bureau voor -,
 's-Gravenhage
 Genealogical Society, Utah, U.S.A.
 A. van Gent, Bergschenhoek
 H. Geraerts, Utrecht
 E. M. G. Gerards, Montfoort
 J. Gerritsen, Utrecht
 M. C. le Geu, Maarn
 Sij. van Geuns, Nieuwegein
 L. H. W. de Geus, Veenendaal
 mevr. A. de Geus-Schuurman, Utrecht
 mevr. M. A. C. de Geus-Viëtor, Bilthoven
 W. Th. Geveke, De Bilt
 ds B. van Ginkel, Zeist
 G. J. van Gisbergen, Utrecht
 M. J. W. Godefroy, De Bilt
 F. Godschalk, Utrecht
 J. Godschalk, Rotterdam
 S. A. Goedegebuure, Utrecht
 mr J. C. B. Goemans, Zeist
 R. Gofferjé, Utrecht
 mevr. J. S. Goldhoorn-de Klerck, Utrecht
 drs A. B. van Gool, Utrecht
 J. van Goor, Bilthoven
 R. G. J. Graadt van Roggen, Soest
 dr D. A. de Graaf, Goes
 M. J. de Graaff, Utrecht
 A. Graafhuis, Utrecht
 E. Graafstal Paasche, Vleuten
 mej. W. W. H. Graner, Utrecht
 W. de Greef jr, Woudenberg
 Ph. J. Greep, Bilthoven
 Gregoriushuis; Sint -, Utrecht
 mej. H. C. Gremmée, Utrecht
 H. W. Gresnigt, Utrecht
 N. A. J. Gresnigt, Bilthoven
 A. Greve, Utrecht
 P. E. Greven, Utrecht
 J. L. Griep, Utrecht
 mej. C. van der Grind, Utrecht
 H. A. van der Grind, Houten
 Gritt Brillen b.v., Utrecht
 F. A. Groen, Doorn
 J. J. M. Groen, Utrecht
 mr W. Ch. Groen, Utrecht
 J. H. Groenen, Utrecht
 mej. J. E. M. Groener, Utrecht
 mej. D. A. Groeneveld, Utrecht
 J. T. A. Groeneveld, Utrecht
 G. Groeneveld, Utrecht
 G. J. van Groningen, Utrecht
 mej. drs L. van Groningen, Utrecht
 mr A. W. J. de Groot, Utrecht
 ir C. de Groot, Utrecht
 C. P. de Groot, Utrecht
 G. de Groot, Maastricht
 mej. P. de Groot, Utrecht
 mevr. T. C. G. de Groot-Haanschoten,
 Hilversum
 dr D. Grosheide, Utrecht

Th. C. Gruter, Hollandse Rading
 ir A. Grijns, Bunnik
 C. P. Gülcher, Maartensdijk
 H. L. Gumbert, Utrecht
 Th. H. van der Gun, Aduard
 J. M. Gunneman, Utrecht
 Th. Haakma Wagenaar, Utrecht
 G. C. de Haan, Doorn
 G. van de Haar, Bilthoven
 J. van der Haar, Utrecht
 P. A. Haars, Maarssen
 A. G. M. Haas, Utrecht
 ir G. P. de Haas, Utrecht
 A. Haazevoet, Utrecht
 R. W. Haentjes Dekker, Utrecht
 mevr. H. G. de Haer-van de Heuvel, Utrecht
 prof. dr C. G. van Haeringen, Utrecht
 mevr. M. Hageman, Utrecht
 H. F. van Halem, Utrecht
 A. J. Hallebeek, Driebergen
 mevr. C. L. R. Hallewas-Falger, De Bilt
 mevr. H. W. E. Hamel-Visser, Utrecht
 mevr. R. Hamelink, Utrecht
 B. Harmelink, Utrecht
 L. Hamerslag, IJsselstein
 mej. A. M. Hana, Zeist
 mej. M. Hardebol, De Bilt
 J. C. Hardeman, De Bilt
 drs J. Harms, Maartensdijk
 M. P. H. Harmsen, Apeldoorn
 B. van Harn, Utrecht
 K. L. M. Harsveld, Utrecht
 P. D. 't Hart, De Meern
 mej. N. Harte, De Bilt
 T. Harteveld, Utrecht
 J. R. den Hartog, Utrecht
 Harvard College Library, Cambridge, U.S.A.
 J. C. van Hasselt, Breukelerveen
 mr G. P. Hauer, Utrecht
 mevr. A. E. Haverkamp-van Temmen, Malaga
 (Spanje)
 mevr. J. H. Haverkorn van Rijsewijk-Wackie
 Eysten, Utrecht
 Th. van Hazel, Amsterdam
 J. L. Heeg, Utrecht
 Heemkunde Stichting, Amerongen
 C. van Hees, Utrecht
 drs P. van Hees, Utrecht
 mej. mr J. Hefting, Utrecht
 W. J. Hefting, Utrecht
 C. Heil, Utrecht
 G. Heilema, Utrecht
 Th. J. J. van den Heiligenberg, Blauwkapel
 J. G. Heilijgers, Utrecht
 B. J. Hekket, Hengelo (O.)
 G. A. P. van Helbergen, Driebergen
 J. Helder, Zeist
 J. M. van Hellenberg Hubar, Utrecht
 L. Hempelman, Utrecht
 mej. D. Hempenius, Utrecht
 A. P. J. Hendriks, Utrecht
 J. Hendriks, Utrecht
 G. Hengstman, Utrecht
 mevr. A. J. M. Heniger-Koenheim, Vianen
 H. Henri, Nunspeet
 H. Henrotte, Utrecht
 N. Hermans, Utrecht
 C. den Hertog, Zeist
 M. Hes, Utrecht
 prof. dr W. Heslinga, Bilthoven
 W. Hessel, Utrecht
 S. Hesselink, Utrecht
 S. S. Hesselink, Houten
 J. G. van Hessen, De Bilt
 ir J. T. A. van Heteren, Waalre
 W. A. J. van Heteren, Doetinchem
 mevr. W. S. T. Heupers-Nuy, Soest
 H. van Heuven, Utrecht
 mevr. M. W. Heyenga-Klomp, Amersfoort
 Th. F. den Heyer, Hilversum
 P. Heijmerink, Utrecht
 Heijmerink's Bouwbedrijf, Utrecht
 P. M. Heijmink Liessert, Schalkwijk
 ir G. J. T. Heyning, Doorn
 P. C. M. van Heyningen, Utrecht
 dr H. Heyster, Utrecht
 A. J. Hilbers, Utrecht
 C. Hilhorst, Hoogland
 J. G. Hilhorst, Soest
 J. Th. M. van Hintum, Zeist
 dr J. W. Hingst, Zeist
 B. J. Hipke, 's-Gravenhage
 drs W. R. Hirschfeld, Bergen (N.H.)
 Historische Kring Loosdrecht
 Historische Vereniging Oud Renswoude
 mevr. M. E. Hoejenbos-van Kalken, Utrecht
 C. J. Hoek, Leersum
 drs T. J. Hoekstra, Bennekom
 mevr. A. J. J. 't Hoen-Elsendoorn, Utrecht
 mevr. G. H. Hoeneveld-Röhner, Rotterdam
 mevr. E. M. Hoestra-Buitenweg, Doorn
 J. F. J. Hoeting, Bilthoven
 mej. drs M. B. van der Hoeven, Zeist
 J. C. van Hoffen, Groenekan
 F. M. A. Hofhuis, Utrecht
 mevr. S. Hofman-de Boer, Utrecht
 H. Hofsté, Utrecht
 A. Hogeweg, Utrecht
 J. G. Hol, Maarssen
 H. Hol jr, Utrecht
 mevr. A. S. Holleman-Stratman, Soest
 mr H. Hollestelle, Utrecht
 mevr. N. Holtkamp-Vellinga, Utrecht
 B. Holtkamp, Culemborg
 dr A. H. Holtz, De Bilt
 mevr. C. M. Honings, Utrecht
 Jhr mr F. F. Hooft Graafland, Utrecht
 mr Th. A. Hoog, Bilthoven
 C. Hoogendoorn, Utrecht
 mej. M. Hoogendoorn, Utrecht

- mr H. L. L. van Hoogenhuyze, Zeist
 J. Hoogenraad, Driebergen-Rijsenburg
 ir T. van Hoogevest, Amersfoort
 A. H. R. Hoogezand, Breukelen
 J. R. Hoogezand b.v., Utrecht
 dr G. A. Hoogland, Mook
 drs H. J. Hoogland, Malden
 R. A. Hoogland, Bilthoven
 mevr. S. Hooykaas-van de Berg, Bilthoven
 mevr. J. J. C. van Hoorn-Groneman, Utrecht
 mevr. L. A. M. A. Hopman-van Weelderden,
 Utrecht
 mej. E. van der Horst, Bilthoven
 mej. J. E. van der Horst, Utrecht
 Ad. Hosman, Utrecht
 T. H. A. van der Hout, Dronrijp
 D. K. van Houten, Bosch en Duin
 A. N. Houtman, Utrecht
 mej. dr M. E. Houtzager, Utrecht
 dr J. Hovy, Amersfoort
 prof. dr F. W. Hugenholtz, Bilthoven
 C. J. Hugging, Vlijmen
 D. van den Hul, 's-Gravenhage
 dr A. van Hulzen, Utrecht
 E. M. Hupkens van der Elst, Amersfoort
 mevr. C. A. van der Hurk-van de Bovenkamp,
 Driebergen
 G. van der Hurk, Utrecht
 J. C. van der Hurk, Utrecht
 drs U. F. Hylkema, Utrecht
 J. N. van 't Hullenaar, Utrecht
 mevr. L. Icke-Weber, Utrecht
 mevr. G. Immink-Blikkendaal, Haren (Gr)
 J. van Impelen, Utrecht
 ir A. M. van Ingen, Nieuwegein
 Internationaal Instituut voor
 Landaanwinning en Cultuurtechniek,
 Wageningen
 Instituut voor Prae- en Protohistorie,
 Amsterdam
 Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis,
 Utrecht
 Instituut voor Rechtsgeschiedenis, Utrecht
 Chr. d'Isendoorn-Baartmans, 's-Gravenhage
 mevr. M. van Irtson-van Soeren, Zeist
 mr D. H. C. Ittmann, Utrecht
 prof. mr E. H. 's Jacob, Groningen
 A. Jacobs, Utrecht
 E. Jacobs, Utrecht
 mr J. A. Jager, Utrecht
 T. de Jager, Utrecht
 J. Jalvingh, Utrecht
 H. Janmaat, Vinkeveen
 D. Jans, Utrecht
 A. M. Jansen-Straatman, Utrecht
 C. Jansen, Warnsveld (Gld.)
 ing. D. Jansen, Utrecht
 G. H. Jansen, Utrecht
 I. Jansen, Soest
 prof. dr. dr H. C. Jac. Jansen, Utrecht
 dr Jac. Jansen jr, Utrecht
 J. B. L. Jansen, Utrecht
 J. D. Jansen, Utrecht
 Louis H. Jansen, Woudenberg
 M. Jansen, Utrecht
 mej. S. K. Jansen, Utrecht
 W. J. Jansen, Utrecht
 hr. en mevr. C. R. Janssen-Kettlitz,
 Bilthoven
 H. L. Janssen, Utrecht
 J. C. Janssen, Utrecht
 drs J. W. Janssen, Bilthoven
 mej. drs A. M. H. Janssens, Driebergen
 A. H. Jas, Utrecht
 mevr. J. H. Jekel-Damen, Utrecht
 mevr. W. Jobse, Utrecht
 J. B. Jonasse, Eefde (Gld.)
 mevr. J. Jones-Maschhaupt, Utrecht
 E. de Jong, Utrecht
 H. de Jong, Vianen
 J. de Jong, Utrecht
 J. de Jong, Utrecht
 mej. M. G. de Jong, Utrecht
 P. de Jong, Utrecht
 mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen, Utrecht
 J. Jongenelen, Utrecht
 W. Jongerius, Utrecht
 ir G. J. Jonker, Utrecht
 mevr. A. M. E. Jonker-Verhoef, Asperen
 mr H. A. de Jongh, Utrecht
 dr J. Jongh, Maarn
 prof. dr A. G. Jonkees, Annen
 mevr. dr M. F. Jongkees-Vos, Utrecht
 mej. zr A. M. Jongsma, Utrecht
 mevr. H. Jonkman-Vermeulen, Utrecht
 ir H. G. Joosten, Leersum
 mevr. A. C. Jordan-Breukink, Zeist
 mevr. A. J. Jordens, Utrecht
 J. Th. R. Jorna, Utrecht
 ir J. P. Josephus Jitta, 's-Gravenhage
 J. C. M. Juffermans, Utrecht
 W. H. F. Jurgens, Doorn
 mevr. M. Jurlings-van Wijland, Nijkerk
 H. J. Jurriëns b.v., Bilthoven
 J. H. Jütte, Breukelen
 H. J. Ph. G. Kaajan, 's-Gravenhage
 mr J. Ph. G. Kaajan, Utrecht
 W. F. Kaldenberg, Amersfoort
 J. Kalf, Utrecht
 drs C. van Kalveen, Amersfoort
 mevr. A. A. S. Kamerling-van Haersma Buma,
 Doorn
 mevr. H. E. Kamerling-Lintner, Hilversum
 H. A. Kampers, Utrecht
 mr dr N. J. C. M. Kappeyne van de Coppello,
 Loenen a/d Vecht
 C. Karres, Utrecht
 mevr. E. M. T. ten Kate-Zandijk, De Bilt

Katholieke Scholengemeenschap
 voor meisjes, Utrecht
 P. M. G. Kauling Freks, Utrecht
 A. J. Keizer, 't Harde
 Th. Kelder, Utrecht
 A. P. F. M. Kemme, Schinnen (L.)
 M. S. F. Kemp, Groningen
 prof. dr G. Th. Kempe, Utrecht
 A. J. van Kempen, Bunnik
 H. F. Kemper, Utrecht
 R. M. Kemperink, Amersfoort
 prof. dr G. J. M. van der Kerk, Utrecht
 H. H. W. Kernkamp, Utrecht
 prof. dr J. H. Kernkamp, Bilthoven
 J. Kerskes, Utrecht
 J. Kerverzee, Utrecht
 Anne Kersten, Utrecht
 dr F. Ketner, Utrecht
 mevr. Ch. H. Ketner-Boll, Utrecht
 Kettlitz en Deenik, Utrecht
 mevr. H. Kettlitz-Schmitz, Utrecht
 D. Keuning, Noordwijk
 mr G. Keuning, Amsterdam
 ir J. S. Keyser, Bilthoven
 mevr. mr D. Kieboom-Jansen, Pijnacker
 drs C. J. Kievit, Poortugaal
 H. J. de Kievid, Eindhoven
 H. Kinkhorst, Utrecht
 drs A. F. E. Kipp, Utrecht
 J. B. A. Kipp, Amsterdam
 dr P. J. Kipp, Utrecht
 P. J. Kipp, Utrecht
 F. Kist, Zeist
 H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp, Zeist
 I. M. Klaarhamer, Ede (Gld.)
 A. A. Klarenbeek, Utrecht
 J. N. van de Klashorst, Utrecht
 P. J. van Kleinwee, Utrecht
 H. G. de Klerk, Utrecht
 mevr. J. Kleyer-Don, Utrecht
 mej. E. Klinkhamer, Utrecht
 F. R. Klinkhamer, Utrecht
 mevr. F. Klop-Veenstra, Utrecht
 ir P. Kluyver, Maartensdijk
 F. Kneefel, Utrecht
 P. Knolle, Utrecht
 mej. M. van de Knoop, Utrecht
 J. van der Knijff, Ermelo
 mr J. A. M. Koch, Utrecht
 P. F. C. Koch, Utrecht
 J. G. Kocken, Asperen (Z.H.)
 W. C. A. Kocken, Utrecht
 G. Koefoed, Utrecht
 J. Koehorst, Nieuwegein
 mevr. J. H. F. Koelman, Utrecht
 mej. E. Koenders, Utrecht
 mej. M. J. Koerten, Utrecht
 drs J. de Kogel, Leiderdorp
 mevr. H. Kok, Utrecht
 A. G. C. Kok, Doorn
 mevr. J. Kok, Utrecht
 mgr M. Kok, Utrecht
 Th. C. L. Kok, Utrecht
 A. M. Koldewey, Utrecht
 mej. E. A. Komproe, Utrecht
 mr C. J. A. Koning, Bilthoven
 mr V. Koning, Utrecht
 mevr. M. de Koning-Kreugel, Soest
 W. G. Kooistra, Utrecht
 R. L. Koolstra, Utrecht
 R. O. Koop, Linschoten
 mej. V. M. Koopman, Utrecht
 mej. S. Koopmans, Zeist
 B. J. A. Koot, Utrecht
 mevr. L. J. Koot-van Deventer, Utrecht
 mevr. A. H. van Kooten-Niekerk, Zeist
 G. Koppert, Utrecht
 F. G. Koren, Utrecht
 C. A. W. Korenhof, Utrecht
 mr J. Korf, St. Johannesga
 mevr. A. M. G. de Korne-Vunderink, Utrecht
 A. de Korte, Utrecht
 J. Th. de Korte jr, Houten
 mevr. mr B. K. Kortenhoff-Neppérus, Utrecht
 mej. A. H. Korteweg, Utrecht
 M. C. Korteweg, Utrecht
 mr A. P. Korthals Altes, Markelo
 drs G. J. Kottier, Westbroek
 mej. H. M. van Koutrik, Utrecht
 A. Kraan, Utrecht
 L. Kraan, Utrecht
 mej. F. P. Kramer, Utrecht
 mevr. A. van Kranen-Ruuls, Utrecht
 D. A. J. Kroes, Utrecht
 mevr. mr A. van der Kroft-Petit,
 Driebergen-Rijsenburg
 mr A. J. Kronenberg, Naarden
 mr A. J. Kronenberg, Utrecht
 R. Krooshof, Utrecht
 J. H. Kruit, Bilthoven
 G. van der Kuilen, Breukelen
 J. Kuipers, Soest
 J. Küpers, Utrecht
 I. C. van Kuyk, Utrecht
 R. van der Kuylen, Lopik
 mej. H. W. Kuyvenhoven, De Bilt
 V. K. Kuyvenhoven, Utrecht
 dr P. H. Kylstra, Utrecht
 J. C. van der Laan, Maarn
 drs P. van der Laan, Utrecht
 mevr. A. M. H. van Laar-Casander, Utrecht
 R. Ladrak, Utrecht
 Jan J. Lahmeyer, Maartensdijk
 J. van Lambalgen, Amersfoort
 J. Laméris, Zeist
 dr N. Lamme, Utrecht
 mevr. N. F. Lampen-Kamerbeek, Utrecht
 Landbouwbank, Utrecht

A. L. Landeweer, IJsselstein
 J. Landré, Den Dolder
 J. Langebeeke, Utrecht
 mevr. M. E. J. Langeler-Vis, Utrecht
 J. Langeveld, Eemnes
 T. Langerveld, De Bilt
 H. P. Lansberg, Bilthoven
 M. J. Lantwaard-Oostermeyer, Maarssen
 F. Lapoutre, Utrecht
 mevr. W. S. Laudy, Leusden
 R. Lebbink, Utrecht
 Chr. Leeflang, Amersfoort
 mevr. mr E. C. M. Leemans-Prins, Arnhem
 G. C. van Leersum, Utrecht
 E. H. van Leeuwen, Utrecht
 S. M. van Leeuwen, Utrecht
 mevr. Cath. M. van Leeuwen-Hamers,
 Amerongen
 J. J. H. van Leeuwen, Utrecht
 M. J. S. van Leeuwen, Utrecht
 P. D. van Leeuwen, Utrecht
 drs Th. J. A. van Leeuwen, Utrecht
 dr H. L. Ph. Leeuwenberg, Vianen
 A. C. van Leeuwenhoek, Utrecht
 N. G. van der Lek, Odijk
 mr P. C. J. van de Lelie, Utrecht
 J. W. Lemaier, Utrecht
 L. Lemmens jr, Utrecht
 mevr. Lensselink, Utrecht
 drs W. H. Lenselink, Hoevelaken
 G. J. L. Lenssen, Odijk
 mevr. L. Leppink-Oosterloo, Odijk
 P. S. Lettinck, Utrecht
 mevr. D. Leyenaar-Bol, Doorn
 drs J. H. Lichtenbeld, Utrecht
 W. van Lieshout, Utrecht
 mevr. I. H. Lighthart, Utrecht
 prof. dr J. H. van der Linde, Zeist
 prof. dr S. van der Linde, Utrecht
 F. A. van der Linden, Utrecht
 prof. dr H. van der Linden, Oegstgeest
 mevr. J. van der Linden-van Baren, De Bilt
 Kim Lindenhoff, Utrecht
 J. J. Linnebank, De Meern
 C. van Lint, Utrecht
 A. J. Lisman, Thonon les Bains (Fr.)
 A. J. A. M. Lisman N.V., Groenekan
 ir A. J. M. Lisman, Zeist
 J. C. Lissenberg, Zaltbommel
 dr L. H. Loeb, Laren (N.H.)
 E. Loggen, Utrecht
 G. P. van Londen, Utrecht
 K. G. Lorier, Utrecht
 mr A. Looten, Utrecht
 P. A. Lourens, Utrecht
 H. O. B. Lubbers, Utrecht
 H. van der Lugt, Vianen
 G. van Lunteren, Utrecht
 P. J. E. Luykx, Utrecht
 mr O. van Luyn, Utrecht
 mevr. I. van Luyn-van Doorn, Utrecht
 drs P. B. M. van Luyn, De Bilt
 mr C. Th. E. graaf van Lynden van
 Sandenburg, Neerlangbroek
 R. C. J. van Maanen, Leiden
 mevr. E. van Maarseveen, Utrecht
 mej. H. C. M. van Maarseveen, Utrecht
 J. A. J. van Maarseveen, Utrecht
 A. A. Mabelis, Amerongen
 C. A. van der Made, Bilthoven
 B. Maes, Utrecht
 mevr. L. W. L. van Malsen-Eissens, Utrecht
 J. C. de Man, Utrecht
 mevr. J. M. A. Mann, Utrecht
 mevr. S. Manolopoulos, Utrecht
 dr A. A. Manten, Utrecht
 A. M. Manten, Utrecht
 K. Marang, Utrecht
 ir F. C. Marckmann, Utrecht
 mej. dr A. J. Maris, Arnhem
 mr B. W. Maris, Benschop
 J. van der Mark, Bunnik
 mr J. A. Markus, Alkmaar
 Jhr P. H. A. Martini Buys, Brugge (Blg.)
 P. A. J. Marijne, Utrecht
 mevr. M. J. Maters-Ponten, Zeist
 drs A. H. H. M. Mathijsen, Bilthoven
 A. van Maurik, Utrecht
 A. F. van Maurik, Odijk
 J. van der Meer, Bunschoten
 mevr. J. van der Meer-Hendriks, Rotterdam
 mej. J. G. van der Meer, Utrecht
 J. A. P. Meere, Utrecht
 J. van Meerten, Utrecht
 ir G. L. Meesters, Utrecht
 mevr. J. M. M. van der Mei-Zilverentant,
 De Meern
 L. J. Meiresonne, Utrecht
 L. G. Meihuizen, Haren
 J. de Meijere, Vianen
 drs M. E. Mekking, Utrecht
 A. W. Mellema, Rotterdam
 mevr. H. C. N. Mengelberg, Utrecht
 A. C. van de Mersch, Baarn
 ir H. F. Mertens, Breukelen
 drs A. P. Messer, Maarssen
 J. Methorst, Utrecht
 mej. J. N. van der Meulen, Bilthoven
 F. Meulenbelt, Utrecht
 J. C. Meulenbelt, Utrecht
 L. van Meurs, Utrecht
 W. Meijbaum, Utrecht
 mr F. H. von Meijenfelt, Baarn
 J. W. H. Meyer, De Bilt
 A. K. de Meyer, Utrecht
 J. D. Meyers, Utrecht
 W. Meynen, Utrecht
 mej. B. Michels, Utrecht

E. G. Middag, Hilversum
 prof. dr H. T. J. Miedema, De Bilt
 J. Miedema, Utrecht
 H. J. M. A. Mieras, Utrecht
 mevr. C. van der Miesen-Roest, Utrecht
 G. Mik, Utrecht
 J. W. F. van Mil, Roden
 A. P. J. Miltenburg, Utrecht
 drs J. T. Minderaa, Utrecht
 mevr. M. B. Minnaert-Coelingh, Utrecht
 D. J. van Minnen, Utrecht
 J. Th. T. Modderman, Renkum
 H. H. Moers jr, Utrecht
 D. Moesbergen, Utrecht
 drs J. van der Molen, Utrecht
 hr. en mevr. M. R. van de Molen-Rutgers
 van Rozenburg, Zeist
 H. Moll, Utrecht
 mr H. J. Moltmaker, Groningen
 mevr. C. G. E. Mommersteeg-Harbord,
 Amsterdam
 drs P. A. D. A. Monna, Utrecht
 mr G. F. Monnereau, Oostermeer
 W. P. Mönnich, De Bilt
 A. L. Montauban, Amsterdam-Bijlmermeer
 J. D. G. Montenberg, Zeist
 mr D. Mooien, Zeist
 mevr. I. P. Mooien-van Tongerloo,
 Hollandsche Rading
 mevr. R. Moraal-Sierksma, Utrecht
 mej. C. E. Moorrees, Rhenen
 mevr. D. J. J. Mostert-van Lie, Utrecht
 mevr. J. M. Motshagen-Rietveld, Utrecht
 ir J. M. de Muinck Keizer, Bilthoven
 dr J. J. Mulckhuyse, De Bilt
 W. F. Mulckhuyse, Driebrugge
 mr A. A. Mulder, Utrecht
 mevr. B. Mulder, Utrecht
 C. F. Mulder, De Bilt
 J. C. Mulder, Utrecht
 K. A. Mulder, Utrecht
 W. Mulders, Utrecht
 mevr. A. C. Muller-van der Klift, Utrecht
 J. M. Muller, Utrecht
 W. Th. van Munster, Bilthoven
 A. van de Munt, Utrecht
 J. Muus, Utrecht
 C. M. H. Muyser, Utrecht
 drs H. J. Mijjer, Groningen
 E. J. Nagtegaal, Utrecht
 I. Nagtegaal, 's-Gravenhage
 K. B. Nanning, Vleuten
 drs Z. Narath, Bromma (Zweden)
 G. M. E. Nauta, Utrecht
 G. E. Nederhorst, Amsterdam
 Nederlandse Bank, Utrecht
 Nederlands Historisch Instituut, Rome (I.)
 Nederlands Openlucht Museum, Arnhem
 M. W. N. Neerinx, Amsterdam
 mevr. S. Neerinx-Esselink, Utrecht
 mej. A. H. M. van Nesselrooij, De Bilt
 E. H. van Nesselrooij, Utrecht
 H. G. van Nesselrooij, Nijmegen
 J. D. H. van der Neut, Amersfoort
 B. J. Nichting, Utrecht
 J. P. Nichting, Utrecht
 mevr. M. I. Neyzen, Utrecht
 dr C. A. Nierstrasz, Bilthoven
 A. Niekamp, Bunnik
 mej. C. P. Nieulanden, Utrecht
 G. H. M. Nieuwenhuis, Utrecht
 G. C. van Nieuwenhuizen, Meerkerk
 W. L. van Nieuwenhuijsen, Zeist
 A. van Nimwegen, Utrecht
 mevr. E. M. van Nispen, Utrecht
 Jhr F. C. C. M. T. van Nispen tot Sevenaer,
 Bilthoven
 mevr. C. Nobel-van Rossum, Giessenburg
 mevr. G. Noordzij-van der Werk, Utrecht
 ds J. Nooter, De Bilt
 dr J. de Nooy, Utrecht
 P. Nijhoff, Utrecht
 drs P. Nijhof, Utrecht
 R. Nijland, Bilthoven
 mevr. M. P. de Nijs-van der Meijden, Maurik
 mevr. H. C. C. Oets-van der Werken,
 Utrecht
 J. Offerhaus, Utrecht
 mevr. E. L. S. Offringa-Boom, Utrecht
 J. A. van Olderen, Diemen
 mr T. Olthoff, Bilthoven
 S. M. van Ommeren, Elst (U.)
 G. W. Onderstal, Utrecht
 Th. H. van Oort, De Bilt
 A. van Oosten, De Bilt
 B. Oostenbruggen, Maarssen
 D. Th. J. C. Oosterman, De Bilt
 W. G. van Oostveen, Rijswijk (Z.H.)
 R. J. Ooyevaar, IJsselstein
 J. G. B. Ording, Utrecht
 drs J. M. S. Oremus, Sittard
 A. C. M. van Os, Utrecht
 dr H. J. Oskam, Bilthoven
 J. van Osnabrugge, Utrecht
 A. J. W. Otto, Driebergen
 mej. dr Joh. K. Oudendijk, Utrecht
 Oudheidkundige Vereniging „Flehite”,
 Amersfoort
 Oudheidkundige Kring „Die Goude”,
 Gouda
 Oudheidkundig Genootschap Nifterlake,
 Breukelen
 mevr. G. A. F. Oudkerk-van der Kroon,
 Barendrecht
 T. A. van Overbeek, Soest
 W. H. van Overbeek, Utrecht
 mevr. A. G. Overdiep-Dijkstra, Utrecht
 H. A. Overgaw, Utrecht

A. van Overhagen, Naarden
 mevr. B. Overkleef, De Meern
 mevr. W. L. A. Ozinga-Ozinga, Vianen
 W. Paap, Lage Vuursche
 J. Pama, Utrecht
 mej. J. M. Papavoine, Amersfoort
 H. T. R. van Pareren, Utrecht
 H. H. Paris, Laren (Gld.)
 A. Pastoors, Utrecht
 mej. J. Pater, Utrecht
 Paters Minderbroeders, Utrecht
 W. Peddemors, Utrecht
 mevr. G. S. Pelt-Mulder, Bilthoven
 J. Penders, Utrecht
 M. A. Perdon, Breukelen
 W. A. G. Perks, De Bilt
 prof. mr A. A. G. Peters, Utrecht
 W. J. van Petersen, Groenekan
 P. Philips, Utrecht
 mevr. E. Pieper, Utrecht
 fa H. J. C. Pieters en zonen, Utrecht
 F. A. M. Pietersen, Hei en Beicop
 G. N. van der Plaat, Utrecht
 drs J. Plantinga, Utrecht
 mevr. J. F. van der Plassche-Visser, Utrecht
 H. J. van der Ploeg, Utrecht
 F. Ploeger, de Bilt
 P. Plokker, Katwijk aan zee
 N. Plomp, Zegveld
 R. Plomp, Maarssen
 H. J. Ploos van Amstel, Bilthoven
 mevr. prof. dr J. J. Poelhekke-Koch,
 Nijmegen
 dr H. Poen, Utrecht
 Van de Poll-Wolters-Quina Stichting,
 Zeist
 Van de Poll-Stichting, Zeist
 ir W. A. M. Pompe, Den Dolder
 J. A. Ponssen, Utrecht
 ir J. H. Pontier, Utrecht
 dr C. Poort, De Bilt
 J. W. A. Poortermans, Utrecht
 mevr. M. A. Poortman-Verkade, Utrecht
 fam. Pordon, Utrecht
 R. Pos, Maarssen
 mevr. A. Pos-van Cleef, Hilversum
 fam. Post-van der Berg, Utrecht
 mevr. M. Post-Sjamaar, Utrecht
 mr H. J. G. Postel, Utrecht
 C. Pot, Utrecht
 Tj. Pot, Utrecht
 K. Potjewijd, Utrecht
 mej. G. Prins, Utrecht
 prof. mr W. F. Prins, Bilthoven
 mevr. drs M. A. Prins-Schimmel, Putten
 dr F. J. A. Prop, Utrecht
 dr J. B. Proost, Doorn
 Provinciale Bibliotheek Centrale,
 IJsselstein

Centrale Bibliotheek Provincie Utrecht,
 Utrecht
 Provinciale Griffie (Leesportefeuille),
 Utrecht
 N.V. PEGUS, Utrecht
 Provinciaal Utrechts Genootschap voor
 Kunsten en Wetenschappen, Bilthoven
 mevr. W. H. Pruis-Lindner, Utrecht
 fam. Puit, Utrecht
 J. H. M. Putman, Bussum
 J. van Putten, Lopik
 R. L. M. Pijl Utrecht
 Jvr. M. Quarles van Ufford, Zeist
 H. Quee, Utrecht
 mevr. C. de Raadt-Hensen, Utrecht
 drs J. M. Raaymakers, Utrecht
 J. E. Ragay, Utrecht
 E. C. Rahms, Zeist
 mej. J. M. Th. E. Rahr, Utrecht
 Jvr. J. L. C. Ram, Bilthoven
 Jhr mr C. J. A. de Ranitz,
 Driebergen-Rijsenburg
 mr A. Ravelli, Bilthoven
 mevr. R. Ravensloot-Heubers, Utrecht
 Redactie Nieuw Utrechts Dagblad, Utrecht
 Redactie Utrechts Nieuwsblad, Utrecht
 mej. G. H. P. Ravestijn, Utrecht
 mr F. P. van Ravenswaay, Utrecht
 prof. dr E. Reeser, Bilthoven
 D. A. Regenboog, Bilthoven
 mr A. D. van Regteren Altena, Bergen (N.H.)
 mr G. D. Rehorst, Utrecht
 A. A. Reichwein, Zeist
 M. Remeinse, Maarssen
 J. M. Reinboud, Hilversum
 H. Reinders, Utrecht
 Reinders B.V., Utrecht
 dr mr A. W. Reinink, Utrecht
 D. Reits, Utrecht
 E. A. Van Renswouwe, Utrecht
 Jhr mr M. N. Reuchlin, Naarden
 M. A. F. Reuser, Groenlo
 A. M. de Reuver, Utrecht
 drs C. J. M. Reijers, Doorn
 prof. dr E. K. J. Reznicek, Bilthoven
 L. van Rhenen, Bilthoven
 mevr. E. E. Richter, Utrecht
 J. M. de Ridder, Bunnik
 mevr. H. J. M. L. E. de Ridder, Utrecht
 I. van Rie, De Bilt
 dr G. J. M. te Riele, Utrecht
 Th. Rienks, Vinkeveen
 A. G. van Riet, Linschoten
 J. H. B. M. van Riet, Utrecht
 W. F. van Riet, Utrecht
 B. H. M. Rietmeijer, Driebergen
 C. F. W. Rietveld, Harderwijk
 mej. A. de Ringh de Vries, Utrecht
 E. Ringsma, Utrecht
 mgr dr A. Rinkel, Utrecht
 mej. M. H. Rinkel, Utrecht
 mej. J. G. Riphaagen, Utrecht

Frank la Rivière, Utrecht
 G. J. Robbers, De Meern
 Juliette Roding, Utrecht
 G. J. Röhner, Utrecht
 dr J. C. Röhner, Zierikzee
 R. L. Röhner, Maartensdijk
 mevr. G. J. la Roi, Maartensdijk
 R. Roks, Driebergen
 mr J. H. Rombach, Alkmaar
 J. W. Rommerts, Zeist
 mevr. M. de Roo, Roermond
 dr J. W. M. Roodenburg, Doorn
 mej. M. C. Roodenburg, Utrecht
 J. Roodvoets, Utrecht
 mr F. Roos, Bilthoven
 mevr. J. C. de Roos-Roetman, Utrecht
 J. de Roos, Vreeswijk
 mevr. A. M. Roosenburg, Utrecht
 J. W. van Roosmalen, Utrecht
 mej. S. M. J. A. van Roosmalen, Utrecht
 A. J. T. Rootlieb, Houten
 C. Roosenboom, Utrecht
 D. A. Roosemond, Utrecht
 J. M. Roozenboom, De Bilt
 mej. A. M. Rosenbaum, Utrecht
 W. J. Rooyaars, Leusden
 A. van Rossum, Maarssen
 K. W. J. van Rossum, Nijmegen
 M. F. M. van Rossum, Utrecht
 Th. J. A. van Rossum, De Bilt
 W. J. C. van Rossum, De Bilt
 Drukkerij van Rossum, Utrecht
 R.O.V.U., Utrecht
 J. de Ru, Utrecht
 C. de Ruiter, Utrecht
 ir J. J. de Ruiter, Nanisivik (Canada)
 mevr. F. T. Ruiters-Harms, Utrecht
 M. Ruppert, Wassenaar
 A. Rutgers, Utrecht
 Jhr mr L. M. Rutgers van Rozenburg, Zeist
 J. W. G. M. Rutten, Schiedam
 A. W. G. M. Ryus, Utrecht
 mr L. de Ruyter, Nieuwegein
 J. de Ruyter Korver, Utrecht
 B. M. van Rij, Utrecht
 G. van Rijbroek, Utrecht
 C. W. de Rijk, Utrecht
 prof. mr dr R. Rijksen, Zweep
 Rijksbureau voor Kunsthistorische
 Documentatie, 's-Gravenhage
 Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
 Zeist
 Rijksmuseum Het Catharijneconvent,
 Utrecht
 Rijksuniversiteit (Voorlichting),
 Utrecht
 Jan D. Rijnders, Utrecht
 Pascal A. R. Rijnders, Utrecht
 J. G. Sakkers, Maartensdijk
 A. Salet, Gorinchem
 A. Sandberg, Zeist
 H. J. L. van Sante, Utrecht
 P. A. A. van Santen, Utrecht
 mevr. A. W. Sauer-ten Have, Zeist
 M. K. F. Scager, Utrecht
 C. G. Schaareman, Utrecht
 mr P. J. Schadé, Amsterdam
 drs A. H. M. van Schaik, Utrecht
 J. W. van Schaik, Utrecht
 mr dr Th. E. E. van Schaik, Maarssen
 mevr. D. P. Schat-Mellinck, Utrecht
 Hilary M. J. Saules, Utrecht
 W. F. van Schavebeke, Utrecht
 ir E. J. G. Scheffer, Bilthoven
 J. A. Scheidemans, Utrecht
 H. P. van Schelven, Todtmoos-Rütte (BRD)
 drs J. G. S. Schemmeken, Houten
 J. A. Schenkenveld, Utrecht
 J. Scherjon, Utrecht
 H. W. Scherpenhuyzen, Utrecht
 C. A. Schilp, Utrecht
 mej. G. Schimmel, Utrecht
 mevr. C. F. M. J. baronesse
 Schimmelpenninck van der Oye-van Dam
 van Isselt, Utrecht
 P. Schipper, Utrecht
 H. Schipper, Utrecht
 mr W. H. Schipper, Utrecht
 mej. T. Schipper, Utrecht
 J. J. Schmalhausen, Vianen
 A. F. Schmidt, Bunnik
 W. G. Schnetkamp, Utrecht
 mevr. Fr. Schok, Utrecht
 dr mr J. B. M. Scholten, Utrecht
 mevr. J. Scholten-Van Oosten, Utrecht
 mevr. J. Scholtus, Utrecht
 F. Schoonheim, Amsterdam
 A. Schoonhoven, Utrecht
 J. Schoonhoven, Utrecht
 mej. H. Ch. Schoonhoven, Nieuwegein
 W. J. Schoonhoven, Utrecht
 mevr. drs E. N. Schouten, Hengelo (O.)
 mevr. C. Schouten, Gouda
 J. C. Schouten, Oudewater
 J. M. Schouten, Achterveld
 W. J. Schrader, Utrecht
 H. J. Schroten, Utrecht
 mevr. K. A. L. Schuckink Kool-Oudendal,
 Bunnik
 mevr. M. A. Schuitemaker-Koster, Utrecht
 J. Schut, Nieuwegein
 mej. J. Schut, Utrecht
 G. J. Schutte, Zeist
 mr J. Schuttevaër, Utrecht
 mevr. M. Swertz-van Wychel, Utrecht
 H. R. Schwietert, Bilthoven
 L. J. A. van Schijndel, Utrecht
 F. Senne, Utrecht
 H. L. W. Serné, Hilversum
 B. J. Serrée, Utrecht
 nevr. Serton-Meyer, Utrecht
 J. N. Servaas, Maarssen
 M. F. N. van Seumeren, Maarssen
 A. D. Severijn, Utrecht

mej. J. A. Severijn, De Bilt
 S. H. Severijn, Utrecht
 mr B. F. J. Simon, Utrecht
 mevr. E. S. Simon, Utrecht
 mej. H. Simonis, Utrecht
 T. M. A. Simonis, Woerden
 H. Singelenberg, Utrecht
 dr P. Singelenberg, Utrecht
 C. Singerling, Utrecht
 mevr. J. J. Singot-van Dijk, Nieuwegein
 Sint Thomas à Villanova School, Utrecht
 Hans Sitvast, Amsterdam
 mr C. van Slagmaat, Utrecht
 mevr. A. H. A. Slangen-Zwanenburg,
 Bilthoven
 T. J. Sloof, Utrecht
 B. P. van Slooten, Utrecht
 mej. G. C. van der Sluys, Utrecht
 mevr. drs H. van der Sluys, De Bilt
 L. J. M. G. Sluyters, Utrecht
 L. L. C. F. Sluyters, Leeuwarden
 H. J. de Smedt, Utrecht
 mej. R. A. Smid, Utrecht
 G. Smilda, Utrecht
 P. R. Smink, Hoogland
 drs F. Smit, Rotterdam
 H. C. Smit, Utrecht
 P. Smit, Utrecht
 T. S. Smit, Utrecht
 I. J. J. Smit, De Bilt
 mevr. G. Smits-Otten, Utrecht
 mej. W. Smitshuysen, Utrecht
 D. Smorenburg, Driebergen
 E. Smorenburg, Zandvoort
 mevr. M. Th. Snel, Utrecht
 dr H. A. M. Snelders, Bilthoven
 dr D. P. Snoep, Utrecht
 mevr. H. C. Snethlage-Hornstra, Utrecht
 H. Sneyder, Utrecht
 H. R. Snijder, Utrecht
 G. H. de Soeten, Utrecht
 H. J. de Soeten, Utrecht
 prof. mr A. L. M. Soons, Utrecht
 mevr. Van Spanje-van 't Hullenaar,
 Naarden
 W. Spans, Utrecht
 mej. A. P. H. M. Speet, Utrecht
 J. H. Spelbos, Utrecht
 drs H. H. Spiegelberg, Zeist
 G. H. F. Spitsbaard, Utrecht
 drs C. H. Staal, Utrecht
 J. L. M. Staal, Veenendaal
 F. O. Staal, Utrecht
 mr J. J. Stael, Utrecht
 Staatsbosbeheer, Utrecht
 J. van Staveren, Utrecht
 W. van der Steeg, Utrecht
 Otto ter Stege, Vianen
 mej. Ellen van der Steen, Maarssen
 mevr. S. van der Steen-Kapteijn,
 Utrecht
 mr H. P. M. Steenberghe, Bilthoven

Steenkolenhandelsvereniging, Utrecht
 J. F. Steenman, Den Helder
 H. J. J. Steins, Utrecht
 R. A. Sterk, Utrecht
 F. J. van Sterkenburg, Utrecht
 mej. A. G. Stuur, Utrecht
 Stichtse Culturele Raad, Utrecht
 Stichting Museum Kruideniersbedrijf,
 IJsselstein
 dr W. Stigter, Utrecht
 F. J. M. Stokhof de Jong, Utrecht
 J. H. N. Stokman, Bodegraven
 W. H. M. Stokman, Wijk bij Duurstede
 mej. A. G. Stolp, Loenen a/d Vecht
 Chr. Stooker, Vleuten
 W. Stooker, Utrecht
 W. Stooker, Utrecht
 W. A. Stooker, Utrecht
 dr J. A. Stoop, Utrecht
 C. Stoops, Hilversum
 W. A. Storm de Grave, Huis ter Heide
 ir J. A. Storm van Leeuwen, Utrecht
 mr J. D. M. Straten, Utrecht
 A. van Straten, Utrecht
 Streekarchief Krimpenerwaard,
 Schoonhoven
 Streekarchief Zuid-West Utrecht,
 Lopik
 Streekmuseum Rhenen
 H. J. Stringa, Utrecht
 D. Strijker, Utrecht
 dr J. E. A. L. Struick, Utrecht
 drs A. J. M. Sturkenboom,
 Driebergen-Rijsenburg
 mej. drs E. T. Suir, Utrecht
 Ogno E. M. Sutorius, Utrecht
 J. W. Swane, Utrecht
 W. C. J. Swanenburg, Utrecht
 C. G. Swart, Utrecht
 mr J. Swart, Rotterdam
 M. J. Sypkens Smit, Utrecht
 J. J. C. baron Taets van Amerongen,
 Renswoude
 W. E. baronesse Taets van Amerongen-
 Rutgers van Rozenburg, Bilthoven
 W. Takken, Amersfoort
 F. Tap, Utrecht
 W. A. Tap, Bilthoven
 I. Tarnoczy, Hilversum
 mr J. W. van Tellegen, Utrecht
 prof. dr ir C. L. Temminck Groll,
 Driebergen
 drs W. J. van Tent, Hoevelaken
 Th. W. K. ter Bruggen Hugenholtz,
 Utrecht
 L. Terken, Utrecht
 J. Terlingen, Utrecht
 J. J. Terpstra, Utrecht
 mevr. N. Teune-van Es, Utrecht
 J. Th. Teunis, Utrecht
 E. B. M. Theunissen, Utrecht
 E. M. van Thienen, Bussum

W. Timmer, IJsselstein
 L. H. Tholen, Utrecht
 H. W. Thomassen, Utrecht
 mevr. L. Thomassen, Utrecht
 W. Thoomes, St. Johannesga (Fr.)
 dr W. J. Thijssen, Utrecht
 Tiel-Utrecht Brandverzekering 1811,
 Utrecht
 B. C. Tieman, Utrecht
 G. Timmer, Utrecht
 mej. A. A. M. Timmer, Utrecht
 mr W. A. J. Timmermans, Amsterdam
 P. F. Tjepkema, Utrecht
 A. G. Toet, Utrecht
 G. P. M. Tollenaar, Utrecht
 mr J. H. des Tombe, Utrecht
 J. H. van Tongeren, Maarssen
 C. B. van Tongerloo, Bilthoven
 mej. drs L. van Tongerloo, Zeist
 mevr. W. van Tongerloo-Charls, Zeist
 mevr. A. J. Tonneijck-Ligthart, Utrecht
 mej. A. H. Toonen, Utrecht
 M. J. Top, Utrecht
 M. J. Top, Nunspeet
 mr S. Torensma, Utrecht
 mej. drs J. C. Toussaint Raven, Odijk
 H. M. J. Tromp, Leersum
 H. G. J. baron Van Tuyll van Serooskerken,
 Warmond
 R. Tweehuysen, Utrecht
 Jhr drs A. A. Twiss Quarles van Ufford,
 Vught
 Twijnstra's Oliefabrieken, Maarssen
 W. Uittenbogaard, Vleuten
 mej. A. H. Ulbrich, Bilthoven
 dr P. Ullersma, Driebergen-Rijsenburg
 drs R. M. Ullmann, Wassenaar
 mevr. M. Ullmann-Coebergh, Utrecht
 mevr. A. van Ulsen-Abcouwer, Arnhem
 Universiteitsmuseum, Utrecht
 Utrechtse Loodgieters Combinatie, Utrecht
 Utrechts Monumentenfonds, Utrecht
 drs H. M. den Uyl, Gorinchem
 ir R. G. den Uyl, Zoetermeer
 H. J. J. Uijterwaal, Utrecht
 mevr. mr M. J. Vaags-Kluitman, Utrecht
 Th. van de Vathorst, Utrecht
 mevr. W. A. M. Vavra-van Greevenbroek,
 Nieuwegein
 mr C. J. Veder, Leeuwarden
 C. W. Vedder, Nieuwegein
 mevr. G. van Veen-Kapinga, Zeist
 mej. M. C. van Veen, Utrecht
 P. M. van Veen, Utrecht
 dr T. van Veen, Utrecht
 mej. W. van Veen, Utrecht
 J. Veenman, Utrecht
 dr J. A. G. van der Veer, Utrecht
 Th. J. van der Veer, Utrecht
 mej. R. C. A. J. ter Veer, Utrecht
 D. Veersema, Aalst (N.Br.)
 mej. mr E. M. van de Vegt, Bilthoven
 mej. J. C. van de Vegt, Utrecht
 J. van der Vegt, Utrecht
 M. U. W. Vegter, Driebergen-Rijsenburg
 mevr. M. van der Velde-Nebbeling,
 Nieuwegein
 W. H. van der Velde, Utrecht
 F. J. A. van der Velden, Utrecht
 mevr. C. A. Velderman-Wienecke, Utrecht
 mej. drs H. J. Veldkamp, Amsterdam
 A. C. Veldman, Utrecht
 drs J. Veldman, Utrecht
 M. Veldman, Utrecht
 H. J. Velo, Maartensdijk
 S. Vellenga, Utrecht
 dr M. A. Vente, Utrecht
 P. Verbist, Utrecht
 F. Verbrugge, Utrecht
 A. W. M. Verburg, Utrecht
 mr P. J. Verdam, Zeist
 prof. F. Verdoorn, Utrecht
 dr J. A. Verduin, Maartensdijk
 Verenigde Bedrijven Bredero N.V.,
 Utrecht
 V.V.V., Utrecht
 H. H. P. Vergouwen, Utrecht
 A. M. Verhey, Rotterdam
 G. Verhoef, De Meern
 dr J. G. Verhoeven, Utrecht
 O. M. Verhorst, Herpt
 A. C. Verkaik, Zeist
 H. D. Verkruysse, Utrecht
 mr H. W. Verloop, Zeist
 mevr. J. L. Verloop-Nijssens, Oudewater
 mevr. J. A. Verloop-Hesta, Huis ter Heide
 mevr. A. C. Vermeulen, Utrecht
 A. J. Vermeulen, Huis ter Heide
 J. Vermeulen, Utrecht
 mr W. R. T. Vermeulen, Utrecht
 M. Vermooten, Utrecht
 prof. mr O. A. C. Verpaalen, Breda
 J. Verschoor, Utrecht
 G. Versloot, Bunnik
 mevr. M. M. Versnel-Schmitz, Utrecht
 Versteeg b.v., Aannemersbedrijf, Utrecht
 mej. E. F. Versteegh, Utrecht
 P. B. J. Verwei, Utrecht
 mevr. J. Verwer-Kroes, Utrecht
 mevr. L. C. Verwer-Rinse, Utrecht
 C. Verwers, Utrecht
 C. Th. Verwey, Waddinxveen
 J. Verweij, Breukelen
 W. J. van Viersen, Oosterbeek
 mej. mr dr J. C. H. H. de Vink, Utrecht
 S. A. Vink, Amsterdam
 D. J. Vinkenborg, Yerseke
 J. Vinkenborg, Utrecht
 B. J. Visschedijk, Maarssen
 dr C. Ch. G. Visser, Utrecht
 mej. D. G. P. Visser, Utrecht
 drs R. P. W. Visser, Maarn
 W. W. M. Visser, Loosdrecht
 mej. L. van der Vlerk, Utrecht

A. van Vliet, Utrecht
 I. M. van Vliet, Bilthoven
 P. D. van Vliet, Loosdrecht
 ir Ch. C. van der Vlis, Haarlem
 mej. A. M. C. Flug, Utrecht
 mej. J. H. Vlijm, Utrecht
 C. Vocking, Utrecht
 mevr. T. P. Voermans-Juriëns, Utrecht
 drs R. Volkers, Maartensdijk
 H. W. J. Volmuller, Utrecht
 mevr. M. E. Volten-Overdijkink,
 Bilthoven
 mevr. W. G. Volten-Röhner, Utrecht
 mej. B. Vondeling, Utrecht
 H. J. L. Vonhoff, Utrecht
 J. Vonk, Utrecht
 F. C. van de Vooren, Utrecht
 mevr. H. M. Voorhoeve-Bender, Utrecht
 P. J. Voorrips, Nieuwegein
 ir M. van der Voort, Utrecht
 mevr. A. C. F. Vorstius-Kruijff-
 Dames Visser, Utrecht
 B. L. Vos, Utrecht
 ir F. E. Vos, Bilthoven
 P. Vos, Utrecht
 mevr. R. Vos-Beijerman, Utrecht
 L. de Vos, Hilversum
 G. Voskamp, Maarssen
 C. A. Vosmeer, Utrecht
 E. Vossen, De Bilt
 mr A. M. Vreeswijk, Utrecht
 C. M. Vreeswijk, Utrecht
 mevr. H. C. F. Vreeswijk-Hoogenboom,
 Oudewater
 mevr. P. Vreugdehil-Verhave, Utrecht
 A. B. R. de Vries, Utrecht
 G. de Vries, Eindhoven
 J. de Vries, Utrecht
 J. de Vries, Vinkeveen
 J. M. de Vries, Vianen
 M. H. de Vries, Nijkerk
 mej. mr W. S. de Vries, Utrecht
 mevr. G. de Vries, Utrecht
 ir R. Vriesendorp, De Meern
 dr N. H. Vroege, Haarlem
 mej. E. van de Vrugt, Bilthoven
 mevr. R. Vulink-Koevoets,
 Wijk bij Duurstede
 mevr. M. C. Vulto-Bastiaanse, Utrecht
 mevr. dr Th. A. Vijlbrief-Charbon, Dordrecht
 P. Vijverberg, Harmelen
 W. G. A. de Waal, Utrecht
 Waalsteenfabrieken, N.V. Maatschappij tot
 exploitatie van -, Wijk bij Duurstede
 J. van Waay, Maarssen
 dr J. Wagenaar, Amersfoort
 S. S. Wagenaar, Utrecht
 Van Wageningen en De Lange, Utrecht
 prof. dr C. A. Wagenvoort, Amsterdam
 A. J. O. van de Wal, Utrecht
 mevr. Van de Wal-Overbeek, Utrecht
 A. H. van Walbeek, Utrecht
 P. Walma van der Molen, Velp
 prof. dr H. T. Wallinga, Utrecht
 mevr. J. C. Warnaar, Utrecht
 P. van der Wart, Utrecht
 M. van de Water, Utrecht
 drs G. M. van Waveren, Amerongen
 dr G. A. Wellen, Utrecht
 D. Wellerdieck, Utrecht
 drs A. H. M. Welp, Utrecht
 L. van de Werf, Vleuten
 mej. M. L. A. van de Werf, Bilthoven
 P. J. K. van Werkhoven, Hilversum
 C. H. G. M. Westbroek, Utrecht
 A. J. Westerbeek, Kamerik
 C. Westerbeek, Hilversum
 J. H. Westerhout, Utrecht
 mevr. G. A. Westermann-Meijer, Bilthoven
 mej. J. A. M. Westers, Utrecht
 W. H. Westerval, Ochten
 J. M. Weststeijn, Utrecht
 mevr. J. W. Wetselaar-Hellwich, Utrecht
 mej. A. van Wezel, Utrecht
 A. W. Wicart, Utrecht
 ir G. Wiechers, Utrecht
 B. G. Wiegerraad, Maarssen
 P. Wienand, Belecke-Möhne (BRD)
 J. H. Wieringa, Bunnik
 A. A. Wiesman, Groenekan
 mevr. M. Wieteler-Heystee, Utrecht
 G. A. Wildschut, Utrecht
 ir J. Wildschut, Utrecht
 mevr. P. J. A. Wildschut-Hordijk, De Bilt
 Willemars b.v., Utrecht
 dr C. H. Willemse, Zaandam
 W. Willemse, Utrecht
 mevr. A. van de Willige-Hummel, Utrecht
 W. P. Ch. van Willigenburg, Utrecht
 mej. M. J. H. Willinge, Utrecht
 mej. drs C. G. S. Wilmer, Utrecht
 P. Wilmlink, Soesterberg
 W. van der Wilt, Utrecht
 J. J. H. A. Wilten, Leersum
 mr G. J. J. van Wimersma Greidanus,
 Eindhoven
 dr Tj. B. van Wimersma Greidanus,
 Doorn
 W. L. A. Wind, Maarssen
 H. J. M. Winkelman, Utrecht
 C. de Winter, Utrecht
 Jvr. dr J. M. van Winter, Utrecht
 H. Wisman, De Bilt
 drs H. Wissink, Oud-Zuilen
 mevr. A. A. de Wit-Lammerts van Bueren,
 Utrecht
 J. E. de Wit, Utrecht
 fam. De Wit-Donkersloot, Utrecht
 H. C. de Wit, De Bilt
 P. de Wit, Delft
 mevr. W. de Wit, Amsterdam
 A. Witteveen, Utrecht
 G. Witteveen, Bilthoven
 mevr. A. Witvliet-Van de Berg, Utrecht

F. Witzel, Nijkerkerveen
 mej. L. van Woerden, Utrecht
 K. L. Winkler, Utrecht
 E. Witjens, Utrecht
 H. Th. G. Woertman, Utrecht
 J. D. Wolters, Utrecht
 mevr. A. R. Wolters-de Jong, Utrecht
 dr D. Wolvius, Utrecht
 B. van der Woord, Bilthoven
 H. L. van der Woord, Baarn
 J. W. Worst, Woudenberg
 C. J. Wouda, Nieuwegein
 mej. A. Wouda, Utrecht
 Sj. Wouda, Vianen
 D. van Woudenberg, Utrecht
 dr O. J. Wouters, Utrecht
 W. A. Wijburg jr, Utrecht
 ing. C. M. van Wijhe, Utrecht
 drs D. van Wijk, Utrecht
 G. van Wijk, Bilthoven
 H. J. van Wijk, Utrecht
 W. J. A. van Wijk, IJsselstein
 mevr. J. J. van Wijk-Robaard, Nieuwegein
 mevr. G. L. van Wijk-de Ruiter, Utrecht
 mevr. A. Wijers-Gils, De Meern
 H. A. van Wijlen, Utrecht
 G. Wijnand, Utrecht
 mevr. H. Wijnands, Utrecht
 drs J. S. Wijne, Utrecht

mr H. A. M. Wijnne, Utrecht
 mevr. J. W. van Zaanen, Utrecht
 J. Zandleven, Utrecht
 mevr. M. J. Zandstra-van Dijk, Nieuwegein
 J. van Zanten, Harmelen
 mr P. van Zanten, Utrecht
 J. P. de Zeeuw, Bussum
 H. L. van Zelm, De Bilt
 ir H. Zeydner, Utrecht
 dr S. B. G. Zilverberg, Amsterdam
 F. van Zutphen, Nieuwegein
 H. van Zuylen, Utrecht
 H. Zwaagman, Utrecht
 mevr. E. J. Zwager-Gehner, Utrecht
 W. Zwanikken, Utrecht
 Th. J. A. Zoetelief, Zaandam
 C. L. Zuidervaart, Utrecht
 T. H. van Zundert, Utrecht
 R. Zwart, Bunnik
 H. H. Zwart, Woudenberg
 F. A. Zwarts, Maartensdijk
 mevr. A. Zwartenkot-Bergsma, Utrecht
 K. Zweije, De Bilt
 F. A. H. van Zwieten, Utrecht
 R. Zwolschen, Hei-en Beicop
 J. G. Zijffers, Bilthoven
 mevr. M. van Zijl-Koppens, Utrecht
 mevr. A. A. B. Zijlstra-Looyen, Utrecht

Oud-Utrecht

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Contributie minimaal f 37,50 per jaar, te voldoen na ontvangst van een acceptgirokaart. CPJ-houders en 65+-ers ontvangen reductie; zij betalen minimaal resp. f 32,- en f 21,50.

U ontvangt alle verschenen publicaties van het lopende jaar. Ter introductie ontvangt u tevens een mapje reproducties van oude foto's.

Inlichtingen: telefoon (030) 71 18 14 (Gemeentelijke Archiefdienst - kantooruren) of (030) 31 55 41 (Centraal Museum - kantooruren).

Wordt lid van deze Vereniging of werf leden aan. Vraag folders aan bij bovenstaande adressen.

